नाः प्रारब्धबीजानि ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृत्य जन्मान्यल-
भमाना न बध्यन्तेऽनर्थपाशशतैः । सा च मिथ्याबुद्धिर्नित्या-
त्मादावनित्यदेहादिधीरित्यादिका साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्य-
तिरेकपर्यवसन्नाभ्यां यथावदात्मतत्त्वविवेकधिया शक्यते समूलमु-
न्मूलयितुम्, अतः सांसारिकव्यसनचक्रभ्रमिमनभिलष्यद्भिरात्मैव
तत्त्वतो जिज्ञास्यः । स्वात्मा त्वहमित्याकृत्या साक्षात्कृत्या वि-
षयीक्रियमाणोऽपि गौरोऽहमित्याद्यारोपितदेहाद्यभेदावगाहिप्रत्यय-
शततमोमलीमसदृष्टिभिर्न याथातथ्येनावगन्तुं शक्यः कुतस्तरां म-
नसोऽप्यगोचरो लोकोत्तरमहामहिममहनीयः सर्वजगन्नियन्ता पर-
मात्मा, यदप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिदुर्वासनामषीलेपम-
लिनान्तःकरणपरवशा निःसङ्कोचलेशं हानोपादानवैपरीत्यं त-
न्वानाः परामनर्थपरम्परां दुर्दशावशादासादयन्ति । करालकाल-
परिपाकप्रसृमरनास्तिकवादश्रद्धाजाड्यलब्धजन्मदुर्वादिपाशसाध-
नाभासज्वलनज्वालाविशोषितविवेकवारिषु मन्दधीभूमिषु कथङ्कारं
हार्दसौहार्दाङ्कुरं जनयेत प्रणतकल्पपादपो जगदीश्वरः, विनिर्द-
ग्धमन्दाक्षमन्दाक्षरमप्रामाण्यवादिभिः प्रामाण्यवादिभिरपि स्वस्व-
मनोनुरूपतात्पर्यपर्यालोचनाबद्धश्रद्धाद्वैतवादिभिर्निर्भरमुन्मथ्य-
माना विगलितैदम्पर्यनिर्द्धारणशक्तिस्तपस्विनी श्रुतिरपि न बलाद-
लौकिकं परमात्मानं साधयितुं शक्नोतीति युक्तिवाद एव शरणी-
करणीयः प्रथममनेकान्तदर्शिभिः परीक्षकैः । युक्तिवादपरमास्त्रकृ-
तबहुतरपरिश्रमस्य कस्य नाम धीरधौरेयस्य पुनः शतशो विनिकृ-
ष्टमर्मा स्थातुमपि पारयति वादिवीरः किं पुनरीषदपि दुरुक्तिसाह-
समासादयितुम् । अत एव स्वपरार्थानुमानमार्गपरिशीलनेन
दृढीकर्तव्य आत्मवादो दुर्वारवादिवीरवदनसदनमुद्रणायेति शतशः
समुद्घोषयति श्रुतिर्मननविधिम् । तर्ककर्कशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभा-

श्रीविहितपाचद्विशेषगुणगणस्तोमसमुच्छेदाः सुधियो निरन्तरां निगलितनिखिलोपप्लवजलधिपूर्णां मुक्तिशय्यामधिशयानाः प्रकाशयन्ति दुष्टतर्कतर्कशास्त्रमसादमतिष्ठानिष्ठाम् ।

तदेवममतिरूपस्वरूपसंसारान्धकूपमतिपातविकलीकृतानसुभृतः समुद्दिधीर्षुः करुणावरुणालयो भगवान् महर्षिर्गोतमः षोडशपदार्थतत्त्वविवेकदृष्टिसिद्धौपधायमानं तर्कशास्त्रं रचयाञ्चकार । तस्यैव महर्षेः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो मतमवलम्बमानो लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चप्रजापतिः श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायः प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यव्यवस्थापनपरं युक्तिदीप्तिजालजटालं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थं प्रणीय निसर्गसुन्दरवाङ्मयसुधामाधुरीधोरणीभिः प्रमोदयामास निखिलं भुवनतलम् । एष च निजग्रन्थे वाचस्पतिवचःसमुद्धरणात्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रादर्वाक्समये मिथिलामेदिनीमलङ्कारेत्येव ज्ञायते । अस्य च ग्रन्थस्य लोकोत्तरतया श्रीजयदेवमिश्रेण आलोकनामकव्याख्या, श्रीरुचिदत्तेन प्रकाशनामकव्याख्या, श्रीमथुरानाथतर्कवागीशेन रहस्यनामकव्याख्या, श्रीरघुनाथशिरोमणिना दीधितिनामकव्याख्या निरमायि । आसु च शिरोमणिकृतदीधितिव्याख्याया अतिसङ्क्षिप्ततया सोपपत्तिकवस्तुतत्त्वप्रकाशकतया चात्युत्तमाया वङ्गभूमीश्रवणावतंसायिताभ्यां श्रीजगदीशतर्कालङ्कार-श्रीगदाधरभट्टाचार्याभ्यां सविस्तरं विरच्यते स्म निरुपमा व्याख्या । तत्र च अनुमानखण्डस्य जगदीशकृतव्याख्यायाः स्वरूपशोभनतागुणपाशवशीभूतविद्वन्मण्डलीषु मासपठनपाठनप्रचारायां अद्यापि कार्त्स्न्येनाऽमुद्रितायाः पुस्तकान्वेषणे बहु क्लिश्यतोऽन्तेवासिनः समीक्ष्य पुण्यश्लोकप्रलालसासमेधितोत्साहवशीकृतः श्रीयुतहरिदासगुप्तमहोदयः प्रवर्तयामास मुद्रितपत्रपरिशोधनाय भट्टनाथस्वामिनम् ।

तस्मिंश्च पूर्वपक्षव्याप्तिपर्यन्तं परिशोध्य कार्यवशात्स्वदेशं गते तेनैव गुप्तमहोदयेन प्रोत्साहितोऽहं यथामति प्रावर्त्तिषि संशोधने । अस्य च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयास्थितं तदध्यक्षपण्डितवरश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मसमनुग्रहलब्धं पठनपाठनप्रचारपरिशुद्धं जागदीशीपुस्तकं सम्पूर्णमुपलभ्य, उपाधिवादे चैतत्पुस्तकस्याऽशुद्धिबहुलतया विश्वविख्यातवैदुषीविभवास्मद्गुरुवरपूज्यपादश्रीमहामहोपाध्यायकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिमहाशयानां वङ्गाक्षरलिखितमुपाधिवादग्रन्थं, केवलान्वयिव्यतिरेक्यवयवसव्यभिचारादिग्रन्थे मध्ये खण्डिततयाऽन्नत्यरणवीरसंस्कृतपाठशालाध्यापकश्रीपण्डित–न्यायोपाध्याय–साङ्ख्यतीर्थ–लक्ष्मणशास्त्रिद्राविडमहोदयानां वङ्गाक्षरलिखितपुस्तकं, पञ्चलक्षणादिप्रकरणानां केषाञ्चिन्मल्लिखितं च पुस्तकं, चिन्तामणेः एसियाटिक्सोसायटी–मुद्रितं श्रीजीवानन्दमुद्रितं च पुस्तकं, दीधितेः श्रीजीवानन्दमुद्रितं पुस्तकं च सम्पाद्य, व्यतिरेकिप्रकरणे दीधितिजागदीश्योरभावेन मथुरानाथकृतरहस्यं च सन्निवेश्य, योग्यपाठविशेषञ्च कुण्डलीमध्ये कृत्वा यथाबुद्धिवैभवं प्रकाशितोऽसौ महान् निबन्धः। तदेवमस्मिन्महति निबन्धजलधावुदुम्बरकीटकल्पधीवैभवेन बह्वपराद्धं स्यादिति सम्भावयन् प्रकृतिसुभगशिक्षाभिक्षाभिलाषप्रवणान्तःकरणोऽहं दोषपङ्कमण्डलीगण्डनायमानान्विबुधप्रवीन् साञ्जलिकलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशलेशेन कृतज्ञः श्रीजगदीश्वरः सर्वान्तर्यामीति समभ्यर्थये

मार्गकृष्णपञ्चम्यां
सोमे. सम्वत्. १९६४
श्रीकाशी
शुभम्.

नयपालाभिजनः
सिग्द्याल—इत्युपनामकः
श्रीसोमनाथशर्म्मा
न्याय–वैशेषिकोपाध्यायः
काव्यतीर्थश्च ।

जागदीशी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः

अनुमानखण्डस्य

विषयसूची

—:०:—

विषयाः — पृष्ठाङ्काः

अनुमितिग्रन्थे—

व्याप्तिवादे—

व्याप्तिग्रहग्रन्थे—

उपाधिवादे—

विषयाः पृष्ठाङ्काः

हेत्वाभासवादे—

ईश्वरानुमाने—

इति शम् ।

चिन्तामणेः सामान्यनिरुक्तिः ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्,

दीधित्याः सामान्यनिरुक्तिः ।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यैककारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ।

अनुमितीति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम् । तद्धत्त्वञ्च

जागदीश्याः सामान्यनिरुक्तिः ।

परिकरः सहकारी, स च व्याप्तिपक्षधर्मतादिः । तत्प्रसङ्गादिति । तेन हेतुना विरोधादिसम्बन्धेन स्मारितस्योपेक्षाऽनर्हत्वादित्यर्थः । तत्त्वनिर्णयादीत्यादिना विजयादेः परिग्रहः । तत्कार्य्येति । सद्धेतुकार्य्येत्यर्थः । स्वहेतोस्सद्धेतुत्वव्यवस्थयेव प्रतिवादिहेतोराभासत्वव्यवस्थापनयापि तत्त्वनिर्णयाद्युत्पत्तेः, तथा चैककार्य्यकारित्वमपि सङ्गतिः सम्भवतीति भावः ।

ननु निरुक्तयथार्थज्ञानस्य विषयतामात्रं समूहालम्बन-

दुष्टहेतूनाम्। तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति। तत्रा-
नुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-
तत्कारणज्ञानपरम्, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याका-

---

विषयतामादायोदासीनेऽतिप्रसक्तमतो यथार्थज्ञाननिष्ठस्यानुमिति-
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विषयविधयाऽवच्छेदकत्वमेवार्थो
वाच्यः स च ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादौ बाधितहेतावव्या-
प्त इत्यत आह यथाश्रुतेति। ज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदको यो बाधाद्यात्मको दोषो येन केनापि सम्बन्धेन तद्व-
त्त्वमिति वक्ष्यमाणमिथोक्तविवक्षादरे तु दुष्टलक्षणमपि सम्भव-
तीत्यभिप्रायेणोक्तं यथाश्रुतमिति। तथा च दुष्टहेतोरलक्ष्यत्वात्तत्रा-
व्याप्तिर्न क्षतिकरीति भावः। नन्वेवं दुष्टहेतूनां प्रागनुपक्रान्तत्वाच्चे
च पञ्चेत्यग्रिममूलेन तेषां विभागोऽसङ्गत इत्यत आह तद्वत्त्वं चेति।
तादृशविषयवत्त्वं चेत्यर्थः। दुष्टहेतूनामित्यस्य लक्षणमिति पूर्वेणान्वयः।
तथा चानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानस्य विषयो य-
त्रेति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतोर्लक्षणमवगत्यैव तेषामग्रे विभाग इति भावः।
तदभिप्रायेणैवेति। दोषलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः। अन्यथा दुष्टहेतूनां
लक्ष्यत्वे विरुद्धादिहेतोर्व्यभिचारित्वनियमात् पृथग् विभागो न
स्यान्मिथो व्यावर्त्तकानां धर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः। ननु
व्यभिचारादीनां ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्तत्राव्याप्तिरत आह
तत्रेत्यादि। अनुमितिपदमनुमितितत्कारणपरमित्यन्वयः। अनुमि-
तिपदेनानुमितित्वादिप्रत्येकरूपेणोभयबोधने युगपद्वृत्तिद्वयविरोध
इत्यत आह अनुमितीति। अनुमितिनिष्ठकार्यताया यन्निरूपकं तत्स-
म्बन्धित्वेने यर्थः। तथा चानेन रूपेणाऽजहत्स्वार्थलक्षणेति भावः।
निरूपकत्वं चामुकनिष्ठकारणताया इयं कार्यत्यनुभवसाक्षिकस्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तत्सम्बन्धित्वञ्चानुमितितत्कारणयोरुभयोरेव। के-
चित्तु अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकमनुमितिकारणत्वं तत्सम्बन्धि-
त्वेनेत्यर्थः। परामर्शे तदाश्रयत्वस्यानुमितौ तन्निरूपितकार्यत्वस्य
सत्त्वात्। वस्तुतस्तु अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकेत्यत्र षष्ठीहितो-
ऽनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितसम्बन्धवत्त्वलाभात्तदाश्रयत्वे प्रतियोगित्वे

रानुमितिपरं वा। तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्व्याप्त्यादिज्ञानेनाऽन्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपिन क्षतिरिति वदन्ति। पर्वतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति।

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि

च निरूपकत्वस्यासत्त्वेपि न क्षति, निरूपितत्वस्यैव तत्र सत्त्वादित्याहुः॥ अत्रानुमितिपदस्य लाक्षणिकत्वापातादाचार्यीयमनुमितिमात्रस्यैव लिङ्गोपधानपक्षमनुसृत्य मूलं व्याचष्टे साध्यव्याप्येत्यादिना। मणिकारमताभिप्रायेणैव तद्व्याख्यायान्तु सर्वत्र भ्रमानुमितौ मानाभावेन यत्रोक्तरीत्या विशिष्टानुमितिः कदापि नोत्पन्ना तत्रस्यदोषेष्वव्याप्तिप्रसङ्गात्। अत एव पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यवांश्चेति समूहालम्बनानुमितिर्नोपात्ता। लिङ्गोपधानमते तु सर्वत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वेन नाव्याप्तिस्तदवस्था। न च ह्रदो वह्निमान् घटत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः घटत्ववति वन्ह्यभाववत्त्वानिश्चयस्यापि घटत्ववद्ध्रदो वह्निमानित्यनुमितिविरोधित्वादिति वाच्यम्। साधनवन्निष्ठसाध्याभावस्य व्यभिचारत्वेन मणिकारमते तस्य लक्ष्यत्वादिति ध्येयम्। व्यभिचारादिति। व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपीत्यग्रेणान्वयः। ननु तद्धेतुकानुमितिं प्रति तद्धेतौ व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्व वाच्यमतो न व्यभिचार इत्यत आह व्याप्त्यादीति। [यद्वा कारणताघटकनियमांशस्य व्यतिरेकं प्रदर्श्यानन्यथासिद्धत्वाभावमाह व्याप्त्यादीति] न क्षति न व्यभिचारादावव्याप्तिः। पर्वतो निर्वह्निरित्यादिभ्रमादिति योजना। धूमो वह्नेर्व्यभिचारीत्यग्रेऽन्वयः। यथार्थेतीति। नच पर्वतो निर्वह्निरित्यादिज्ञानस्याप्यंशतो यथार्थत्वात् तद्विषयेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। यथार्थपदेन भ्रमसामान्यभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः।

साध्यादिघटितव्यभिचारस्य हेत्वाभासपदवाच्यत्वे, सा-

यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ।

प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याऽप्रसिद्धत्वादित्याशयेनाह यदिति । केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य तदर्थश्च तादृशाभावप्रति-

---

योग्यादेरपि तत्त्वमिष्टमेवेत्यतः प्रत्येकमित्युक्तम् । ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं यथार्थज्ञानविषयीभूततादृशविशिष्टत्वं विवक्षितमतः साध्यादौ नातिव्याप्तिरित्याशयेन शङ्कते अथेति । तद्घटकं चेति । व्यभिचारादिघटकीभूतसाध्यादिकं चेत्यर्थः । न विशिष्टं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टस्वरूपमित्यर्थः । [अप्रसिद्धत्वादिति । भ्रमविषयखण्डशःपदार्थविषयकत्वस्य विवक्षणीयप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात् यथार्थपदं प्रकारान्तरेण सार्थकं कुर्वतां मिश्राणां मतमाह केचित्त्विति । नन्वेवं बाधितेऽव्याप्तिरित्यत आह तत्रेति । ननु एतावतैव कथं यथार्थपदसार्थक्यमत आह] तृतीयमिवेति । ज्ञायमानं सद्धित्यादिकमिवेत्यर्थः । ज्ञायमानव्यभिचारादेरिति । साधनधर्मिकज्ञानीयप्रकारत्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरित्यर्थः । यद्यपि अनुमितिकारणीभूताभावस्य प्रतियोगि यत्रेति व्युत्पत्त्याऽनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानप्रकारीभूतव्यभिचारादेर्लाभसम्भवात् ज्ञायमानस्य व्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमो न युक्तः, तथापि व्यधिकरणबहुव्रीहेः प्रयोगानुसारितया सर्वत्राव्युत्पन्नत्वादिदमुक्तम् । नन्वेतावता कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह तदर्थश्चेति । प्रथमल-

योगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वम् । अग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः । आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः । लिङ्गमविवक्षितम् । यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन ।

क्षणार्थश्चेत्यर्थः । तादृशाभावेति । अनुमितिकारणीभूताभावेत्यर्थः । व्यभिचारादय इति फलितार्थकथनं तद्रूप्येणाप्रवेशात् । तत्प्रकारकेति । एतन्मते साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः तथा च वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादिसद्धेतोरनुमितिविरोधिनः साध्यासामानाधिकरण्यस्य भ्रमविशेष्यतामादाय प्रमेयत्वादिसद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय यथार्थपदम् । न चैवमपि निर्वह्निवृत्तित्वादेः कालिकादिसम्बन्धेन यथार्थज्ञानमादाय सद्धेतावतिव्याप्तितादवस्थ्यम्, यादृशसम्बन्धेन ज्ञायमानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकयथार्थज्ञानस्योक्तत्वात् । न च ह्रदो धूमत्ववान् धूमादित्यत्र बाधितहेतावव्याप्तिः पक्षे धूमत्वाभावरूपबाधस्य धूमहेतौ स्वरूपसम्बन्धेन यथार्थज्ञानासम्भवादिति वाच्यम् । साधननिष्ठव्यभिचारादेर्यथार्थज्ञानमादायैव तत्र लक्षणसङ्गमादिति भावः । ननु दुष्टहेतोरेव लक्ष्यत्वे द्वितीयादिनिरुक्तेस्तत्राव्याप्तिर्दोषेतिव्याप्तिश्चेत्यत आह अग्रे चेति । उपधेयसङ्करेपीत्यादिग्रन्थासङ्गतेर्लक्षणापत्तेश्चाह आद्यस्यैव वेति । तथा चाप्रमलक्षणमभिप्रेत्य उपधेयेत्यादिग्रन्थ इति भावः । प्राहुरिति । यथार्थपदसार्थक्यमेवात्र प्रकर्षः । पक्षवृत्तितया ज्ञायमानस्य बह्न्यभावरूपबाधस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव यद्यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्यैव धूमादौ सत्त्वात् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिरित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । यदि च स्वलिङ्गकानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमेवार्थः सर्वत्रैव दुष्टहेतावन्ततो नित्यज्ञानविषयतामादायैव लक्षणसम्भवात्, तदा अनुमितिप्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारादिभ्रमविषयतामादायैव सद्धेतावतिप्रसङ्गवारणाय भ्रमसामान्यमिथ्यार्थकं यथार्थपदमावश्यकमिति युक्तमुत्पश्यामः । लिङ्गपदस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह लिङ्गमिति । ज्ञानपदप्रयोजनं स्वग्रे वक्ष्यामः । ननु यत्पदस्याखण्डव्यक्तिवा-

सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्ति साधनं साधनवद्वृत्तिसाध्याभावो वा हेतुदोषः । येन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्टः । यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि

शे भ्रमत्वग्रहदशायां हेतौ व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रसङ्गात्, यद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं तदवच्छिन्नाभावगर्भस्यैव भ्रमत्वग्रहस्योत्तेजकत्वात, अत एव गृहादौ घटसामान्याभावे साध्ये गृहस्य 'घटवत्त्वमिव नीलघटवत्त्वमपि बाध एवेति वदन्ति । न च ह्रदः प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यादौ गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन प्रमेयवन्हित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टह्रदाद्यप्रसिद्ध्या बाधादावव्याप्तिरिति वाच्यम्।तत्र ह्रदो निर्वन्हिरिति ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया निर्वन्हित्वविशिष्टह्रदादेरेव दोषत्वसम्भवात्।वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एव एतल्लक्षणम्, अन्यथा ह्रदो दाहजनकद्रव्यवान् द्रव्यादित्यादौ बाधाद्यसम्भवापत्तेः, निर्वन्हित्वविशिष्टह्रदादिविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् दाहजनकद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टह्रदादिविषयित्वस्य चासम्भवात्।न च तत्र साध्यनिष्ठपक्षवृत्तित्वाभाव एव बाध इति साम्प्रतम् ह्रदत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यो वन्हित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् [दाहजनकतेजस्वी] द्रव्यत्वादित्यादौ तस्याप्यसम्भवात् ह्रदावृत्तित्वमपेक्ष्य ह्रदत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यावृत्तित्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धेरिति ध्येयम्।एवं चेति । विशिष्टविलक्षणे चेत्यर्थ.।पक्षतावच्छेदकादीत्यादिना साध्यहेत्वोः संग्रहः।असमानप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामाहत्याह पक्षनिष्ठेत्यादि । येन केनापीति । दोषासमानकालीनस्यापि हेतोरेकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्सम्बन्धित्वात् विशिष्टदोषाप्रसिद्ध्यैव सम्बन्धसामान्येन तद्वत्त्वोक्तावपि सद्धेत्वाद्यतिप्रसङ्गाभावादिति भावः । प्रकृतः प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्तया अभिमतः, तेन काञ्चनमयधूमत्वादिप्रकारेण

कश्चित् । अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वन्हित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो, ह्रदस्य वन्हिधूमशून्यत्वं, पर्वतस्य महानसीयवन्हिधूमविरहित्वं, मेयत्वस्य केव-

---

हेतुतास्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरलीकत्वेपि नाव्याप्तिः । यादृश इति । यद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । कश्चिदित्यस्वरसः, तद्वीजं तु यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं वस्तुगत्याऽनुमितिप्रतिबन्धकमित्युक्तौ पर्वते ह्रदे च वन्ह्यभाववत्वावगाहिसमूहालम्बनमादाय वन्ह्यभावविशिष्टह्रदस्यापि पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ दोषत्वापत्तिः । यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ चासम्भवः ह्रदत्वेन घटे धर्मिणि अभावत्वेन भावं तत्र च वन्हित्वेन गुञ्जां प्रतियोगिविधयाऽवगाहमानस्यापि ज्ञानस्य ह्रदो वन्हिमानित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन ह्रदत्वविशिष्टधर्मिकवन्हिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वविरहादिति ध्येयम् । विशिष्टधूमत्वेनेति । अविच्छिन्नमूलकत्वादिविशिष्टधूमत्वेनेत्यर्थः । पक्षसाध्यहेतुत्वानामवच्छेदकप्रवेशार्थमाह पर्वतादेरिति । आदिना वन्हिधूमयोरुपग्रहः । काञ्चनमयत्वविरह इति । न दोष इति परेणान्वयः । एवमग्रेपि । यथाश्रुतलक्षणे तु काञ्चनमयः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिं प्रति विरोधित्वमादायैव तत्राव्याप्तिमिति भावः । अप्रसिद्धपक्षिकामिव प्रसिद्धपक्षिकामप्यनुमितिमादायातिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकं प्रवेशनीयमित्याशयेनाह ह्रदस्य वन्हिधूमशून्यत्वमिति । तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाप्रवेशे ह्रदो वह्निमानित्याकारकवन्हिसाध्यकधूमलिङ्गकानुमितेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्वेन तत्रातिव्याप्तिरेवेति भावः । अप्रसिद्धसाध्यहेतुकामिव प्रसिद्धसाध्यहेतुकामप्यनुमितिमादायातिप्रसङ्गवारणे साध्यहेतुतयोरवच्छेदकप्रवेशस्य फलमाह पर्वतस्येति । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यहेत्वोरप्रवेशे पर्वतो महानसीयवन्हिमान् तादृशधूमादित्याद्यनुमितिमादाय तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य महानसीयवन्ह्यभाववत्पर्वते तादृशधूमाभाववत्पर्वते च

लधूमस्य वा वन्हिव्यभिचारी, विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीयवन्हिव्यभिचारी न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथा च निर्व-

---

सत्त्वात्तयोरतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । व्याप्यत्वांशेऽप्यनुमितौ हेतुविशेषोऽवश्यं निवेशनीय इत्याशयेनाह मेयत्वस्येति । अन्यथा वन्हिव्याप्यमेयत्ववान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिव्यक्तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य वन्हिव्यभिचारिमेयत्वे सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः । व्याप्यत्वांशे हेतुतावच्छेदकप्रवेशार्थमाह केवलधूमस्येति । व्याप्यत्वांशेऽप्यनुमितौ साध्यतावच्छेदकप्रवेश आवश्यक इत्यभिप्रेत्याह विशिष्टधूमस्य वेति । अन्यथा पर्वतीयवन्हिव्याप्यविशिष्टधूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्याकारकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य पर्वतीयवन्हिव्यभिचारित्वविशिष्टधूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । तत्सम्बन्धेनेति । तेषां पर्वतनिष्ठकाञ्चनमयत्वविरहादीनां यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्र पर्वते वन्हेः साध्यत्वे । तस्य विशिष्टधूमस्य । समानधर्मिकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमते पर्वतत्वेन वन्हिशून्यपर्वतपक्षिकायाः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेः प्रतिबन्धकतावच्छेदके वन्ह्यभाववत्पर्वतेऽतिव्याप्तिवारणार्थं तत्पक्षकेति। तथा च पर्वतत्वेन वन्हिमत्पर्वतपक्षकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्तिः वन्हित्वेन पर्वतावृत्तिवन्हिविषयिकायाः पर्वते वन्हिरित्याकारिकायाः पर्वतो वन्हिमानित्याकारिकाया वाऽनुमितेः प्रतिबन्धकतावच्छेदके पर्वतावृत्तित्वविशिष्टवन्ह्यभावेऽतिप्रसङ्गवारणाय तत्साध्यकेति । तथा च वन्हित्वेन पर्वतीयवन्हिसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहान्न तत्रातिप्रसङ्गः । एवं धूमत्वेन पर्वतावृत्तिधूमस्य पक्षधर्मत्वावगाहिन्या अनुमितेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वतावृत्तित्वविशिष्टधूमेऽतिप्रसङ्गवारणाय तद्धेतुकेति । इत्थं च पर्वतत्वेनैव निर्वन्हिपर्वतस्य पक्षत्वे वन्हित्वेनैव पर्वतावृत्तिवन्हेः साध्यत्वे धूमत्वेनैव पर्वतावृत्ति-

.न्हिः पर्वतो वन्हिमान् पर्वतावृत्तिवन्हिमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशा- नुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविष- यिताप्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसत्ता नेवा पक्ष-

---

धूमस्य हेतुतायां पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यत्रापि वन्ह्यभाव- विशिष्टपर्वतादिकं प्राचां मते हेतुदोष एवेति हृदयम् । येन सम्बन्धेन यस्य पर्वतत्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वं तेनैव सम्बन्धेन तद्धर्माव- च्छिन्नत्वलाभाय तत्पक्षकेत्यादौ तत्पदम् । तेन विषयितया पर्वत- त्वाद्यवच्छिन्नं यत् ज्ञानादिकं तत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकतामा- दाय समवायेन पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नस्य पक्षत्वादिस्थले पर्वतत्व- विशिष्टज्ञाननिष्ठवन्ह्यभाववत्त्वादौ नातिप्रसङ्ग इत्याहुः।इत्यादावितिः। इत्यादिन्यायस्थलीयहेतावित्यर्थः। अत्र च निर्वह्निपर्वतत्वेन वह्निम- त्पर्वतव्यक्तेः पक्षत्वे आश्रयासिद्धिरेव, निर्वन्हिपर्वतत्वेन निर्वन्हि- पर्वतव्यक्तेः पक्षत्वे बाध एव दोषः, पर्वतः पर्वतावृत्तिवन्हिमानि- त्यत्र तु बाधः, तयोश्च तादृशपक्षसाध्यकानुमित्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, पर्वतो वन्हिमान् वन्हिव्यभिचारिधर्मादित्यत्र वन्हिव्यभिचारित्व- विशिष्टवन्हिव्याप्यत्वावगाह्यनुमित्यप्रसिद्ध्या व्यभिचारादावव्या- प्तिः, पर्वतो वन्हिमान् पर्वतावृत्तिधर्मादित्यत्र पर्वते प्रकृतहेतुवैशि- ष्ट्यावगाह्यनुमित्यप्रसिद्ध्या स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । तादृशानुमितेरिति । द्वितीयव्याख्यानुसारेणेदम् । तेन पर्वतो वन्हि- मान् वन्हिव्यभिचारिधर्मादित्यादावाद्यव्याख्यायामनुमितिप्रसिद्धा- वपि न क्षतिः । वस्तुतः अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वात् प्रथम- कल्पेपि तत्रानुमितेरप्रसिद्धिः ॥

यद्विषयकेति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिनी यद्वि- षयकनिश्चयत्वाभावव्याप्या यद्विषयकनिश्चयावृत्तिरिति याव- त् तादृशी या विषयिता तत्प्रतियोगिक इत्यर्थः । एत- स्य च द्वयोर्व्यतिरेक इत्यग्रेणान्वयः । तदुत्तरमनुमितौ तादृशानि-

तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याव-
गाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-
हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेक-

---

श्चयोत्तरानुमितिसामान्ये । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यादि । अत्र द्वितीयपक्षपदं पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य प्रवेशलाभाय, तेन ह्रदे वन्ह्यभावनिश्चयोत्तरं कालिकादिसम्बन्धेन ह्रदत्वादिविशिष्टकालादौ वन्हेस्तद्व्याप्यधूमवत्त्वस्य चानुमितौ उभयस्य सत्त्वेऽपि न बाधाद्यसम्भवः । कथितदिशैवाग्रिमयोः साध्यहेतुपदयोर्व्यावृत्तिरवसेया । तथा च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्तादृशविशिष्टमेव प्रकृतपक्षसाध्यन्यायस्थलीयप्रकृतहेतौ दोष इति फलितार्थः । पर्वतधर्मिकवन्ह्यभावव्याप्यवत्त्वावगाहित्ववन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यधूमवत्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्य वन्हिविशिष्टपर्वतनिश्चयत्वाभावव्याप्यं यत् पर्वतधर्मिकवन्ह्यभावव्याप्यवत्त्वावगाहित्वं तत्प्रतियोगिकत्वात्पर्वतो वन्ह्यभावव्याप्यवान् धूमादित्यादौ वन्हिविशिष्टपर्वतेतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय सामान्य इत्युक्तम् । तथा च वन्हिविशिष्टपर्वतनिश्चयोत्तरमुत्पन्नायां पर्वतो वन्ह्यभावव्याप्यवान् वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यधूमवांश्चेत्याकारिकायामेवानुमितौ पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वतादृशसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वोभयव्यतिरेकस्यासत्त्वान्न तादृशस्थले वन्हिविशिष्टपर्वतो दोषः । तत्रापि बाधादिसंशयोत्तरोत्पन्नायां कस्याञ्चिदनुमितौ पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वोभयोः सत्त्वेन ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रैव बाधप्रभृत्यसम्भवः स्यादतो यादृशनिश्चयपदम् । यद्विषयकनिश्चयस्य पूर्वमनुमितावित्युक्तौ बाधादिनिश्चयपूर्वोत्पन्नानुमितौ साध्यावगाहित्वतद्व्याप्यवत्त्वावगाहित्वयोरुभयोः सत्त्वादसम्भवः स्यादतस्तदुत्तरमित्युक्तम् । निश्चयश्चागृहीताप्रामाण्यको निविष्टः, तेन भ्रमत्वेन गृह्यमाणस्य बाधादि-

निश्चयद्वयोत्तरमुत्पन्नायामनुमितौ कदाचिन्निरुक्तावगाहिताद्वय-
सत्त्वेऽपि नासम्भवतादवस्थ्यम्। निर्वह्निर्वह्निमान् धूमादित्यादौ
घटविशिष्टगृहादावतिव्याप्तिः तन्निश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छेदेनैव
निर्वह्निधर्मिकवह्न्यवगाहित्वविरहेण निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरे-
कस्य सत्त्वात्तन्निरासाय विशिष्टविषयकनिश्चयत्वाभावव्याप्य-
विषयितावतियोगिक इत्युक्तम्। तथा च निर्वह्निर्व-
ह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवान् गृहं च घटवदित्यादिसमूहालम्बन
एव व्यभिचारेण निर्वह्निधर्मिकवह्न्यवगाहित्वस्य वह्निव्याप्य-
धूमवत्त्वावगाहित्वस्य वा घटविशिष्टगृहादिनिश्चयत्वाभावव्या-
प्यत्वाभावान्निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरेकस्य घटविशिष्टगृहादि-
निश्चयत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिकत्वमेव नास्तीति न तत्र
घटविशिष्टगृहादिकं दोषः, किन्तु वह्न्यभावादिविशिष्टो निर्व-
ह्न्यादिरेव तत्र दोषः। न च निर्वह्निधर्मिकवह्न्यवगाहिज्ञानसामान्य
एव यादृशवस्तुनो न भानं तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम्, तादृशवस्तुनि
मानाभावात् एतदस्वरसेनैव वदन्तीत्यभिधानाच्च। यादृशविशिष्ट-
विषयकज्ञानत्वाभावव्याप्यविषयिताप्रतियोगिक इत्युक्तावसम्भवः
पक्षधर्मिकसाध्यसंशयादौ पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वादेः साध्याभा-
वविशिष्टपक्षज्ञानत्वाभावव्यभिचारित्वादतो निश्चयत्वानुसरणम्।
अत्र निश्चयस्तत्तदाहार्यज्ञानभिन्नत्वेन विशेषणीयः, तेनाहार्यस्य सा-
ध्याभावादिमत्तया पक्षादिनिश्चयस्य पक्षादिधर्मिकसाध्यादिमत्त्वाव-
गाहित्वेऽपि ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ न बाधप्रभृतावसम्भवः।
यद्यपि पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वविशिष्टस्य तादृशसाध्यव्याप्यहेतु-
मत्त्वावगाहित्वस्य व्यतिरेकमन्तर्भाव्यापि लक्षणं सुवचम्, तथापि
यत्र स्थलविशेषे साध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वयोः पक्षे समूहालम्बनभ्रमो-
ऽप्रसिद्धः तत्रत्यदोषेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्व-
मते विशेषणाप्रतियोगिकतया साध्याभावव्याप्यवत्पक्षेऽव्याप्तिप्रस-
ङ्गाच्चेति निरुक्तविशिष्टाभावं परित्यज्य द्वयोरित्यनेनोभयाभावो
निर्दिष्टः। न च समवेतं द्रव्यं मूर्तं स्पर्शवत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ अस-
मवेतत्वविशिष्टद्रव्येऽतिप्रसङ्गः समवेतत्वतदभावयोर्द्रव्यधर्मिकैक-
निश्चयागोचरत्वादिति वाच्यम्। द्रव्यत्वावच्छेदत्वविशिष्टस्वरूपस-
म्बन्धेन समवेतत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तद्दोषसत्त्वात्, स्वरूपस-

स्वन्धमात्रेण समवेतत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वप्रवेशे तु तादृशपक्षधर्मिकमाध्याव्यगाहित्वस्याऽसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यनिश्चयत्वाभावव्याप्यत्वविरहादेव उक्तस्थले समवेतत्वाद्यभावविशिष्टद्रव्यस्य दोषत्वासम्भवात् । द्रव्यं द्विविधं समवेतमसमवेतं चेत्याकारकस्य द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन समवेतत्वतदभावयोर्निश्चयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्, एकधर्मावच्छेदेनैव विरोधिनोरेकानिश्चयाविषयत्वात् । इदं तु बोध्यम् । अत्रापि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसङ्गवारणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणं देयमेव । तस्य च प्रकृतलक्षणाश्रयीभूतं यत् स्वभिन्नं तद्घटितान्यत्वं नार्थः प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ व्यभिचारस्य तादृशस्वभिन्नबाधाविघटितत्वेनाव्याप्त्यापत्तेः, किं तु तादृश निरुक्तलक्षणाश्रयीभूतं वस्तुगत्या यद्विशिष्टान्तरं हेत्वाभासत्वविशिष्टाद्भिन्न तद्घटितत्वमेव । वस्तुतो यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधियादृशयादृशविषयिताप्रतियोगिको निरुक्तोभयव्यतिरेकस्तदन्यर्यद्विषयकनिश्चयत्वविरोधितादृशविषयिताप्रतियोगिकस्तथाविधविशिष्टान्तराघटितत्वमेव तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वमित्यस्यार्थो बोध्य इति नोक्ताव्याप्त्याद्यवकाशः । यदि च नव्यानां मते साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपाया एवान्वयव्याप्तेरनुमित्युपयोगित्वात् तादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वमेव लक्षणे निवेश्यते तदा प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यीयतादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यीयव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च त्रित्वावच्छिन्नाभावो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवत्तानिश्चयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्धर्मावच्छिन्न एव तादृशधर्मविशिष्टः प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षकप्रकृतहेतुसाध्यकन्यायस्थले दोषो वक्तव्य इति प्रमेयत्वविशिष्टसाधनत्वावच्छेदेन साध्यव्यभिचारनिश्चयस्यापि साधनत्वसामानाधिकरण्येन तथाविधव्याप्त्यवगाहित्वसत्त्वात् निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशनिश्चयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकत्वविरहादेव प्रमेयत्वविशिष्टसव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । प्रमेयत्वविशिष्टसव्यभिचारत्वावच्छेदेन साधनवृत्तितानिश्चयस्यापि विरोधिनी न साधनधर्मिकसाध्यव्यभिचारित्वावगाहिता, नव्यानां मते समानधर्मिकस्यैव ज्ञानस्य विरोधि-

त्वादृतः साधननिष्ठप्रमेयत्वविशिष्टसत्त्वव्यभिचारेऽपि नातिप्रसङ्गः । धूमहेतुना द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यतास्थले तु द्रव्यत्वावच्छिन्नं सर्वं द्रव्यं न वह्न्यभाववत्, किन्तु यत्किञ्चिद्द्रव्यमेवेति न तत्र वह्न्यभावविशिष्टद्रव्येऽतिप्रसङ्गः । न चैवं द्रव्यत्वावच्छेदेन धूमहेतुना वह्नेः साध्यतास्थले भागासिद्ध्यंशतो बाधयोरव्याप्तिः द्रव्यत्वावच्छिन्ने सर्वत्र धूमस्य वह्नेर्वा सामान्याभावस्यासत्त्वादिति वाच्यम् । निरुक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवत्तानिश्चयत्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकः तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तादृशधर्मवतः प्रकृतपक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन प्रकृतसाध्यहेतुकदोषनिरुक्तौ निवेश्यत्वात् । न च वह्नित्वावच्छेदेन निर्धूमवृत्तित्वासत्त्वाद्द्रव्यं धूमवद्वह्नेरित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुस्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिः साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव व्याप्तितया तद्विरोधिनो हेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वावच्छेदेन तादृशाधिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव व्यभिचारत्वात् । अन्यथा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादेरपि व्यभिचारित्वापत्तेरिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

गुरुचरणास्तु वह्निव्यापकेत्यादेर्यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विरोधिविषयितायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यर्थः । अत्र च विरोधिविषयिताया व्याप्यत्वं न स्वरूपसम्बन्धेन, बाधादेराहार्यनिश्चये निरुक्तावगाहिताद्वयसत्त्वेनाऽसम्भवापत्तेः, किन्तु स्वाश्रयोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन स्वाश्रयोत्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वसम्बन्धेन वा तथा च, एतल्लाभार्थमेव तदुत्तरमनुमितावनाहार्यमानसज्ञाने चेत्युक्तम् । न च विषयितायां विरोधित्वं यदि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तदा निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ घटाद्यभावविशिष्टभूतलादेरपि दोषत्वापत्तिः तन्निश्चयनिष्ठविषयिताया अपि भूतलं घटवदित्यादिधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्, एवं पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यद्दहनवानित्यादौ पर्वतान्यत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धावव्याप्तिः तद्विषयितायाः कुत्रापि बुद्धौ प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्, पर्वतः पर्वतान्य इत्याकारकबुद्धेराहार्यत्वेनाऽप्रतिबध्यत्वादिति वाच्यम् । निरु-

क्तोभयाभावप्रतियोगिनी अवगाहिता यदंशे यन्निरूपिता तदंशे तदभा-
वनिरूपितविषयिताया एव प्रकृते विरोधिविषयितापदेनोक्तत्वात् ।
घटाभावविशिष्टभूतलादिविषयितायाश्चाऽतथात्वेन निर्वह्निर्वह्निमा-
नित्यादौ निर्घटत्वविशिष्टभूतलादावतिव्याप्त्यभावादिति प्राहुः ।
तच्चिन्त्यम् । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षात्मकसत्प्रतिपक्षाव्याप्ति-
प्रसङ्गात्, एवं काञ्चनमयपर्वतः काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ काञ्च-
नमयत्वाद्यभावविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धौ लक्षणसङ्गमनेऽपि
काञ्चनमयत्वाद्यभावव्याप्यविशिष्टपर्वतादिरूपाश्रयासिद्धावव्याप्तिप्र-
सङ्गाच्च । यत्र यो यादृशहेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्यमपि तादृशहेत्वा-
भास इत्यादिना दीधितिकृता तस्याप्यग्रे लक्ष्यतायाः स्वीकर्तव्यत्वात् ।
किं चैवं यद्विषयकानाहार्यनिश्चयनिष्ठविरोधिविषयितायाः स्वरूप-
सम्बन्धेन निरुक्तोभयाभावव्याप्यत्वं तत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्यैव स-
म्यक्त्वे स्वाश्रयोत्तरानुमितित्वादिसम्बन्धेन विरोधिविषयिताया
व्याप्यत्वाभिधानमपि सन्दर्भविरुद्धं स्यात् । एतेन निरुक्तोभयाभाव-
प्रतियोगिन्यवगाहिता यदंशे यन्निरूपिता तदंशे तदभावेन तदभा-
वव्याप्येन वा निरूपितैव विषयिता प्रकृते विरोधिविषयिता वक्त-
व्या अतो न सत्प्रतिपक्षाद्यव्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तारः, पक्षनि-
ष्ठसाध्याभावादेस्तावतापि संग्रहायोगाच्चेति दिक् ।

यत्तु प्रयुक्तत्व व्यापकत्वे, यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरो-
धिविषयिताया उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाश्रयनिश्चयाव्य-
वहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तर-
मनुमितावित्युक्तम् । एवं च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चया-
व्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकस्तादृशोभयाभाव इति यावत्,
एवं च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ दोषादिविषयितायां स्वरूपसम्ब-
न्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि तादृशविषयितायां निरुक्त-
विरोधित्वस्य निवेशिततया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव, तादृश-
प्रयोजकत्वस्याऽनिवेशात् । न चैवं तत्र वस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव
तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनघटादिविषयकनि-
श्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वा-
च्यम् । विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्च-
यस्य निश्चयान्तेन विवक्षितत्वात् । घटादिविषयितायास्तत्र निरु-

कविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । न चैवं विरोधि-विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तावतैव सामञ्जस्ये शेषवैय-र्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्ह्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्ह्यभावादिमत्त्वस्य विषयितायाः निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्या-प्तिवारकतया शेषसार्थक्यात्, तदुपादाने तादृशवन्ह्यभावादिमत्त्व-विषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वन्ह्यनुमित्यु-त्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यनवकाशादिति। तच्चुच्छम् । निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादि-सामानाधिकरण्येन वन्ह्यभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्वतत्वा-दिसामानाधिकरण्येन वन्ह्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वे-नाश्रयासिद्ध्यात्मकस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविष-यिताकतया तत्रातिव्याप्तेः । तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदक-गर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहि-त्वं निविशते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्र-कारकानुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपवि-रोधित्वस्य विषयितायां निवेशे शेषवैयर्थ्यम्, उक्तरीत्या निर्वन्हिर्व-न्हिमानित्यादिस्थलीयदोषे अव्याप्तिश्च । यद्विषयकनिश्चयस्य वि-रोधिनी प्रतिबध्यतावच्छेदिका या विषयिता तत्प्रयुक्तः तद्घटि-तप्रतियोगिक इत्यर्थस्तु न युक्तः । पर्वतः पर्वतान्यो धूमादि-त्यादौ पर्वतान्यत्वाभावविशिष्टपर्वतनाधात्मकबाधप्रभृताव्याप्ति-प्रसङ्गात्, पर्वतान्यत्वाभावविशिष्टपर्वतनिश्चयस्य प्रतिबध्यतान-वच्छेदकविषयित्वाप्रसिद्धेः तदुत्तरमनुमितावित्यादिदलस्य व्यर्थता-पत्तेश्च, यद्विषयकनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताघटितप्रति-योगिकः पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वो-भयव्यतिरेकलक्षणस्यैव सम्यक्त्वात्। एतेन यद्विषयकनिश्चयनि-ष्ठया यद्विरोधिविषयितया प्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितौ निरुक्तावगाहि-ताद्वयव्यतिरेकस्तत्त्वमेवार्थः, प्रयुक्तत्वञ्च काष्ठादौ दाहाद्यभावो मणित्वाद्यवच्छिन्नप्रयुक्त इत्यादिप्रतीतिसाक्षिक स्वरूपसम्बन्धवि-शेषः, स च क्वचिदेव किञ्चिन्निरूपित इति नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कस्यचित् प्रलपितमप्यपास्तम् । तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावात्।

तत्त्वं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तवं ग्राह्यम् । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च

मणिप्रयुक्तो दाहाभाव इत्यादौ च मण्यभावजन्यदाहप्रतियोगिकस्वरूपस्यैव मणिप्रयुक्तत्वस्य दाहाद्यभावे अवगाहनात् । अस्तु वा स्वरूपसम्बन्धविशेष प्रयुक्तत्वम्, अन्यथा इन्धन इव जलेऽपि मणिप्रयुक्तो दाहाभाव इत्यादिप्रतीत्यापत्ते, तथापि निश्चयपदस्य विरोधिपदस्य तदुत्तरमनुमिनावित्यादिभागस्य च वैयर्थ्यं दुर्वारमेव, यद्विषयकनिष्ठविषयितप्रयुक्त पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्तावगाहित्वयोर्व्यतिरेकस्तस्य हेत्वाभासत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यास्तां विस्तर ॥

ननु यादृशदोषव्यक्तीनां निश्चयस्योत्तरक्षणे सामग्रीविरहेण कस्यापि वस्तुनोऽनुमितिर्नोत्पन्ना तादृशव्यक्तिष्वनुमितिगर्भलक्षणस्याव्याप्तिरत आह अनाहार्यमानसज्ञाने वेति । तदुत्तरमित्यनुषज्यते । तथा च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयोत्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वावच्छेदेन तादृशप्रयुक्तत्वविशिष्टनिरुक्तावगाहितान्वयव्यतिरेकस्तादृशविशिष्टा हेतुदोष इत्यर्थं । दोषमात्रस्यैव निश्चयोत्तरमन्ततस्तन्निश्चयस्यैव मानसज्ञानसम्भवात् अत्र कल्पे न कुत्राप्यव्याप्तिसम्भावनेति भाव । अत्रापि बाधनिश्चयोत्तरमुत्पन्नस्याहार्यमानसज्ञानस्य निरुक्तावगाहिताद्वयसत्त्वादसम्भवस्य वारणार्थमनाहार्यपदम् । मानसपद त्वव्याप्तिवारणार्थमेव । अन्यथा बाधनिश्चयोत्तरमुत्पन्नदोषविशेषादिजन्यानाहार्यज्ञाने निरुक्तावगाहित्वाद्वयस्य सत्त्वेन कस्यचिद्बाधप्रभृतावव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च अहं गौरो ज्ञानित्वादित्यादिस्थलीयबाधे तथाऽप्यव्याप्ति सत्यपि नाहं गौर इत्यादिबाधनिश्चये तदुत्तर दोषवशादहं गौर इति पक्षधर्मिकसाध्यवत्त्वावगाहिमानसज्ञानोत्पादादिति वाच्यम् । मानसपदस्य दोषविशेषाद्यजन्यपरत्वादिति ध्येयम् । ननु पाञ्चनमयाय पर्वत तादृशवह्निमांस्तथाविधधूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षादेरप्रसिद्धत्वादाश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकं चेति । वैज्ञानिकमाविज्ञानीयविषयता-

वाच्या । तादृशावगाहित्वप्रसिद्धेराहार्य्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकत्वात् । एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वह्नित्वादिविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात्, एवं

रूपमान तु वास्तवमाससमवायादिसम्बन्धरूपमित्यर्थः । गुणीयसंयोगेन पर्वते वह्निः साध्यत्वे तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावादिकं न हेत्वाभासः, तस्याऽप्रसिद्धत्वात्, किन्तु संयोगे गुणीयत्वाभावः स च हेतुमन्निष्ठाभावीयगुणीयसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक वह्नित्वमित्येवं व्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वाद्धेत्वाभासलक्षणाक्रान्त इति । अन्वयव्याप्तिमात्रस्य निवेशे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धके अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरत आह व्याप्तिश्चेति । इत्थं च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य साध्यान्वयव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य साध्यव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च त्रित्वावच्छिन्नाभाव एव लक्षणघटक इति भावः । ननु निर्वह्निर्वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधाद्यव्याप्तिः, निर्वह्निधर्मिकवह्निमत्त्वादिज्ञानस्यालीकतया पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वाप्रसिद्धेरत आह तादृशावगाहितेति । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्त इत्यस्य फलमाह एवं चेति । वस्तुमात्रनिश्चयेति । घटविशिष्टगृहाद्यात्मकवस्तुनिश्चयेत्यर्थः । अनन्तरमित्यत्र अनुमिताविति शेषः । निर्वह्नित्वविशिष्ट इति । निर्वह्नित्वविशिष्टधर्मिकवह्न्यवगाहित्वविरहेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः न घटादिविशिष्टगृहाद्यावतिव्याप्तिः । तस्येति । तस्य निर्वह्निधर्मिकवह्न्यवगाहित्वस्य, विरोध्यविषयकत्वात् घटविशिष्टगृहाद्यात्मक यद्वस्तुमात्रं तन्निश्चयत्वविरोधिविषयितान्यत्वादित्यर्थः । घटानधिकरणमित्यादौ पदमध्यस्थनञोऽपि समुदितार्थस्य प्रतियोगितयाऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्, तथा च तत्रत्यस्य निरुक्तावगाहित्वाद्यव्यतिरेकस्य घटविशिष्टगृहादिनिश्चयस्वविरोधिविषयिताप्रतियोगिकत्वमेव नास्तीति वस्त्वन्तरे नातिव्याप्तिरिति भावः । यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तस्य हेतुदोषत्वमिति प्रागुक्तलक्षणस्य त्यागे अनुशयान्तरमप्याह एवमिति । उक्तरीत्या विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वस्य नि-

साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च ।

वेशान इत्यर्थः । साध्यनिश्चयेत्यस्य पक्ष इत्यादि । तस्य साध्यस्य । अननुमितावपीति । न क्षतिरिति पूर्वेणान्वयः । पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य वा साध्यविशिष्टपक्षनिश्चयत्वाभावव्याप्यत्वविरहेण तादृशावगाहिताद्वयव्यतिरेकस्य साध्यविशिष्टपक्षनिश्चयत्वाविरोधिविषयिताप्रतियोगिकत्वविरहादेव प्रकृतलक्षणस्य साध्यविशिष्टपक्षे नातिव्याप्तिः, प्रागुक्तलक्षणस्य तु पक्षधर्मिकसाध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति प्रतिबन्धकत्वमादायैव तत्रातिव्याप्तिरावश्यकीति भावः । यद्यप्यनुमित्साकालीनसाध्यनिश्चयोत्तरानुमितौ निरुक्तावगाहिताद्वयस्य सत्त्वात् यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छेदेन निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरेक इत्येतावतैव साध्यविशिष्टपक्षस्य वारणं सम्भवति, तथापि यत्साध्यकतया यत्पक्षनिश्चयोत्तरं कदापि तत्साध्यकतया तत्पक्षस्य नानुमितिस्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षेऽतिव्याप्तिविरोधिविषयिताप्रयुक्त पदलेनैव वारयितुं शक्यत इत्याशयेनेदम् । अत एव द्वितीयकल्पे यद्विषयकनिश्चयोत्तरानाहार्यमानसज्ञानत्वावच्छेदेन निरुक्तावगाहिताद्वयव्यतिरेक इत्यतोऽपि सिद्धसाधनसामान्यवारणं सम्भवतीत्याह मानसेति । साध्यनिश्चयोत्तरमित्यनुषज्यते । तेन पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वावगाहित्वयोः साध्यनिश्चयोत्तरमानसज्ञानाविरोधित्वात्तादृशमानसज्ञानेऽपि समावेशादित्यर्थः । तथा च सिद्धसाधनोत्तरमानसत्वावच्छेदेन निरुक्तावगाहिताद्वयस्य व्यतिरेको नास्तीति न कुत्रापि साध्यविशिष्टपक्षेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र वदन्तीत्युक्त्याऽस्वरसः सूचितः । तद्बीजं तु सर्वत्र सर्ववस्तुना भ्रमे मानाभावात् यत्र यस्य यद्व्याप्यवत्त्वस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतास्थले तदभावविशिष्टतद्वस्तुरूपबाधप्रभूताव्याप्तिः निरुक्तावगाहिताद्वयस्याप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेकस्य नत्राऽङ्गीकरणात् । किञ्च यत्र संयोगेन पर्वतत्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वं यत्र वा पर्वतत्वादिप्रकारेणैव ह्रदादेः पक्षत्वं तत्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावाश्रयासिद्धावव्याप्तिः, एवं व-

तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधि-

---

न्हिमत्पर्वतो निर्वन्हित्वव्याप्यवान् धूमादित्यादौ पर्वतो निर्वन्हित्वव्याप्यजलत्ववान् निर्जलत्वादित्यादौ च वन्हिविशिष्टपर्वतस्य हेत्वाभासत्वापत्तिः, निरुक्तोभयाभावस्याहार्यनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिविषयिताप्रतियोगिकत्वात् तस्य निश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छेदेन वर्तमानत्वाच्च । वस्तुतः पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयाभाववन्हेर्बाधभ्रमदशायामुत्पद्यमानायां पर्वतो महानसीयवन्हिमानित्यनुमितौ विरोधित्वेन पर्वतो महानसीयवन्ह्यभाववानित्याद्यसङ्कीर्णबाधश्चिन्तामणिकृताग्रे वक्ष्यत इति तत्राप्युक्तलक्षणाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । कथञ्चिल्लक्षणमाह तादृशपक्ष इत्यादि । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य विरोधिविषयक यद्विषयक ज्ञान तत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यर्थः । हृदो वन्हिमान् वन्हिव्याप्यधूमवांश्चेत्यादिज्ञानस्य विरोधिविषयकत्व हृदो निर्वन्हिरित्येवंविधबाधादिज्ञानस्यास्तीति तत्र लक्षणसमन्वय । ननु विषयस्य पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यवत्तावगाहिज्ञानविरोधित्व तादृशज्ञानसमानविषयकज्ञानप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वरूपमेवाग्रे वक्ष्यते तथा च तावन्मात्रस्य सम्यक्त्वे यद्विषयक ज्ञान तादृशविरोधिविषयकमित्यत्र विषयत्वद्वयादिप्रवेशो गौरवमतस्तथैवाह तादृशज्ञानविरोधित्व वेति । पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानविरोधित्व वेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वरूपस्य तादृशज्ञानविरोधित्वस्य सव्यभिचारादावसम्भवाद्व्याचष्टे तज्ज्ञानेत्यादि । तद्विषयविषयकेति । पक्षधर्मिकसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानविषयकग्रहप्रतिबन्धकीभूतग्रहविषयत्वमित्यर्थः । तादृशज्ञानप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वमात्रोक्तौ निर्वन्हि पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ बाधाद्यव्याप्तिः तादृशसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानस्याहार्यतया तत्प्रतिबन्धकग्रहाप्रसिद्धेः अतस्तादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्ध-

त्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीतिरु-
पादेयत्यत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि कोचित् । केचित्तु
यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति

कत्वं निवेशितम्, तथा च निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्याकारकज्ञा-
नसमानविषयकस्य पर्वतो वन्हिमानिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धको यः
पर्वतो निर्वन्हिरित्याकारकग्रहस्तद्विषयत्वमादायैव तत्र लक्षणस्य
सङ्गमः । न च वन्हिमान्वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायं पर्वतः पटवानित्या-
कारस्य साध्यतद्व्याप्यवत्त्वावगाहिज्ञानसमानविषयकग्रहस्य प्रति-
बन्धकं पर्वतो निष्पट इत्याकारकज्ञानमादाय तद्विषयस्य निष्पटत्व-
विशिष्टपर्वतादेर्धूमादिसद्धेतुस्थले दोषत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पक्ष-
धर्मिकसाध्यतद्व्याप्यहेतुमत्त्वावगाहिज्ञानत्वाव्यापकविषयिताशून्य-
ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तसमूहालम्बनस्य
च तादृशज्ञानत्वाव्यापकीभूतपदार्थावगाहितावत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यभा-
वादिति भावः । अग्रिमग्रन्थलाघवार्थमाह एवंविधैवेति । आहार्य-
व्याप्तज्ञानमुपादाय तत्समानविषयकग्रहविरोधित्वघटितैव रीतिरु-
पादेयेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतो धूमवान् धूमव्यभिचारिवन्हेरित्यादौ
प्रकृतहेतुकव्याप्तिग्रहविरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचारादावव्या-
प्तिप्रसङ्गादिति भावः । यत्र स्थलविशेषे साध्यतद्व्याप्ययोः पक्षे स-
मूहालम्बनभ्रमो न कस्यापि जातः तत्रत्यदोषेऽव्याप्तिः एवं पर्वतः
पर्वतान्यो धूमादित्यादौ बाधादावव्याप्तिश्चेत्यादिदोषः केचिदित्यु-
क्त्या सूचितः । द्वयोर्बहूनां च निर्धारणे तरतमयोर्विधानादन्यतर-
त्वाद्युक्तेरसार्वत्रिकत्वादाह तावदन्यान्यत्वमिति । न च गगनवत्प्र-
मेयो वन्हिमान् घटत्वादित्यादौ गगनाभावविशिष्टप्रमेयरूपाश्रया-
सिद्धिमन्तर्भाव्याऽन्याऽन्यत्वं दुर्वचं निर्गगनप्रमेयान्याप्रसिद्धेरिति
वाच्यम् । प्रमेयनिष्ठस्य गगनाभावस्यैव तत्राश्रयासिद्धित्वेन तम-
न्तर्भाव्यान्यान्यत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । यत्तु वन्ह्यभावविशिष्टह्रदा-
द्यात्मकबाधप्रभृतीनां नानारूपेण दोषाणामपि ह्रदत्वादिमात्रेणाऽदोष-
त्वादुपधत्र खलु यादृशयादृशरूपेण दोषव्यवहारः प्रामाणिकस्तत्र

तावदन्यान्यत्वम् । एकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वम् । स
चातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदो-
क्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण । व्यभिचारादेः साध्यादिभे-
दनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

स्यादेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाद् इत्यत्रासाधारणेऽव्याप्तिः

तावदन्यान्यरूपवत्त्वमेव दोषत्वं वाच्यं तथा च गगनाभावविशिष्ट-
प्रमेयस्यापि ताद्रूप्येण दोषत्वमक्षतमेवेति । तन्मन्दम् । यथाकथ-
ञ्चित्सम्बन्धेन तादृशान्यतमरूपवत्त्वस्यातिप्रसक्तत्वात्, अनुगतान-
तिप्रसक्तैकसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च सर्वत्र दोषे वक्तुमशक्यत्वादि-
ति ध्येयम् । ननु ह्रदादात्मकपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र आश्रया-
सिद्धेरेव दोषत्वात्तावदन्यान्यत्वाप्रसिद्धिरत आह एकेति । दोष-
विभाजकैकरूपमात्रस्थले इत्यर्थः । तेन पक्षनिष्ठह्रदान्यत्वस्य ह्रदत्वा-
भावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य चाश्रयासिद्धित्वादेकव्यक्तिमात्रदोषस्थला-
प्रसिद्धावपि न क्षतिः । ननु दोषपक्षकसत्प्रतिपक्षानुमाने बाधादेरेव हे-
तुत्वसम्भवे बाधाद्यन्यतमत्वस्य हेतुतायां व्यर्थविशेषणत्वादिद ल-
क्षणमत आह स चेति । न वैयर्थ्यं धूमप्रागभाववान्वह्निसाधर्म्यत्वा-
दिति भावः । न चैकस्मिन्हेतौ द्वौ त्रयश्चत्वारः पञ्च वा दोषा इति
तावदन्यान्यत्वमेव लक्षणं वाच्यम्, तथा च तदवान्तरधर्मेण पञ्चधा
अग्रे विभागानुपपत्तिः सामान्यतोऽवगतस्यैव विशेषरूपेण विभाग-
स्य सम्प्रतिपन्नत्वादत आह पञ्चविधेति । तथा च यत्र ह्रदो वह्नि-
मान् घटत्वादित्यादिस्थले व्यभिचारविरोधासिद्धिसत्प्रतिपक्षबाधाः
पञ्चैव दोषाः सन्ति तत्र तावदन्यान्यत्वस्यैव दोषलक्षणत्वात्तद-
वान्तररूपैः पञ्चभिरग्रे विभागस्य न व्याघात इति भावः । ननु वि-
शिष्य दोषाननुपादाय तावदन्यान्यत्वस्य लक्षणत्वे सर्वत्र हेतावनुग-
तलक्षणाभाव इत्यत आह व्यभिचारादेरिति । तथा च लक्ष्यस्य अ-
ननुगतत्वादत्र लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

दोषमात्रस्यैव स्वमते नित्यत्वाद्व्याधिरोप इत्यादिग्रन्थस्य सङ्गतौ
लक्षणार्थयोजकत्वासम्भवादलक्ष्यताप्रदर्शनाभिप्रायेण तमुत्थापयति

दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिपक्षयो-
राभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेष इति । हेत्वोः सद्धेत्वोः । असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः । सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा । तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्बुद्धेर्हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति न तु तद्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात्।

स्यादेतदित्यादिना । अव्याप्तिरिति । दुष्टलक्षणस्येत्यादिः । साधननिष्ठस्य सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य दोषतया तदप्रसिद्ध्यैव तद्वत्स्वरूपस्य दुष्टहेतुलक्षणस्याव्याप्तिरित्यत आह सर्वेत्यादि । तत्र शब्दत्वे । अद्रव्यद्रव्यत्वादावपीति । असमवेतद्रव्यत्वादावपीत्यर्थः । शब्दवृत्तित्वविशिष्ट इत्यादिः । पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्यैव साध्याभावव्याप्यस्य सत्प्रतिपक्षतया केवलस्य तस्यादोषत्वादत आह पक्षस्येति । तद्वत्त्वविरहादिति । नित्यत्वव्याप्यासमवेतद्रव्यत्ववत्त्वविरहादित्यर्थः । अलक्ष्यत्वं स्फुटीकर्तुमाह सद्धेत्वोरिति । ननु तयोरदुष्टत्वे कथमसाधारणादिपदेनोल्लेख इत्यतो व्याचष्टे असाधारण इत्यादि । स तथा सत्प्रतिपक्षपदबोध्यः । दुष्टत्वरूपस्याभासत्वस्यानङ्गीकारादन्यथा व्याचष्टे अनुमित्यजनकत्वादिति । हेत्वोरेवेत्येवकारः प्रतिबन्धकत्वमित्यनन्तरं योज्य इत्याशयेन तादृशैवकारार्थं व्याकरोति परमायातीत्यादिना । असत्त्वात् अप्रसिद्धत्वात् । अन्यथेति । प्रतिव-

को हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः।
निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः। यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः।
तच्च द्विविधम्। विषयरूपं साधारण्यादि। बाधे च प्रमितसाध्याभा-
वत्वान् पक्षः। तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्। अवि-
षयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकम्। तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्यैव

न्धकज्ञानाविषयीभूतस्य विशिष्टस्यासत्त्वस्थले दोषाभ्युपगम इत्यर्थः।
तस्यापि बाधभ्रमविषयस्यापि। असाधारण्यादिभ्रमदशायां सद्धे-
त्वारपि प्राचैर्लक्ष्यत्वस्वीकारादुक्तव्याख्यानमसङ्गतमित्यत आह
निर्युक्तिकस्त्विति। सत्प्रतिपक्षासाधारण्यानुपसंहारित्वानामनित्य-
दोषत्वमङ्गीकुर्वतां मतमुत्थापयति यत्त्विति। द्वितीयलक्षणमनुसृ-
त्याह तद्वत्त्वमिति। यद्विषयत्वेनेत्यत्र विषयशब्दस्य स्वरूपपरत्वा-
द्यद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थलाभादिति भावः। यथा-
र्थपदघटितप्रथमलक्षणमनुसृत्याह तत्प्रकारकेति। अनुमितिप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकप्रकारकेत्यर्थः। मूलस्थप्रतियोगिपदस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकपरत्वादिति भावः। (तथा चानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकप्रकारकप्रमाविषयत्वं प्रथमलक्षणार्थ इति भावः। वस्तुतः
प्रकारकत्वाविवक्षणेऽपि यथाश्रुतमूलासङ्गतिः ज्ञायमानव्यभिचारादेः
प्रतिबन्धकत्वमते तेषां ताद्रूप्येणैव साध्याभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिब-
न्धकत्वोपगमादिति भावः।) यद्यपि प्रथमलक्षणं व्याख्याय द्वितीयं
व्याख्यातुमुचितं तथापि ग्रन्थलाघवार्थं व्यतिक्रमेण व्याख्यातमित्य-
वधातव्यम्। तच्चेति। प्रतिबन्धकतावच्छेदकं चेत्यर्थः। विषयरूप-
मिति। प्रतिबन्धकज्ञानस्येत्यादिः। ननु साध्याभावप्रमैव बाध इति
तत्र विषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुर्घटमित्यत आह बाधे
चेति। प्रमितेति प्राचां मतेन। तेषां ताद्रूप्येणैव साध्याभावज्ञानस्या-
नुमितिविरोधित्वोपगमात्। अविषयरूपं चेति। अनुमितिप्रतिबन्ध-
कज्ञानाविषयरूपं चेत्यर्थः। विरोधिसामग्रीकालीनत्वेति। साध्या-
भावानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वादीत्यर्थः। वैशिष्ट्यं च सामानाधिक-

तद्विषयस्य हेतोरपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाऽभेदेन, बाधे तदभावात् । अत एव नाश्रयतया, वन्हिव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च । साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञा-

रण्यसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन पुरुषान्तरीयसाध्याभावानुमितिसामग्रीकालीनस्य धूमपरामर्शस्य स्वहेतुकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । आदिपदेनासाधारण्यादिग्रहकालीनत्वोपग्रहः । ननु परामर्शस्य विरोधिसामग्रीकालीनत्वेपि तद्विषयस्य धूमादिहेतोस्तथात्वाभावादव्याप्तिरत आह तद्वत्त्वं चेति । बाध इति । प्रायश इत्यादिः । तथा च धूमो वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्याभाववविशिष्टपक्षाभेदस्य हेतौ सत्त्वेपि ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादौ धूमादिहेतौ साध्याभाववत्पक्षाभेदविरहादव्याप्तिरित्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतोरेव व्यभिचारतया तदभेदस्य व्यभिचारिमात्रे सम्भवाद्बाधपर्यन्तानुसरणम् । अत एव बाधितहेतावव्याप्तेरेव नाश्रयतयेति । तद्वत्त्वमिति पूर्वेणान्वयः । ननु साध्याभाववत्पक्षस्येव पक्षनिष्ठसाध्याभावस्यापि बाधत्वात्तदाश्रयत्वमादायैव ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादिबाधिते नाव्याप्तिरत आह वन्हिव्यभिचारीति । धूम इति । पर्वतादौ वन्हेस्साध्यतास्थले इत्यादिः । तेन ह्रदपक्षकवन्हिसाध्यकधूमस्य दुष्टतया नेष्टापत्तिसम्भवः । ननु वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य च धूमे विरहात्कुतोऽतिव्याप्तिरत आह साध्याभाववदिति । तथा च वन्हिव्यभिचारिद्रव्यत्वमपि विषयतयाऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति तद्वत्त्वमादायातिप्रसङ्गो युक्त इति भावः । ननु तत्पक्षकतत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं तथा च वन्हिव्यभिचारिद्रव्यत्वस्य धूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरत आह साधारण्यादीति । ज्ञानधर्मिकसत्ताभाववद्वृत्तित्वप्रकारकनिश्चयत्वस्य ज्ञानहेतुकसत्तासाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकता-

ननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्त्वादिसाध्यके ज्ञानेऽति-
प्रसङ्गाच्च । यथाकथञ्चिद्गुरुत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । विरोधिसा-
मग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः
प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य । अथ यद्धर्मवि-
शिष्टज्ञाने प्रसक्तस्यानुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकताव-

---

च्छेदकत्वात्तदाश्रयत्वमादाय सत्तासाध्यकज्ञानादिहेतावतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यविषयित्वान्यतरसम्बन्धेन योऽनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदको धर्मस्तद्वत्त्वमित्यर्थः, विरोधिसामग्रीविशिष्टस्वप-
रामर्शत्वेन बाधादिविषयकत्वेन चानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तथा
च साधारण्यादिविषयकनिश्चयत्वस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रति-
बन्धकतानवच्छेदकत्वात्तद्वत्तामादाय नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धे-
नैव तस्य तथात्वादत आह यथाकथञ्चिद्गुरुत्वस्येति । प्रतिबन्धक-
तावच्छेदककोटिनिविष्टतामात्रेण यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्व-
स्येत्यर्थः । अतिप्रसञ्जकत्वादिति । पर्वतो न वह्निमानित्याकारक-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायां वह्न्यभावस्यापि प्रविष्टत्वात्तदाश्रयत्वमा-
दाय पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र सद्धेतावतिव्याप्तत्वादिति भावः ।
ननु वैशिष्ट्यविषयितान्यतरसम्बन्धेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं यत्र
पर्याप्तं तादृशधर्मवत्त्वं वाच्यं तथा च विषयितयाऽनुमितिप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकत्वस्य साध्याभावमात्रे अपर्याप्तत्वात्तद्वत्त्वमादाय
नातिव्याप्तिरत आह विरोधिसामग्रीति । तथा च विरोधिसामग्रीवि-
शिष्टवह्निपरामर्शत्वेन वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेन, विरोधिसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्सत्प्रतिपक्षितसद्धेतावव्याप्ति-
रिति भावः । उक्ताव्याप्तिं निराकर्तुं प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदस्य
प्रतिबन्धकपरत्वमाशङ्कते अथेति । ज्ञाने हेतुज्ञाने । तदेवेति । तथा
च स्वलिङ्गकप्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतधर्मव-
त्त्वमेव दुष्टहेतुत्वं ज्ञायमानस्य व्यभिचारादेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वो-
पगमाच्च न व्यभिचारिबाधितयोस्तावदव्याप्तिरित्याशयः । सत्प्रतिप-
क्षिते लक्षणं सङ्गमयति भवति चेति । प्रतिबन्धकीभूतेति । स्वलि-

च्छेदकमुक्तं, भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वा-
दिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत्, न वै कालादिसाधारणकारण-
घटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका विशेषतस्तत्र तत्सत्त्वे कार्यो-
त्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा, यदि च त-
त्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावतारान्नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्त-

---

ङ्कप्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकीभूतेत्यर्थः । कालीनत्वविशिष्टेत्य-
त्र कालीनत्वं कालघटितसम्बन्धेन वैशिष्ट्यलाभार्थम् । तथा सा-
ध्यानुमितिप्रतिबन्धकः । विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे सत्येव
तद्व्यक्तिमादाय सत्प्रतिपक्षितस्य सङ्करः स्यात्तदेव त्वसिद्धमित्याह
न वै इति । क्वापीति । अनुमित्यादिकं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिब-
न्धकत्वस्यापि प्रत्यक्षोपधायकतत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तिष्वेव व्यव-
स्थापितत्वादिति भावः । अनुमित्यादौ कथञ्चित्प्रत्यक्षादिसामग्री-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि सत्प्रतिपक्षस्थले साध्याभावानुमि-
तिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमित्याह विशेषत-
स्त्विति । न सामग्री प्रतिबन्धिकेत्यनुषज्यते । सामग्र्यास्तत्र प्रतिब-
न्धकत्वाभावे हेतुमाह तत्सत्त्व इति । साध्याभावानुमितिसामग्री-
सत्त्वे साध्याभावानुमितिरूपकार्योत्पादापत्तेरित्यर्थः । तथा च स-
त्प्रतिपक्ष एव व्याहन्येतेति भावः । ननु विरोधिसामग्र्याः प्रतिब-
न्धकत्वानभ्युपगमे सत्प्रतिपक्षस्थले साध्यानुमितिः कथं नोत्पाद्य
इत्यत आह किन्त्विति । तथा साध्यानुमितिप्रतिबन्धकः । ननु स-
त्त्वेऽपि विरोधिपरामर्शे पक्षस्य साध्याभाववत्त्वनिश्चयदशायां सा-
ध्यानुमित्युत्पत्त्या तस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमत आह यदि चेति ।
तत्सत्त्वे इति । विरोधिपरामर्शीयसाध्य इत्यर्थः । नानुमितीति । न
प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थः । विरोधिसाध्यस्य बाधावता-
रेण विरोधिपरामर्शस्याप्रामाण्यप्रसञ्जनं तत एव न तस्य साध्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वम् अन्यथा तु प्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव तत्त्वेरित्या-
शयेन यदि चेत्युक्तम् । तदभावस्यापि तादृशबाधनिश्चयाभावस्यापि ।
तत्र विरोधिपरामर्शस्य विरोधितायाम् । नियतत्वमिति । अयच्छ-

दा भ्रमप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्यताम्, यथा च भ्रमप्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहेऽपीत्यतिप्रसङ्गः । न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि । यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञा-

---

धकत्वेनेत्यादिः । नन्वेवं विरोधिसामग्र्या अप्रतिबन्धकत्वेऽपि स्वलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरोधिपरामर्शवत्तामादायैव सत्प्रतिपक्षिते लक्षणं यास्यतीत्यत आह यथा चेति । तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्ग इति । पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावभ्रममादाय धूमादावतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह न चातीतादाविति । कालीनत्वमपीति । तथा च भिन्नकालीनयोर्वैशिष्ट्यविरहादतीतसत्प्रतिपक्षितसद्धेतावनुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरोधिपरामर्शवत्त्वं केनापि सम्बन्धेन नास्तीति तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्वसमानकालीनज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेनातीतलिङ्गस्यापि कथञ्चिद्विरोधिपरामर्शवत्त्वोपगमेऽपि परामृश्योत्तीर्णनादशायामपि सद्धेतौ कालिकादिसम्बन्धेन स्वलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकीभूतविरोधिपरामर्शवत्त्व तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः । सर्वत्र विषयरूपमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं लक्षणे निवेश्यमितिमतं दूषयति यदपीत्यादिना । व्याप्त्यादीत्यादिना साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वादेः परिग्रहः । तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकम् । ननु सत्प्रतिपक्षितसद्धेतौ साध्याभावव्याप्तिविरहात्तत्राव्याप्तिरत आह तद्वत्त्वमपीति । तज्ज्ञानेति । विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानेत्यर्थः । साध्याभाववदिति । पक्षधर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । प्रमात्वविषयकत्वेनेति प्राचां मतेन । तस्य चेति । पक्षध-

नस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्, तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथञ्चित् सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न

भिकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य चेत्यर्थः। तथा च पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यत्र पर्वतो न द्रव्यमित्येवं बाधज्ञानसम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वं वाच्यं तथा च द्रव्यत्वाभावविशिष्टपर्वताप्रसिद्ध्यैव नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कते विशिष्टेति। तत्र साध्यवत्पक्षस्थले। पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षितसद्धेताववव्याप्तिप्रसङ्गाद्विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं निर्वक्तुमशक्यमित्याह तर्हीति। जल वह्निमद्धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षिते साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य प्रसिद्धत्वात्सर्वत्रेत्युक्तम्। ननु पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यादौ बाधभ्रमस्य सम्बन्धत्वे मानाभावान्नातिव्याप्तिः, विरोधदर्शिनामपि विरोधिपरामर्शदशायां धूमादौ सत्प्रतिपक्षितोऽयमिति व्यवहारात्तत्रैव विरोधिव्याप्त्यादेः ज्ञानस्य सम्बन्धत्वकल्पनात्, न तु बाधिता हेतुरित्यादिव्यवहारविरहात्तत्र आह यथाकथञ्चिदिति। ज्ञानरूपेणेति। धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञानरूपेणेत्यर्थः। बाधभ्रमस्येव व्यभिचारभ्रमस्याप्युक्तक्रमेण सम्बन्धत्वे मानाभावादाह तदाश्रयेति। व्यभिचाराश्रयीभूतं यद्द्रव्यत्वादिकं तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः। आदिना कालिकादेः परिग्रहः। ननु यादृशसम्बन्धेन यत्प्रकारकज्ञानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्योक्तत्वान्न धूमेऽतिप्रसक्तिरत आह यादृशेति। न सर्वत्रेति। तथा च पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यादौ सत्प्रतिपक्षितसद्धेतावव्याप्तिः प्रतिबन्धकज्ञानविषयेण समवायादिसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यगुणत्वादिमत्त्वस्य धूमे विरहादिति भावः। पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र प्रति-

यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र

सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतौ, अस्ति च क्वचित् सद्धेतावितीति कृतं पल्लवितेन ।

यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्काभा-

---

वन्यकधीविषयेण समवायसम्बन्धेन वह्न्यभावव्याप्यधूमत्वादेः साधने सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । ननु यादृशसम्बन्धावगाहियत्प्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तादृशज्ञानतादृशसम्बन्धान्यतरसंसर्गेण तद्वत्त्वं वाच्यमतो नोक्तस्थलेऽव्याप्तिः ज्ञानसम्बन्धेनैव हेतौ साध्याभावव्याप्यगुणत्वादिमत्त्वादत आह अस्ति चेति । तेन तद्वत्त्वं चेत्यनुपद्यते । तथा च पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र बाधबुद्धेः स्वरूपादिसम्बन्धावगाहितयैव प्रतिबन्धकत्वात्तादृशसम्बन्धेन वह्न्यभावस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । पर्वतो द्रव्यं धूमादित्यत्र द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन धूमादावभावात्क्वचिदित्युक्तम् ।

मूले यद्यपीत्यादिकं तल्लिङ्गकतत्साध्यकतत्पक्षकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशव्यभिचारज्ञानत्वादिना स्वतः प्रतिबन्धकत्वमाश्रित्य तद्घटितलक्षणाभिप्रायेणोक्तम्, अन्यथा व्यभिचारादिज्ञानस्यापि व्याप्त्यादिप्रत्यक्षविरोधित्वाद्बाधसत्प्रतिपक्षमात्रमधिकृत्य शङ्कानुपपत्तेः । अनुमितितत्कारणपरामर्शान्यतरमात्रं प्रति ज्ञायमानं यत्प्रतिबन्धकं स एव लिङ्गाभास इत्याशयेन शङ्कासमाधिर्ध्येयम् । बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकत्वे हेतुमाह स्थाणुत्वाभावस्येत्यादिना । एवं शाब्दबोधेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोर्विरोधित्वे । आगमेति । मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतमित्यागमस्येत्यर्थः । तत्र प्राण्यङ्गत्वादिहेतौ । अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे सतोऽनु-

लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते, अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ॥

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ॥

वेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्, एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ॥

प्रयोगादाह बलवत्तरेति । शौचानुमाने साध्यप्रसिद्ध्यादेरागमप्रमाणाधीनतया उपजीव्यजातीयत्वेन मलमूत्रेत्याद्यागमस्य बलवत्तरत्वं बोध्यम् । अनुपपत्तेरिति । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वमागमविरोध इति भावः । अभ्युच्चये हेतुमाह प्रत्यक्षं प्रतीति । लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । बाधादीत्यादिपदेन ग्राह्याभावव्याप्यवत्त्वोपग्रहः । शङ्कते योग्यताज्ञानेनेति । तदभावो बाधनिश्चयाद्यभावः । तत्र शाब्दबोधे । शाब्दं प्रति बाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वे योग्यताज्ञानोत्तरं लौकिकात्मकबाधनिश्चये सत्यपि शाब्दधीः स्यादिति दोषं स्फुटतयोपेक्ष्याह एवमपीति । उपनीतभानविशेषमिति । दोषविशेषजन्योपनीतभानं प्रतीत्यर्थः । तत्त्वेन बाधनिश्चयाभावत्वेन । यद्यपि बाधनिश्चयदशायामुपमितेः स्मृतेश्चानुत्पादादुपमितिस्मृती प्रत्यपि तदभावस्य हेतुत्वं वक्तुमुचितं तथाऽप्युपमितेरतिरिक्तप्रमात्वे विप्रतिपत्तेर्बाधदशायां विशिष्टस्मरणानुत्पादस्य चोद्बोधकविरहेणापि सम्भवात्तत्र बाधाद्यभावस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्याशयः ॥

इति जागदीश्यां सामान्यनिरुक्तिः समाप्ता ॥

चिन्तामणेः व्यभिचारः ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः, साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जक

दीधित्याः सव्यभिचारः ।

यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तः, तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति । कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि

जागदीश्याः सव्यभिचारः ।

लक्षणत लक्षणवाक्यत । विशेषेति । तद्वान्तरधर्मप्रकारेण तद्गोचरज्ञानेच्छायां सामान्यत तद्गोचरज्ञानस्य हेतुत्वादिति भाव । लक्षणस्येति । वक्ष्यमाणस्येत्यादि । अतिव्याप्तिरिति । प्रतीयेत इत्यन्वय । तद्व्यावृत्तस्य । असाधारणादिव्यावृत्तस्य । लक्ष्यान्तरमपीति । तथा च नायं विभागपरो ग्रन्थ किं तु लक्ष्यप्रदर्शक इति भाव । तल्लक्षणप्रत्ययमिति । तस्य सामान्यस्य लक्षणात् प्रत्ययमित्यर्थ. । प्रकारान्तरेण सामान्यज्ञानस्य प्राक्सत्वे पश्चात्सामान्यल-

इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्, एकस्योभयं प्रत्यसाध-
कत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वम्,
उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्, अननुगमात्।अथ साध्यसंश-
यजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति
हेत्वभिमतः सः । विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा

न दोष इत्याह। प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमति-
व्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सद्धेतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा
च तादृशव्याप्त्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भ-
वतीत्याह एकस्येति । साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्य-
सन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति याव-

क्षणोद्भावनं न स्यात् आकाङ्क्षाविरहादित्याद्यस्वरस. कश्चिदित्युक्त्या
सूचितः । हेतुद्वयसङ्गत्यर्थं वितर्कयति अनुमितिरापत्तिर्वेति । नन्वे-
कस्यापि हेतोर्व्याप्त्यादिभ्रमेण साध्यतदभावोभयसाधकत्वादे-
कस्येत्यादिमूलमसङ्गतमत आह तदुपधानमिति । साध्यतदभावोप-
धानमित्यर्थ. । अव्यापकमिति । तथा च येन व्यभिचारिहेतुना सा-
ध्यतदभावयोरनुमित्यादिर्नोत्पादितः तत्राव्याप्तिरिति भावः । पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेतरभेदस्य सिद्धेरुद्देश्यतायामव्याप्ते-
रदूषणत्वादाह अतिव्यापकं चेति । तथाविधेति । तदभावीयव्याप्ति-
भ्रमेणेत्यर्थः । तद्योग्यतेति । साध्यतदभावानुमित्यादिस्वरूपयोग्यं-
तेत्यर्थं ।संशयं प्रत्येव साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वे कोटि-
द्वयोपस्थापकपदवैयर्थ्यापत्तिरतः संशयहेतुकोटिद्वयोपस्थिति प्रत्येव
ताद्रूप्येण हेतुत्वं संशयसामान्यं प्रति तु तद्धर्मिज्ञानं कारणमिति
मतानुसारेण व्याचष्टे कोटीत्यादि । तथा च भ्रमिजनकं सदृष्टकार-
णमित्यत्र भ्रमिद्वारा घटजनकत्वस्येव प्रकृतेपि कोटिद्वयोपस्थिति-

त्व । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्याऽनुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्मिज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति । न च तदसाधारणतया संग्राह्यमेवेति वाच्यम्, तथात्वेऽपि

द्वारा संशयजनकत्वस्य लाभो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति भावः । साध्यसन्देहजनकत्वस्योपस्थितिक्रियायामभेदान्वयादेव सामञ्जस्ये समासनिविष्टपदानामप्युक्तदिशा व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारेण द्वारत्वलाभो न युक्तः क्रियाविशेषणेनापि नितान्तक्षाम इत्यादौ स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादौ च द्वितीयातत्पुरुषस्यादृष्टत्वादित्याह साध्यसन्देह इत्यादि । आश्रयतयेति । तृतीयार्थः प्रकारत्वं, तच्च उपस्थापकपदार्थैकदेशोपस्थापकज्ञानविषयस्यैकदेशे ज्ञानेऽन्वितम् । तेन नित्यत्वानित्यत्वाश्रयज्ञानवानयमित्याकारबुद्धेः तादृशज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिरूपायाः साध्यतदभावोपस्थितौ हेतुत्वेन तद्विषये ज्ञानहेतावतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । एकस्या ज्ञानव्यक्तेर्नित्यत्वानित्यत्वोभयाश्रयत्वाभावादाह विषयितया वेति । अनित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्य व्यभिचारित्वं नवीनैरिष्यत एवेत्यतो नित्यत्वे साध्य इत्युक्तम् । समवायेन हेतावतिव्याप्तिमुक्त्वा संयोगेन सद्धेतौ तामाह अनुवृत्तेत्यादि । अनुवृत्तत्वं तदधिकरणवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वं च तदभाववद्वृत्तित्वं तथा च वह्निमद्वृत्तितदभाववद्वृत्तिधूमवानयमित्यनुभवस्य वह्नितदभावोपस्थापकतया तद्विषयस्य धूमहेतोर्वारणार्थं जनकान्तमित्यर्थः । तथोपस्थितेरिति । उक्तक्रमेण कोट्युपस्थितेरित्यर्थः । साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेनैव संशयहेतुत्वादिति भावः । धर्मितेति । पुरोवर्तीदं द्रव्यं न वेत्यादिसंशयजनकस्येदम्पुरोवर्त्तीत्यादिपक्षधर्मताज्ञानस्य विषयतामादाय द्रव्यत्वसाध्यके पुरोवर्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । एतत् धर्मितावच्छेदकम् । असाधारणतयेति । निश्चितसाध्यतदभाव-

तदुत्तीर्णतादशायां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायकत्वेऽपि तज्जन- नयोग्यताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं पक्षे साध्यतदभावनि- श्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्षसम्वलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतुवारणाय कोटीत्यादि। हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थाप- कत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित्। इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थिति सशयश्च प्रति हेतुतया

वत्ताकधर्मिव्यावृत्तत्वेन ज्ञानत्वेत्यर्थः । तथात्वेपि संप्राह्यत्वेपि । तदुत्तीर्णेतेति । असाधारण्योत्तीर्णतादशायामित्यर्थः । विशेषदर्श- नात् अलक्ष्यत्वनिर्णयात् । तथा च धर्मितावच्छेदकपुरोवर्तित्वादौ निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाग्रहदशायामतिव्याप्तिवारणार्थमेव को- टिद्वयोपस्थापकपदं वाच्यमिति भाव । ननु तदुत्तीर्णतादशायां ध- र्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य साध्यसंशयोपधायकत्वाभावात्कुत- स्तत्रातिव्याप्तिरत आह संशयेति । तज्जनकेति । साध्यसंशयजनन- योग्यतेत्यर्थ. । नन्वेव साध्यसंशयोपधायकपक्षधर्मताज्ञानोपधाय- त्वमेव सव्यभिचारत्वं निरुच्य धर्मितावच्छेदक वार्यतामत आह अन्यथेति । संशयोपधायकत्वस्य निरुक्तिघटकत्वे इत्यर्थ । यथाय- थमिति । यदा पक्षे साध्यवत्त्वस्यान्यत्र च साध्याभाववत्त्वस्य नि- श्चयो वृत्तस्तदा सपक्षविपक्षवृत्तेर्हेतो कुत्रापि धर्मिणि साध्यसन्दे- हानुपधायकत्वात्तदानीं साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गादित्याशय. । तथा च तत्सग्रहाय स्वरूपयोग्यत्वस्य निवेशो धर्मितावच्छेदकस्य वार- णार्थमवश्य कोटिद्वयोपस्थापकपद वाच्यमिति भाव. । कोटिद्वयोप- स्थापकेतिपदस्य द्वित्वसंख्याविशिष्टस्यैव प्रयोजनं पदकृत्यं च्युत्पा- दयति प्रतिपक्षेत्यादिना । पक्ष इति । न च परामर्शाभ्यां मिथ. प्रतिब- न्धात् साध्यसंशयासम्भव, फलानुरोधेन साध्यीयपरामर्शाभाव- विशिष्टस्यैव साध्याभावीयपरामर्शस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमि- त्याशयादिति भाव । इदमित्यादि । निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्ते-

तद्विषये धर्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मेतीति । पक्षपदं धर्मिमात्रपरम् । न चैवं नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधावतारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात् । अन्यथा बाधासिद्ध्योरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वेन सव्यभिचारमध्यप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्याऽतिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्धयोः साधार-

---

रसाधारणत्वमते द्व्यणुकत्वावच्छेदेन पक्षतायामणुत्वस्य तथात्व न सम्भवत्यत इदपदम् । तद्विषय इति । तथा च नित्यानित्यवृत्त्यणुत्ववदिदं द्व्यणुकमिति ज्ञानस्य नित्यत्वसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकतया तद्विषयीभूतस्य द्व्यणुकधर्मिणो नित्यत्वे साध्ये सव्यभिचारत्वापत्तिरत पक्षांशे प्रकारत्वलाभाय पक्षधर्मतापदमित्यर्थः । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वादिरूपपक्षताविशिष्टप्रकृतधर्मिणि पक्षपदार्थत्वे वैयर्थ्यात् निर्वह्निर्वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादिव्यभिचारिण्यप्रसङ्गाच्चाह पक्षपदमिति । ननु यदि पक्षताविशिष्टप्रकृतधर्मिवृत्तित्वाप्रवेशस्तदा घटो न नित्य इत्येवम्बाधनिर्णयदशायामपि नित्यगगनाद्यनित्यघटादिव्यावृत्तशब्दत्ववान्वर्ण इति ज्ञानेन वर्णो नित्यो न वेति संशयोत्पादात् तदानीमपि शब्दत्वमसाधारणं स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे न चैवमिति । एवं प्रकृतपक्षत्वाप्रवेशे । बाधादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यथा प्रकृतपक्षत्वप्रवेशेऽबाधासिद्धाविति । तथा च ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यत्र साधारणे बाधनिश्चयदशायां पक्षताविरहात्स्वरूपासिद्धिनिर्णयदशायां च प्रकृतधर्मिवृत्तित्वाज्ञानादव्याप्तिः स्यात्, अस्माकं तु तदानीमपि धर्म्यन्तरे तत्रैव च कालान्तरे सपक्षवृत्तित्वाद्विमत्त्वाज्ञानमादायैव लक्षणसङ्गम इति भावः । ननु वर्णो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणस्याऽसिद्धिसङ्कीर्णत्वात् सव्यभिचारत्वमतस्तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यत आह असिद्धिसङ्कीर्णत्वेनेति । असङ्कीर्णत्वनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अतिरिक्तेति । तथा च हेत्वाभासानां पञ्चविधत्वव्याघात इति भावः । न चेति । वह्निमान् धूमाद्वाऽऽलोकादित्यादौ वह्नितद्भाववद्वृत्तिधूमवानयमिति भ्रमस्यापि निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानत्वा-

व्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च रूपं साधारणत्वा-

———

त्वप्रकारतामादाय धूमवान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । धर्मिणीति । किञ्चिद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थः । तथा च ज्ञाननिष्ठं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमर्थः, पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवन्हितदभावसहचारित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वेन वन्हिसंशयजनकत्वात्तादृशसहचरितत्वस्य धूमादावसत्त्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र जनकतायामवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः साधारणत्वाद्यभावेऽपि तादृप्येण वस्त्वन्तरावगाहिभ्रमादपि साध्यसन्देहादसम्भवापत्तेः, किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथेत्यतो धर्मिणीत्युक्तम् । न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नहेतुमत्तासंशयस्य साध्यसन्देहजनकत्वादसम्भवः, किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारित्वं साध्यसंशयजनकताशून्यनिश्चयावृत्ति तद्रूपवत्त्वस्यैव ज्ञानपदमहिम्ना विवक्षितत्वात् । किञ्चिद्धर्मिकयद्रूपावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वं साध्यसंशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं तु नार्थः, वक्ष्यमाणस्य व्याप्यसंशयेत्यादिग्रन्थस्य विरोधापत्तेरिति ध्येयम् । साध्यसंशयजनकमिति । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा जनकमित्यर्थः । तेन कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वस्यैव प्रक्रान्तत्वान्न तेन विरोधः । ननु तादृशं रूपं यदि सपक्षविपक्षवृत्तित्वादिकं तदा धूमवान् वन्हेरित्यत्र साधारणेऽतिव्याप्तिः कुत्रापि वन्हौ साध्यतदभाववत्संयुक्तत्वस्याऽसत्त्वात् एवं घटो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतावतिव्याप्तिश्चेत्यत आह तच्चेति । साधारणत्वं साध्यतदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तथा च धूमतदभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानादेव पर्वतो धूमवान्न वेति संशयोत्पादात्तादृशवन्हित्वमादायैव लक्षणसत्त्वाद्धूमसाध्यकवन्हौ नाव्याप्तिः, विशिष्टसत्तात्वस्य च द्रव्यतदन्यवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च धूमान्यधूमवान् का-

दीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति । इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोटद्युपस्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि, साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यको-

---

भ्रमयधूमवान् वन्हेरित्यत्र प्रकृतसाध्यसन्देहप्रयोजकस्य च तादृशसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या न तत्र सव्यभिचारो हेत्वाभासः किं तु व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ध्येयम् । साधारणत्वादीत्यादिना साध्यतदभाववद्वृत्तित्वरूपस्याऽसाधारणत्वस्य परिग्रहः । न च साध्यव्याप्यात्मकासाधारणाव्याप्तिः, साध्यवद्व्यावृत्तत्वांशस्य तत्राऽसत्त्वादिति वाच्यम् । प्राचां मते साध्यतदभावनिश्चयकालीनस्य तद्विशेष्यकयावद्धर्मिव्यावृत्तत्वस्यैव साध्यसंशयप्रयोजकतया सद्धेतावपि कदाचित् तादृशासपक्षव्यावृत्तत्वसम्भवात्, नव्यमते च सद्धेतौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वविरहेणालक्ष्यत्वादिति भावः । ननु यत्र सविषयकत्वनिर्णयदशायामिदं सविषयकं न वेत्याकारकः सन्देहः सविषयकत्वज्ञानं सविषयकत्वाभाववति सविषयकत्वप्रकारकं न वेत्याकारकभ्रमत्वसंशयाद्वोत्पन्नः तत्र सविषयकत्वरूपसाध्यस्य सन्देहजनिका या निरुक्तभ्रमत्वसन्देहरूपा साध्यतदभावोपस्थितिः तज्जनकीभूतस्य भ्रमत्वतदभाववद्वृत्तिज्ञानत्ववदिदं ज्ञानमित्याकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य विषये ज्ञानत्वे सद्धेतावतिव्याप्तिरत आह इदमित्यादि । विषयिताया अस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्याननुगतत्वे विवादात् साध्यान्तरमाह आत्मवृत्तिरिति । प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्येति । अप्रमात्वसन्देहस्येत्यर्थः । प्रामाण्यसन्देहस्येतिपाठे भ्रमत्वलक्षणविरुद्धधर्मकोटिकप्रामाण्यसंशयो बोध्यः, तस्यैव साध्यतदभावोपस्थितिसम्भवादिति ध्येयम् । तद्घटकेति । भ्रमत्वरूपाप्रामाण्यघटकीभूतेत्यर्थः । ज्ञानविषय इति । भ्रमत्वतदभाववद्वृत्तिज्ञानत्ववदिदं ज्ञानमित्याकारकज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । साधारणेत्यादि । साध्यतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तादृशधर्मवत्ताज्ञानजन्यतत्तदभावोपस्थितेर्वा

ष्ट्युपस्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात् । प्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः । अप्रामाण्यशङ्काद्यन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणमयुक्तमित्यस्याऽऽकरे

तत्तदभावकोटिकसन्देहजनकतयेत्यर्थः।तज्ज्ञानस्येति।भ्रमत्वसन्देहात्मकसाध्यतदभावगोचरज्ञानस्य प्रकृतसन्देहत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वादित्यर्थः । नन्वेवं निश्चितप्रामाण्यके ज्ञाने घटत्वादिगर्भप्रामाण्यघटितभ्रमत्वस्य संशयाद् घटत्वादिप्रामाण्यसंशयः तदुत्तरं निर्णीतस्यापि घटत्वादेर्धर्मिणि सन्देहश्च कुतः स्यादत आह प्रामाण्यसंशयस्थल इति । तथा च तत्रापि प्रामाण्यादिघटितभ्रमत्वस्य सन्देहो न प्रामाण्यादिसन्देहस्य कारणं किं तु प्रामाण्यादेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानमेवेति भावः।अथाऽर्थनिश्चयोत्तरार्थसन्देहं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रामाण्यसन्देहः कारणमन्यथा विनापि प्रामाण्यसन्देहं क्वचिन्निश्चितार्थसंशयापत्तेरत आह अप्रामाण्यशङ्केति । तदपसारणेति । तथा च विरोधिनो विषयनिश्चयस्य सत्त्वे तत्संशयोऽनुपपन्न इत्यप्रामाण्यज्ञानेन विषयनिर्णयस्य भ्रमत्वशङ्काशून्यत्वरूपं यत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदपसार्यत इत्यप्रामाण्यज्ञानापेक्षेति भावः । ननु पर्वतादिधर्मिकवह्निमत्त्वादिसन्देहं प्रति वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंशयस्य हेतुत्वाद्वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः । न च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य साध्यसंशयाजनकव्याप्यवत्तानिश्चयेऽपि सत्त्वात् साध्यसन्देहजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वलक्षणतज्जनकतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्न्यादिसन्देहं प्रति वह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव जनकतया वह्न्यादिव्याप्यवत्तादिनिश्चयस्यापि वह्न्यादिसन्देहस्वरूपयोग्यत्वात् । साध्यसन्देहमात्रस्यैव साध्याभावविशिष्टबुद्धित्वात् । तदवच्छिन्नं प्रति साध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वादेवं व्याप्यवत्तानिश्चयसत्त्वे साध्यसंशयानुत्पादसम्भवादत आह व्याप्यव-

व्यक्तत्वात् । व्याप्यत्वत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकत्ववत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरम् । हेत्वभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थम् । तेनात्मत्वकपालत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति ।

विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् लक्षणस्यद्वयप-

---

क्षेति । स्वमतेऽपि व्याप्यवत्तासंशयस्य विशेषणज्ञानादिविधया व्यापकवत्तासंशये हेतुत्वादाह पृथगिति। व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनेति तदर्थः । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा संशयजनकत्वस्यैव प्रक्रान्तत्वात् पृथगित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिद्वारेति वार्थः । साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव संशयजनकत्वं मूलसंमतमतः पक्ष इत्युक्तम् । निश्चयपरमिति। तथा च धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वं निश्चयत्वावच्छिन्नायास्साध्यसन्देहजनकताया अनतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं विवक्षितं व्यापकसन्देहं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव जनकत्वं न तु तन्निश्चयत्वेनेति नातिप्रसङ्ग इति भावः। ननूक्तक्रमेणैव सद्धेतुनिरासाद्धेत्वभिमतपदं व्यर्थमत आह हेत्वभिमतेति। हेतुताघटकेति तदर्थः । तथा च यादृशसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वज्ञानं साध्यसन्देहप्रयोजकं तादृशसम्बन्धेन हेतुतास्थल एव तद्रूपवत्त्वं सव्यभिचारः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ समवायेन ज्ञानस्य हेतुतास्थले तु साध्यतदभाववद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानवत्तायाः समवायेन ज्ञानं न साध्यसन्देहजनकमतो नातिव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन तादृशज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारत्वमेवेति भावः । आत्मत्वजातेरीश्वरावृत्तित्वमते तत्साध्यकज्ञानहेतोः सव्यभिचारत्वमिष्टमेवेत्यत आह कपालत्वादीति । तत्सन्देहजनक इति । आत्मत्वादिसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषय इत्यर्थः ।

ननु जनकत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वात् कोटिद्वयोपस्थितिजनिकाया विप्रतिपत्तेः प्रत्येकपदावच्छेदेन तदुभयोपस्थितिजनकत्वाभावासम्भवाद्विप्रतिपत्तिस्त्वित्यादिमूलासङ्गतिरत्वत्तदभिप्रायं प्र-

देन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्जनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभि-

---

काशयति विप्रतिपत्ताविति । प्रत्येकं साध्यादिवाचकप्रत्येकपदस्य । तद्वारणं साध्यादिघटकप्रत्येकपदस्य वारणम् । तथा च विप्रतिपत्तिः प्रत्यकं न तथेत्यस्य मूलस्य विप्रतिपत्तिर्न कोटिद्वयोपस्थापकैकपदवतीत्यर्थः । ननु प्रत्येकपदस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावेपि समुदितविप्रतिपत्तेस्तथात्वात्तत्प्रातिव्यासिरेवेत्यत आह मिलितस्येति । तदुपस्थापकत्वेपि साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकत्वेपि । तद्वत्ताज्ञानं विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानम् । न तथा न संशयजनककोटिद्वयोपस्थापकम् । स्वरूपतो ज्ञाताया विप्रतिपत्तेरेव तथात्वात् । तथा च पक्षधर्मताज्ञानपदेन तद्वारणम्, एतदभिप्रायेणैव न वा पक्षवृत्तिरिति भाव । ननु शब्दो नित्यो न वेत्यादिवाक्यस्येव तादृशवाक्यघटकस्यापि ज्ञानं कोटिद्वयोपस्थापकं भवत्येव तथा तद्घटकीभूतप्रत्येकपदवत्ताज्ञानमप्येवं तथा च विप्रतिपत्तौ तद्घटकप्रत्येकपदे चातिव्यासिरेवेत्यत आह न वेति। विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानस्य तद्घटकप्रत्येकपदवत्ताज्ञानस्य च द्वयोर्न मिलित्वा जनकत्वं न विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति जनकत्वं तथा च धर्मिणि यद्वत्ताज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिजनकत्वं तत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं विवक्षितम्, न च विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानत्वेन तथात्वम्, प्रत्येकार्योपस्थितिं प्रति प्रत्येकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादतो नातिप्रसङ्गः । ननु वोध्यत्वादिसम्बन्धेन साध्यतदभावसहचरितविप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानत्वेन तादृशकोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वादुक्तक्रमेणापि विप्रतिपत्तिवारणं दुर्घटमत आह तथात्वेपीति। विप्रतिपत्त्यादिमत्ताज्ञानत्वेन कोट्युपस्थापकत्वेपि चेत्यर्थः। तथा च शब्दो नित्यः शब्दो नित्यो नवेतिवाक्यवत्त्वादित्यादौ वोध्यत्वादिसम्बन्धेन हेतुतायां विप्रतिपत्तेः सव्यभिचारत्वमिष्टमेवेति भाव। ननु विभ्वधर्मिकसाध्यसन्देहदशावच्छिन्नस्य साधारणहेतोरेवानुपसंहारित्वं तदानीं च कुत्रापि साध्यादिमत्त्वानिर्णयेन

पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्वयोपस्थापकः।

धारत्वमिति। अनुपसंहारी पक्ष एवेति। अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षणसमन्वय इति भावः । केचित्तु व्याप्त्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथा च पक्ष एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति

कारणबाधात् साध्यतदभावसहचरितत्वनिर्णयासम्भवेन तस्य संशयजनकत्वायोगात् नव्याव्याप्तिरित्यत आह अनुपसंहारितेति । उक्तक्रमेणेति। सन्देहादिजननयोग्यतया एव लक्षणघटकत्वेनेत्यर्थः । सन्दिग्धधर्मिकसाध्यसन्देहदशायामप्ययं साध्यस्य तदभावस्य वा अधिकरणवृत्तिहेतुमानित्याकारकस्यैव साध्यसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानस्य सम्भवान्नानुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति प्राचां मतमुपन्यस्यति केचिदिति । अनुदयादिति । साध्यसंशयस्येत्यनुषज्यते । निश्चयत्वमित्यस्य साध्यादिमत्त्वांश इत्यादिः। तेनाऽपरांशे निश्चयत्वस्यापेक्षायामपि न क्षतिः । गौरवादिति । साध्यतदभावांशे निश्चयात्मकतदुभयसहचरितत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः। तत्संशयात्मकेति । साध्यादिमत्त्वांशसंशयात्मकेत्यर्थः । तथाऽचमनुपसंहारितादशायामपि साध्यसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । नव्यमते विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितयताशालिन एव साध्यतदभावसहचरितहेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वात् साध्यतदभाववत्त्वांशे निश्चयात्मकतदुभयसहचरितत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वात् न तन्मते गौरवावकाशः किं तु प्राचां मते विशेष्यं विशेषणमित्यादिरीत्या जायमानस्य हेतुत्वोपगमे वृत्तित्वांशे साध्यवदीयत्वादिनिश्चयत्वापेक्षायामेव विपरीतगौरवम् । अन्यथा साध्यव-

तथात्वमिति भाव इत्याहुः। तच्चिन्त्यमिति। ननु केवलान्वयिसाध्यकानुप-संहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः, एवं यत्र स्थिरे धर्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभ-वद्धर्मिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुत-स्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादिसतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन

निरूपितस्य तदन्यस्य वा आधेयत्वस्याश्रयहेतुमानयमित्यादिज्ञाना-दपि साध्यसंशयापत्तेरित्याशयेनाह तच्चिन्त्यमिति। नन्वित्यादि केचिदित्यन्त एको ग्रन्थः। अनुपसंहारिणि अनिश्चितोभयसहचार-के। संशयादिति। वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेनाऽभावान्तरं विष-यीकृत्य साध्यसंशयस्य सम्भवादादिपदम्। तेन सन्देहप्रयोजक-विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेर्लाभः। ननु अयं पटः पटत्वादित्यत्र साध्यवत्तानिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृ-त्तत्वेन गृह्यमाणत्वप्रयुक्त एव हेतावसाधारण्यव्यवहारो वाच्यः स च साध्यवत्त्वनिश्चयाप्रसिद्धौ हेतुमत्येव साध्यवत्तानिश्चये वा दु-र्घटः कुतस्तत्राव्याप्तिरित्यत आह तं घटयति एवमित्यादिना। असाधा-रण्यदशायां तद्घटनाशे वास्तवमेव साध्यवद्व्यावृत्तत्वमतस्तद्धेतौ तत्कालावच्छेदेन कदाचित्स्यादत स्थिर इत्युक्तम्। ननूत्तरदशा-यामपि इदन्त्वावच्छिन्ने घटत्वमेव गृहीतं यदि तदा तद्व्यावृत्तत्वेना-ऽगृह्यमाणत्वाद्धेतौ कुतोऽसाधारणत्वव्यवहार इत्यत आह उत्तरद-शायामिति। ननु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयकाली-नस्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वग्रह एव हेतौ असाधारण्यव्यवहारो-पयिकः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, तथा च प्राक्तनं साध्यवत्तानिश्चय-मादाय व्यवहारसम्पत्तिर्नोचितेत्यतस्तत्कालेऽपि साध्यनिश्चयं सम-र्थयति तद्घटभिन्नोऽयमिति। भ्रमे चेति। तथा च स घटस्तद्व्यावृत्त-मिदन्त्वमित्याकारकग्रहस्य तदानीमपि सम्भवात्तमादायैवाऽसाधा-रण्यव्यवहार इति तत्रैवाव्याप्तिरुक्तेति भावः। इदन्त्वेपीति। अव्या-प्तिरित्यनुषज्यते। अव्याप्तौ हेतुमाह वस्तुत इति। वस्तुगत्या निश्चि-

केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य । अत एवाऽसाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् । अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः । न च प्रमे-

---

परिहरति केवलान्वयीति । अत एवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम् अत एव तस्याऽनित्यदोषत्वं, साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुनो हेतौ तत्राऽनित्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रसङ्गमाह अन्यथेति, केचित् । परे तु अयं घट एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यसन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभावव-

---

त्साध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावेनेत्यर्थः । लक्षणायोगादिति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभाववत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तहेतुमत्ताज्ञानस्यैव साध्यसन्देहजनकत्वादिति भावः । तस्य असाधारणस्य । अनित्यदोषत्वं कदाचिद्धेत्वाभासत्वम् । इत्थं च साध्यपरामर्शदशायामेव परामृश्यमानस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य प्राचां मते प्रकरणसमत्वात् मूले तदुपन्यासो दृष्टान्तार्थ इति भावः । अन्यथेति मूलमवतारयितुं पूरयति एवं चेति । अनित्यदोषत्वमपि युज्यत इति शेषः । तद्भ्रमः । दोषताप्रयोजकरूपस्य भ्रमः । तदपीति । अनित्यदोषत्वमपीत्यर्थः । अपिना नित्यदोषत्वपरिग्रहः । अवतारयति भ्रममात्रादपीति । दोषमात्रस्यैव साहजिकत्वं वदतां मतमुत्थापयति परे त्विति । अनुपसंहार्यव्याप्तेः पूर्वतुल्यत्वात्तदुपेक्ष्याह अयं घट इति । तस्य असाधारणस्य । न च साध्यवद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य साध्याभावविशेषदर्शनविधया साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात्तदुभयव्यावृत्तत्वस्य साध्यसंशयप्रयोजक-

द्व्यावृत्तत्वं न ह्येकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अनन्तस्याऽलक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि। एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम्। पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चासाधारण्यस्यासङ्करः। न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः स्वरूपतो विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम्, तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रह-

स्यानरम्भ इति वाच्यम्। सत्प्रतिपक्षस्थलीयसंशयानुरोधेन तद्धीयविशेषदर्शनाभावविशिष्टस्यैव तदभावविशेषदर्शनस्य संशयविरोधित्वोपगमादिति भावः। एकस्येति। वृत्तिमत इत्यादि। ननूक्तहेतोः संशयप्रयोजकरूपसत्त्वे मूले कुतस्तस्यासाधारणत्वेनोल्लेखः तस्यायुक्तत्वादुल्लेखस्येत्यत आह असाधारण्यं त्विति। असाधारणत्वोक्तिस्त्वित्यर्थः। ननु साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य क्वाप्यसत्त्वात्तदाश्रयस्यासाधारणत्वमसङ्गतमत आह एवञ्चेति। येन सम्बन्धेन यो वृत्तिमान् स एव तेन सम्बन्धेन साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वादसाधारण इत्यर्थः। तेन वृत्तिमतोपि रूपादेः संयोगादिसम्बन्धेन हेतुतायामसाधारण्यम्। नन्वेवमवृत्तिहेतोः पक्षावृत्तित्वमावश्यकमतः स्वरूपासिद्धिरेवास्तु दोष इत्यत आह पक्षवृत्तित्वेति। असङ्करः स्वरूपासिद्ध्या। ननु हेतोः पक्षमात्रवृत्तित्वभ्रमदशायां साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वज्ञानमेव दुर्घटं वृत्तिमत्त्वज्ञानस्य तादृशव्यावृत्तत्वधीविरोधित्वादत आह न चेति। स्वरूपतः ग्राह्याभावविषयया। व्यावर्तकधर्मविषयया तु वृत्तिमत्त्वस्य ज्ञानं न सार्वत्रिकमिति भावः। ननु साध्यवत्तया निश्चीयमानाद्व्यावृत्तत्वं सति साध्याभाववत्तया व्यावृत्तत्वमेव सन्देहप्रयोजकं न तु साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं तच्च इदन्त्वेप्यस्तीति कथं तस्याऽलक्ष्यत्वमत आह निश्चितेति। निश्चितौ निश्चीयमानौ साध्यतदभावौ येषु तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वं चेत्यर्थ। एवमग्रेपि। तथात्वे संशयप्रयोजकत्वे। अतिप्रसङ्गादिति। अनैकान्तिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ताद-

यत्वेनाऽभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वा-

दशायामतिप्रसङ्गात् । न च तादृशानिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रम्, मानाभावात्, किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिव्याप्तिः असाधारणप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथाऽनुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे इत्याहुः ।

धाराभिन्नपक्षवृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तादृशेति । साध्यादिमत्तानिश्चयेत्यर्थः । तथा च साध्यतदभाववत्तानिश्चयविशेष्यवृत्तित्वेपि वस्तुगत्या साध्यशून्ये तादृशवृत्तित्वविरहादेव सद्धेतौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रतिबन्देरनुत्तरत्वादाह किं चेति । विशेषणत्व इति । यस्य यदा साध्यसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वं तदैव सोऽनैकान्तिक इत्युक्तावित्यर्थः । महानसादीति । तथा च धूमवान् घनसंयोगित्वात् इत्यादौ घनसंयोगित्वेन रासभादेर्हेतुतायामव्याप्तिः साध्यतदभाववद्वृत्तितावच्छेदकीभूतस्य घनसंयोगित्वस्य महानसवृत्तितादशायां रासभादावसम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति । व्याप्तिनिश्चयदशायामपि कालान्तरनिर्णीतसाध्यादिमत्ताकतद्धर्मिव्यावृत्तत्वानपायादिति भावः । ननु यथाभासमात्रस्यैव नित्यदोषत्वं तर्हि असाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वाभिधायकं मूलमसङ्गतमतस्तद्व्याचष्टे असाधारणेति । अनित्यदोषत्वं यदि नित्यदोषत्वाभावस्तदा नित्यपदं व्यर्थं दोषत्वाभावस्यैव प्रकृतत्वादत आह विशेषादर्शनेति । असाधारण्यादिभ्रमस्य तत्त्वाग्रहदशायामित्यर्थः । अन्यथेति मूलमघतारार्थं पूरयति न तु वास्तवं दोषत्वमिति । मूले अभेदानुमानेति ।

दित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेन्न । एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्ये-

---

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमेव तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिमत दूषयति नैतदिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जन-

---

इदमाकाशाभिन्नं मेयत्वादित्यादौ क्वचिदपि साध्यवत्त्वानिश्चयेन तदानीं साध्यतदभाववद्वृत्तित्वेन हेतोरग्रहात् साध्यसंशयानुत्पत्त्याऽव्याप्तिरित्यर्थः । ननूक्तहेतुद्वयस्य पक्ष एव साध्यसमानाधिकरणत्वात् साध्यवद्वृत्तित्वेनेति मूलासङ्गतिरतः प्राचां मतानुसारेण व्याचष्टे अनवगतेत्यादि । अनुपसंहारिणोऽप्यनवगतसाध्यसहचारत्वात्तद्वारणाय विशेष्यदलमविरुद्धत्वेऽपि सव्यभिचारत्वसम्भवात्तन्मात्रोक्त्या नाऽलक्ष्यप्राप्तिः इत्येवकारमन्तर्भाव्य योजयति विरुद्धत्वमेवेति । अभ्युपगमेति । साध्यसंशयोपधायकत्वघटितलक्षणाभ्युपगमेनेत्यर्थः । वस्तुत इति । तदानीं साध्यसंशयानुत्पादेऽपि सन्देहजनकतावच्छेदकीभूतं साधारणत्वमादाय तत्र लक्षणसम्भवादिति भावः । वस्तुतः प्रमेयत्वस्य शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च तादात्म्येन हेतुतास्थले एवाऽव्याप्तिमाशङ्क्य तयोरलक्ष्यत्वं मूलकृतोक्तं यथाश्रुतमेव सम्यगिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु विरोधितानवच्छेदकेनापि अनुगतरूपेण विभजने बाधकाभावादेतदज्ञानेपीत्यादिमूलमसङ्गतमत आह यद्रूपेति । अन्यथेति । विरोधितानवच्छेदकेनापि विभजने साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे बाधप्रतिरोधयोरप्येकहेत्वाभासत्वापत्तिरिति भावः । इति चेदेतदज्ञाने इति मूलपाठमभिप्रेत्य प्रतिबन्धादित्यग्रिमहेत्वन्वयार्थं नकारमन्तर्भाव्य समाधत्ते नैतदिति । ननु

कस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात्, उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं साधारणादेस्तत्रयोद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च । एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्या-

---

कस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् । एवमुत्तरत्रापि। पक्षवृत्तित्वे सतीति।विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्याप्तिपदम् अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशाया नाप्रसङ्गः । साध्य-

---

तद्ज्ञानेपि वस्त्वन्तरज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धात्तस्यैव दोषत्वाभावे साधारण्यादि प्रत्येकमपि दोषो न स्यात् तदज्ञानेपि बाधादिज्ञानेनानुमितिप्रतिबन्धादत स्वयं दूषणमाह वस्तुतस्त्विति । त्रितयानुगतरूपस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे मूलस्वरसमाह एवमुत्तरत्रेति । एवमेवोत्तरग्रन्थ दर्शितमित्यर्थः । एतद्ज्ञान ज्ञान व्यावृत्तप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वादित्यग्रिममूलनाऽनुगतधर्मज्ञानसत्त्वेपि साधारण्यादिप्रत्येकज्ञानस्यापेक्षणीयत्वोक्त्याऽनुगतस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्फोरणादिति भाव । व्यभिचारादरनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादाह विरोधित्वमिति । लिङ्गोपधानमतेनेदम्, मणिकारमते व्यभिचारज्ञानस्याप्यनुमित्यविरोधित्वादव्याप्त्यापत्त इति ध्येयम् । अथानुमितिविरोधिसम्बन्धवत्त्वमित्येव क्रियतामव्याप्तिपदं व्यर्थमत आह अव्याप्तीति। अत्यन्तेति । तथा च स्वहेतुकानुमितिविरोधियद्रूपवत्त्वं यस्य तस्य तद्रूपेण सव्यभिचारत्वं कालविशेषानन्तर्भावेणैव वाच्यमिति भाव । तेनेति । अन्यथा यदानुमितिविरोधिसम्बन्ध तदैव सव्यभिचारत्वे वन्हिमान् तद्भासमादित्यादौ तद्भासमस्य साध्यवत्संयुक्तत्वदशायामनुमितिविरोधिसम्बन्धस्य साध्याभाववत्संयुक्तत्वस्याभावादव्याप्तिरेव स्यात् इति भाव । अथाय घट एत-

तद्वृत्तिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्मधूमादिवारणाय सप्तन्तम्। पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्मी । विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथा च पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहश्च । विरोधोऽपि फलतः

स्यादित्यत्र पक्ष एव तद्दृष्टभियोयमिति भ्रमदशायामसाधारणे अव्याप्तिः साध्यवत्तानिश्चयकालीनस्य तद्विपर्ययीभवत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वरूपस्यानुमितिविरोधिसम्बन्धस्य कदापीदन्त्वहेतोरसत्त्वादत आह साध्यवदिति । साध्यवत्ताप्रमाकालीनस्य सर्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्यैवानुमितिविरोधिरूपस्यासाधारणत्वादिति भावः । अपक्षेति । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादिवारणायेत्यर्थः । तत्रापि स्वरूपासिद्धिरूपस्यानुमितिविरोधिसम्बन्धस्य सत्त्वादिति भाव । यथाश्रुतस्य आश्रयासिद्धिबाधाद्यतिव्याप्तिः जलं धूमवद्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चेत्यतो व्याचष्टे पक्ष इति । विशिष्टेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतावित्यर्थः । सन्देहाद्यप्रवेशेन लाघवादाह तथा चेति । हेतोर्वेति । वाशब्दः समुच्चये । अवच्छेदकानां प्रवेशस्य फलमाह पक्षेत्यादि । पक्षादेः प्रत्येकमप्रसिद्धावन्वयः । साधनांशे प्रकृतपक्षधर्मिकत्वप्रवेशस्य फलमाह स्वरूपासिद्धीति । साध्यांशे प्रकृतपक्षकत्वस्य तदाह बाधप्रतिरोधेति । अन्यथा ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्यहेतोरपि बाधादिकमादायातिप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । असिद्धीति । स्वरूपासिद्धिसङ्कीर्णव्यभिचारिणः संग्रहश्चेत्यर्थः । ननु विरोधस्याप्यनुमितिविरोधिरूपत्वात्तादृप्येणापि विरुद्धहेतौ सव्यभिचारत्वापत्तिरत आह विरोधोऽपीति । विरुद्धत्वं यदि प्रकृतहेतुनिष्ठं पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदा तस्यापि प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वादविरोधित्वान्तदंशेनैव वारणमित्यभिप्रायेणाह फलतः प्रतिरोध एवेति । साध्यासमा-

प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तव प्रतिभाति । वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयासिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तम् । तादृशपक्षकतादृशहेतुक-

---

नाधिकरण्यग्राहकं यदि विरुद्धत्वं तत्राह तदन्यत्वेन वेति । विरोधान्यत्वेनैवानुमितिविरोधिरूपं विशेषणीयमित्यर्थः । विशेषणे मूलस्वरसमाह वक्ष्यते चेति । विरोधस्यापि विरुद्धान्यत्वादनेकविधत्वेनैकान्यत्वोक्तावन्यव्याप्तिप्रसङ्गाच्च व्याचष्टे हेतुसाध्येत्यादि । साध्यवत्ताप्रमाविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वलक्षणस्य चासाधारण्यस्य ज्ञाने न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रे विरोधि तन्निश्चयेऽपि धर्मान्तरेण तयोः सामानाधिकरण्यग्रहादतो नासाधारणाव्याप्तिरिति भावः । ननु सम्बन्धपदमहिम्ना प्रकृतहेतुधर्मिकयादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनानुमितिविरोधित्वं हेतोस्तादृशधर्मवत्त्वमेव सव्यभिचारत्वं विवक्षितं कृतं बाधादिवारणार्थं विशेषणान्तरेणेत्यत आह सम्बन्धेति । विरोधित्वे अनुमितिविरोधित्वे । बाधादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षस्योपग्रहः । तत् बाधादिवारणम् । तत्र साधनस्यैव पक्षतया हेतुधर्मिकस्यैव बाधादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ननु प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यं प्रति प्रकृतहेतुसम्बन्धितया यद्रूपवत्ताज्ञानं विरोधि तद्वत्त्वमित्यभिधायोक्तदोषवारणे ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धसद्धेतुवारणार्थमुपात्तस्य पक्षवृत्तित्वे सतीत्यस्य व्यर्थतापत्तिः धूमनिष्ठतया ह्रदवृत्तित्वाभावज्ञानस्य धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति अविरोधित्वादेव तद्वानिरासस्य सम्भवादित्याशयेन प्रयत्नसाध्यमित्युक्तम् । चिन्तामणिकृन्मते व्यभिचारज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वात्तन्मतानुसारेण व्याचष्टे वस्तुतस्त्विति । तत्कारणेति । परामर्शपरमित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धेः संग्रहः । तादृशेति । पक्षता-

वृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव, उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् । एतदज्ञाने

ग्रहाविरोध्यर्थकम् । अनया च वाचोभङ्गया व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाऽभिधित्सितम् । तेन वन्हिमान् वन्हिमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदवृत्तित्वादेर्नाऽसंग्रहः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । सपक्षेति सम्पातायातम् । अत एवानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम् ।

यच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । ननु वन्हिमान् वह्निमान् ह्रदत्वात् इत्यादौ हेतौ वन्हिमदवृत्तित्वरूपे असाधारण्ये अव्याप्तिस्तस्य प्रकृतपक्षधर्मिकहेतुमत्ताग्रहविरोधित्वादत आह अनयेति । पक्षधर्मताग्रहाविरोधित्वे सति परामर्शाविरोधित्वस्य व्याप्तिग्रहविरोधितायामेव पर्यवसानादिति भावः । अथात्राऽन्वयव्याप्तिनिवेशे व्यतिरेकव्याप्तिधीविरोधिन्यनुपसंहारिण्यव्याप्तिः एवं साध्याव्यभिचरितासामानाधिकरण्याभावरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ साध्यसाधनयोर्विशेषणासिद्धौ व्यर्थविशेषणतायां चातिव्याप्तिरित्यत आह विवेचयिष्यत इति । नानाविधं साधनव्यापकत्वं व्यतिरेकेण व्याप्यत्वं चोपादाय तावद्व्यग्राहिग्रहस्यैव प्रवेश्यत्वात् न साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावेऽतिप्रसङ्गो न वा अनुपसंहारिण्यव्याप्तिः, प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वेन विशेषणाच्च न साध्यसाधनाप्रसिध्योरतिप्रसङ्गः, व्यर्थविशेषणत्वं तु न व्याप्तिधीविरोधीत्यादेः सिद्धान्ते वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सपक्षवृत्तित्वांशस्य दूषकतायामनुपयुक्तत्वादाह सपक्षेतीति । इदमुपलक्षणम् । उभयव्यावृत्तत्वस्यापि विपक्षेति सम्पातायातं द्रष्टव्यम्, सपक्षव्यावृत्तत्वस्यैव दूषकत्वादिति । अत एवेति । सपक्षवृत्तित्वांशस्यापेक्षितत्वादेवेत्य-

ज्ञानेऽपि वाऽऽवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधक-
तानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अत एव साध्याव्याप्यत्वे
सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्य-
न्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं चेति परास्तम्,

व्यर्थेति । विशेषणं पक्षवृत्तित्वम् । साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वा-
भासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं तदर्थश्च वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतद्-
भावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः। साध्य-
तदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्व-

---

र्थः। अन्यथा विरुद्धस्य सपक्षवृत्तित्वाभावादनेन रूपेणेत्यसङ्गत्याप-
त्तेः । साध्याभावव्याप्यत्वरूपस्य विरुद्धपदार्थस्य तदुभयव्या-
वृत्तत्वासम्भवादिदमा तत्परामर्शायोगादिति भावः । अनुमि-
तिविरोधित्वविशेषणस्य सद्धेतुवारकत्वात्तद्वैयर्थ्यायोगाद्व्याच-
ष्टे विशेषणमिति । हेत्वाभासपदं सार्थकीकर्तुमाह हेतु-
वदिति । साध्यादिव्याप्यस्यापि दशाविशेषे असाधारण-
त्वात्तन्मात्रव्याप्तिः पक्षमवृत्तिहेतावपीत्यत आह एवं चेति । प्रकृतहेतौ
साध्यव्याप्यत्वग्रहविरोधित्वे सति साध्याभावव्याप्यत्वग्रहाविरो-
धि यद्वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधि रूपं तद्वत्त्वमर्थः। साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वादिमात्रस्य साध्यतदभावोभयव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात् साधार-
ण्यादिकमन्यथा निर्वक्ति साध्यतदभावेत्यादिना । असाधारण्यमि-
ति । इदमुपलक्षणम् । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वे सति सा-
ध्यतदभाववद्वृत्तित्वमनुपसंहारित्वमित्यपि द्रष्टव्यमाश्रयासिद्धयेति ।
साध्यतदभावव्याप्त्योरित्यर्थः । अत्र यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञान-
स्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वं तद्वत्त्वं नार्थः कथितस्य साधारण्यादे-
रन्यतात्वेनासम्भवापत्तेः, किं तु प्रकृतहेतौ साध्यस्य साध्याभावस्य
च व्याप्त्यनर्ग्राहत्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वविरोधि तद्वत्त्व-

व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च । गग-

मताधारण्यं, तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीति हृदयम् । असिद्धिविशे-षस्तत्रान्तर्गतत्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमपि यदीदृशं तदा असिद्धिरेव,नो चेदिदमेवाऽसाधारण्यं बोध्यम् । साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वा-च्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्वम् । तेन च द्विती-

---

यस्य, प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य सपक्षविपक्षवृत्तिहेतोः हेत्वाभासलक्ष-णोक्तदिशैव वारणीयत्वादिति ध्येयम् । अत्र हेत्वाभासलक्षणोक्तरी-त्या यादृशविशिष्टविषयकत्वं व्याप्तिद्वयग्रहविरोधितानतिरिक्त-वृत्ति तादृशमेव फलितार्थो माऽस्य तथा च प्रमेयत्वादिविशिष्टेपि साध्यतदभाववद्वृत्तित्वातिव्याप्ति, न हि तादृशधर्मान्तराघटितम-पि शक्यते वक्तुं, साध्यतदभाववद्वृत्तित्वादे साध्याभाववद्वृ-त्तितादृशधर्मान्तरघटनत्वनाऽसम्भवापत्ते ,किञ्च साध्यवद्वृत्तित्वा-द्यग्रहस्य साध्याभावाभावत्वेन साध्याविषयकत्वात् न साध्याभाव-व्याप्तिग्रहविरोधित्वमित्याशयेनोक्तं हृदयमिति । लक्षणकृतो हृदय न त्वस्माकमितीत्यर्थः । असिद्धिविशेष इति । स्वरूपासिद्धिव्या-प्यत्वासिद्ध्याश्रयत्वरूप इत्यर्थः । वृत्तिमत्त्वेति । तथा च तद्वार-णार्थमेव हेत्वाभासपदं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोध्यर्थकमिति भावः । ईदृश वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि । तत्रेति । तथा च वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधीत्यने-नैव तस्यापि वारणमिति भावः । ननु साध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य वृत्तिमत्त्वाभावनियतत्वेन गृह्यमाणस्यैव वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधित्व न स्वरूपता गृहीतस्येत्यत आह नो चेदिति इदमेवेति।तथा च निश्चि-तसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तिद्वयग्रहाविरोधित्वेपि न क्षति-रिति भावः।साध्याप्रसिद्ध्यादीत्यत्रादिना हेत्वप्रसिद्धिसंग्रहः । नन्वत्र यदि साध्यादिव्याप्यत्वं साध्यादिमन्मात्रवृत्तित्वं तदा द्वितीयनिरु क्तासङ्ग इत्यत आह व्यापकेति । (न चैव वन्हिमान् वन्हिव्यभिचा-रिधर्मादित्यत्रातिव्याप्तिः धर्मो वन्हिव्याप्य इत्याकारक व-

यस्य भेदः । रीतिस्तुल्यैव । के चित्तु असाधारण्याभावकालाव-
च्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणाभावात् वस्तु-
तो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारणस्य संग्रह इत्याहुः । तच्चि-
न्त्यम् । व्यर्थेति । विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य

न्हिव्यभिचारी धर्मो वह्निव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहन्यूनवृत्तिविष-
यताकत्वात् धर्मसामान्यव्यापकत्वात्वस्य विशिष्टधर्मव्यापकताया अ-
तिरिक्तत्वादिति वाच्यमेतदस्वरसेनैव द्वितीयलक्षणस्यादर इति
भावः ।) भेद इत्यस्य प्रथमादित्यादिः, अतः पञ्चम्यसङ्गतिः ।
साध्यतदभावयोरेकवन्मात्रवृत्तेरपि हेतोर्देशाविशेषे असाधारण-
त्वात्तत्संग्रहार्थं द्वितीयलक्षणस्यापि साध्यतदभाववन्मात्रवृत्तित्वग्र-
हविरोधिरूपवत्त्वमर्थो वाच्य इत्याह रीतिरिति द्वितीयस्येत्यनुषज्य-
ते । असाधारण्याभावेति । हेतुधर्मिकसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वज्ञा-
नाभावविशिष्टेत्यर्थः । न च यत्र हेतौ तादृशज्ञानमप्रसक्तं तत्र सा-
धारणेऽव्याप्तिः, तत्र तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वात् साध्यसाधन-
भेदेन सव्यभिचारस्य भेदादिति भावः । विशेषणेति । असाधार-
ण्याभावकालावच्छिन्नत्वविशेषणाभावादित्यर्थः । असाधारण्यस्य
तत्तत्पुरुषनियन्त्रितत्वात् तद्घटितं सव्यभिचारत्वमप्येवं पुरुष-
भेदनियन्त्रितं स्यादित्यभिप्रेत्याह तच्चिन्त्यमिति । उक्तस-
व्यभिचारेण असाधकतानुमानस्यावश्यकत्वे मानाभावात्तत्र वै-
यर्थ्यासम्भवादन्यथा व्याचष्टे विरोधादेरिति । आदिपदाद्वृ-
त्तिमत्त्वपरिग्रहः । साध्याभावेति । साध्याभावव्याप्यत्वादिक-
मित्यर्थः । आदिपदाद्वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वपर्यवसन्नस्य हेत्वाभा-
सत्वस्योपग्रहः । नन्वेवमुक्तनिरुक्त्या सव्यभिचारेतरभेदानुमाने
विरोधादौ व्यभिचार इत्यत आह तस्येति । विरोधादेरित्यर्थः । वृ-
त्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वरूपस्य व्याख्यातहेत्वाभासत्वस्य प्रथमतः
सुग्रहत्वादुभयव्याप्तिग्रहविरोधिनां निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्त-
त्वमादायैव गगनमनित्यमित्याद्यसाधारणसंग्रहाच्चाह प्रथममित्या-
दीति । गगनमित्यादीति च प्रथमस्याव्याप्त्यनुसारेण । न च नोचेदि-

नमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् । नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाऽभेदसाधनेऽनुपसंहार्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः, साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः, वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे

पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाश्रुते । नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वतद्व्यावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्याप्यविरु-

---

त्यादिकल्पे तत्राव्याप्तिरेवेति वाच्यम् । तत्कल्पे गगनाद्यवृत्तिहेतोरेवाऽसाधारणतया तस्याऽलक्ष्यत्वादिति भाव । यत्रैकव्यक्तिकमेव सपक्षादिकं तत्र सर्वपदार्थाप्रसङ्गरव्याप्तिरतो व्याचष्टे सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नेति । साध्यस्य तदभावस्य च यत्र यत्र निश्चयस्तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वमित्यर्थ । उक्तान्यतरत्वेन सव्यभिचारेतरभेदानुमाने व्याप्यतावच्छेदकान्तरासम्भवात् तत्र व्यर्थविशेषणत्वमतो दूषकतायां तदयोजयात सपक्षेत्यादि । व्याप्यविरुद्धयोरित्यस्य पक्षनिष्ठयोरित्यादि । तेन वन्हिरनित्य शब्दत्वादित्याद्यसाधारणस्य पक्षातिरिक्तत्वाविशेषणादसग्रहेऽपि न क्षति । सग्रहायेति । शब्दोऽनित्य शब्दत्वादि यत्र व्याप्यस्य हेतो साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षातिरिक्ततन्मात्रवृत्तित्वाभावात् एव शब्दो नित्य शब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य

सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तेः । नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । ए-

---

द्वयोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्वम् । धूमेसादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थ इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि।विरोधः साध्यासा-

---

हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षातिरिक्ततन्मात्रवृत्तित्वाभावादुभयोरसाधारणयोः संग्रहायेत्यर्थः।पक्षत्वं यदि प्रकृतपक्षतावच्छेदकधर्मवत्वं तदा द्रव्यत्वरूपेण पर्वते धूमसन्देहदशायां द्रव्यं धूमवत् वन्हेरित्यादिसाधारणेऽव्याप्तिः द्रव्यान्यधूमवदप्रसिद्धेरत आह पक्षत्वमिति । तथा च तत्र साध्यसन्देहविषयीभूतद्रव्यान्यमहानसादेरेव धूमवत्त्वान्न दोषः । न चैवं द्रव्यसामान्ये धूमवत्वसन्देहदशायां तथाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् । एतद्दोषस्यानुपसंहार्य्यव्याप्तेरित्यादिना मूल एव वक्ष्यमाणप्रायत्वादिति भावः । यथाश्रुते पक्षातिरिक्तो यः साध्यवान् तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वे सतीत्याद्यन्वये । इत्यर्थ इति । न तु दूषणमित्यन्वयः । धूमस्य पर्वतातिरिक्तसाध्यवन्मात्रे च वर्तमानत्वेन तदन्यत्वाभावादिति भावः । न चैवमपि पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमित्यत्र कर्मधारयस्यागानौचित्यमिति वाच्यम । कुलीनोऽश्वो गौरश्वत्वादित्यत्र विरुद्धहेतावतिव्याप्तेः । तस्य पक्षेपि वृत्त्या पक्षातिरिक्तो यः साध्याभाववांस्तन्मात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । विरोधो यदि साध्याभावव्याप्यत्वं तदा तदन्यत्वस्य साध्यासामानाधिकरण्येपि सत्वा-

तेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम्, प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ॥

मानाधिकरण्यम् । पक्षवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादेरभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वम् । पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्तादृशाभावस्तद्वत्त्वमर्थ इति केचित् ॥

त्वत्रातिव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे विरोध इति । ननु साध्याभावव्याप्यत्वस्य विरोधत्वे विरुद्धान्यत्वेति व्यर्थं तस्याऽनुमित्यौपयिकसम्बन्धाभावत्वाभावादत आह विरोध इत्यपि वदन्ति । पक्षावृत्तिसव्यभिचारे विरुद्धात्मकासाधारणे च यथाश्रुतस्याव्याप्तेराह पक्षवृत्तित्वेति । अनुमितेरौपयिकत्वं जनकत्वं तच्च न सपक्षवृत्तित्वादेरतोऽन्यथा व्याचष्टे जनकज्ञानविषयस्येति । तत्रानुमितिपदं तत्कारणपरामर्शपरं तेनाऽबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोरनुमित्यौपयिकत्वपक्षेऽपि बाधितत्वादौ नातिप्रसङ्गः । ननु सपक्षासत्त्वमेवाऽसाधारण्यं साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति तत्राव्याप्तिरत आह सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चेति । निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य चेत्यर्थः । असाधारण्यस्येति । प्राचां मते इत्यादिः । पक्ष इति । सप्तम्यर्थोऽवच्छेदकत्वं तथा च पक्षावच्छेदेनेत्यर्थः । तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वस्य । तथा च सुतरां विपक्षव्यावृत्तत्वस्य न तथात्वमतो न तत्राव्याप्तिरित्याशयः । तेन सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्यैवानुमित्यौपयिकाभावत्वरूपाभावत्वादुभयव्यावृत्तत्वाभिधानस्य नासङ्गतिरिति ध्येयम् । तज्ज्ञानेति । साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानेत्यर्थः । तादृशाभावः अनुमित्यौपयिकसम्बन्धाभावः । अत्र ह्रदो धूमवान् वह्नेरि-

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथामतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधा-

---

अत्र साधारणेऽव्याप्तिः हृदवृत्तौ वर्तते यत् साध्याभाववत्संयुक्तत्वं तस्य वह्न्याद्यभावात्, किञ्च पक्षवृत्तित्वमवश्यं हेतुताघटकसम्बन्धेन वाच्यम्, अन्यथा पक्षधर्मत्वाभावस्य सम्बन्धान्तरेण यत्पक्षवृत्ति तद्भिन्नतया तत्राव्याप्तितादवस्थ्यात्, तथा च रूपं धूमवद्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः संयोगेन रूपवृत्त्यप्रसिद्धेरित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचित ॥

इति जागदीश्यां सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

ननु यद्रूपवत्त्वज्ञानमनुमितिविरोधि तस्यैव विभाजकत्वात् वक्ष्यमाणलक्षणस्य चाऽतथात्वादुच्यत इत्यादिकमसङ्गतम् अन्यथा प्रागुक्तलक्षणानामपि सम्भवात् न परित्यागानौचित्यमत आह पूर्वोक्तेत्यादि। यथामतमिति । तेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनासाधारणस्य दूषकत्वपक्षे साध्यसन्देहजनकत्वाद्युक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तावपि न क्षतिः । साध्यसंशयापकत्वेन दोषतामवलम्ब्यैव तल्लक्षणावतारादिति भावः । हेत्वाभासता अनुमितिविरोधिता । विभागमात्रेति । अतिप्रसङ्गस्य मूलकृतैव स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादिना निवेदयत्वादिति भावः । उच-

रण्यादिविशिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थि-
तिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्य-
सन्देहजनकेति प्रकृतम् । यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृ-
त्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी, नियामकन्तु साधारण्यादिविशि-

ष्टमुक्तं नित्यमणुत्वादित्यादौ धर्मिवाचकस्य प्रागुक्तपक्षधर्मताज्ञानप-
दस्य त्यागे बीजमाह सन्देहमित्यादिना । तज्जनकेति । साध्यसन्दे-
हजनकेत्यर्थः । तादृशेति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्य-
र्थः । तथा च धर्मिणः कोट्युपस्थापकतावच्छेदकत्वाभावादेव न
तत्रातिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदं परित्यक्तमिति भावः । ननु वस्तु-
गत्या साध्यतदभावोपस्थितिं प्रति जनकत्वं साधारण्यादिमत्त्वज्ञान-
स्येवास्तीति तत्रातिव्याप्तिः तदुभयोपस्थितित्वावच्छिन्नं प्रति जनक-
त्वं तु न साधारण्यादिविशिष्टधर्मज्ञानत्वेनापीत्यव्याप्तिरत आह
साध्यसन्देहेति । प्रकृतमिति । प्रक्रमप्राप्तमित्यर्थः । तथा च स्था-
णुत्वतदभावसहचारितोर्ध्वत्वविशिष्टेदंधर्मिकस्थाणुत्वसन्देहजनक-
स्थाणुत्वतदभावस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति स्थाणुत्वतदभावसहचरि-
तत्वविशिष्टोर्ध्वत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वात् स्थाणुत्वसाधारण्यं तादृशोप-
स्थितिजनकतावच्छेदकमिति तत्र लक्षणसङ्गतिः, एवमसाधारण्यमपि
ज्ञेयमिति भावः । नव्यमतेन व्याख्यातुमुक्तव्याख्यायामस्वरसं
दर्शयति यथाकथञ्चिदिति । साधारण्यादिज्ञानाधीना तदनधीना
चेत्यर्थः । विशेषणज्ञानविधयैव सन्देहकोट्युपस्थितेरुपयोगादिति
भावः । नन्वेवं कोटिद्वयस्य ज्ञानमात्रादेव संशयः स्यादत आह नि-
यामकन्त्विति । तथा च स्थाणुत्वतदभावसहचरितोर्ध्वत्वविशिष्टे-
दंधर्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रति इदंधर्मिकस्थाणुत्वतदभावसहचरितो-
र्ध्वत्ववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गः । विशिष्टान्तोपादानादसा-
धारण्यादिधर्मवत्ताज्ञानजन्ये स्थाणुत्वसंशये न व्यभिचारः । स्थाणु-
त्वसाधारणोर्ध्वत्ववानयं स्थाणुर्न वेत्येव संशयोत्पादाच्च नासिद्धिः ।
अत एव स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तीत्यादिहेतुव्याख्यायां संशयस्य
स्वजनकज्ञानविषयीभूतसाधारण्यादिविशिष्टधर्मविषयकत्वनियमः'

च्छिन्नधर्मवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मिता-च्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम्। कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्ध्वत्वादेरूर्ध्वत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षते इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिवृत्तिताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम्। तच्चेति।

प्रत्यक्षालोकेप्युक्तः। अत एवेति। कोटद्वयानुभवस्यापि हेतुत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा साधारण्यादिविशिष्टधर्मिधीजन्यायाः कोटिस्मृतेरन्तरोपेक्षायां सन्देहस्य धारावाहिकत्वं न स्यादिति भावः। धर्मितेत्यादि। किञ्चिद्रूपावच्छिन्नधर्मिताकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमर्थः। तत्र जनकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः साधारणत्वाद्यभानेऽपि ताद्रूप्येण वस्त्वन्तरावगाहिभ्रमादपि साध्यसन्देहादव्याप्तेः, किं स्वनातिरिक्तवृत्तित्वम्, न च साधारणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वमात्रं तथेत्यतो धर्मिताकान्तम्। तादृशावच्छेदकान्तराघटितत्वेन विशेषणीयत्वाच्च न प्रमेयत्वादिविशिष्टसाधारण्याद्यव्याप्तिः। वक्तव्यमिति। उभयकोट्युपस्थापकत्वस्य मूले संशयरूपाया एवोभयकोट्युपस्थितेर्ग्रन्थकृताभिप्रेतत्वादिति भावः। मतान्तरमाह कोटिद्वयेत्यादि। यद्रूपेण सहचारादिग्रहस्तद्रूप्येणैव धर्मिणि ज्ञानं संशयहेतुः अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याशयेनाह ऊर्ध्वत्वत्वादिनेति। तदानीं सन्देहदशायाम्। तथा चैतद्धर्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रति ऊर्ध्वत्वविशेष्यकस्थाणुत्वतदभावसहचारगोचरसंस्कारविशिष्टैतद्धर्मिकोर्ध्वत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्। असाधारण्यादिसंस्काराप्रयोज्यत्वेन कार्यविशेषणाच्च न व्यभिचारः। न चैव सहचारादिगोचरानुद्बुद्धसंस्कारदशायामपि संशयापत्तिः, संस्कारानुद्बोधकालीनज्ञानव्यक्तीनामपि विशिष्य संशये प्रतिबन्धकत्वोपगमादिति भावः। नये त्विति। तुकारोऽनास्थायाम्। साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्तानिश्चयत्वेन प्रागुक्तलघुरूपेण हेतुतामपेक्ष्यातिरेकेण हेतुतायामतिगौरवादिति भावः। तथा साध्यसन्देह-

ननु असाधारण्यं न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम्, वृत्तिमतस्तथात्वा-
सम्भवात् एककोटिव्याप्यस्येव एककोटिमद्व्यावृत्तस्यापि धर्मस्य
बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्प्रतिपक्षे च पराम-

---

जनकम् । तथा चोर्ध्वत्वधर्मिकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकसंस्कार-
विशिष्टमूर्ध्वत्वादिनिश्चयत्वं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकं तद्रूप-
वत्त्वमर्थः । इदं च संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुताप्रवादमनुसृत्योक्तम् ।
यदा तु स्थाणुत्वादिसंशयं प्रति इदंधर्मिकोर्ध्वत्वादिनिश्चयः स्थाणु-
त्वतदभावसहचरितत्वेनोर्ध्वत्वसंस्कारश्च द्वयमेव विनिगमनाविर-
हाद्धेतुरिति पक्षस्तदा साध्यसंशयत्वावच्छिन्नं प्रति यद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारताकसंस्कारत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वेनैव वा हेतुत्वं
तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यमित्यवधेयम् । तच्च साधारणत्वादीत्यस्यान-
न्तरमथ विरुद्धान्यत्वादिमूलमन्थानो धत्ते तथेत्यादि ।

लक्षणान्तरमवतारयितुं साधारणत्वादीत्यत्राऽऽदिपदोपगृही-
तमसाधारण्यं प्रतिक्षिपति नन्विति । वृत्तिमत इति ।
तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिकं दशाविशेषे असा-
धारणं न स्यादिति भावः । ननु अवृत्तिगगनादिकमेवासा-
धारणं भविष्यतीत्यत आह एककोटीति । तथा च साध्य-
तदभाववद्व्यावृत्तत्वनिश्चयदशायां साध्यसंशयविरोधिनः साध्य-
वद्व्यावृत्तधर्मवत्तानिश्चयस्यावश्यकत्वान्न तस्य संशयजनकत्वमि-
त्यर्थः । यद्यपि तृतीयव्याख्यायां नैव दोषः संशयदशायामसा-
धारण्यादिज्ञानस्य तत्रानपेक्षणात्, तथापि गौरवादिदोषेण तत्क-
ल्पस्याऽनादेयत्वात् तद्धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेन संशयज-
नकत्वं तद्रूपवत्त्वमित्यादिकल्प एवास्य इत्याशयेन तत्रैव दूषण-
मिदं दर्शमानं द्रष्टव्यम् । ननु यथा साध्यपरामर्शाभावविशिष्टस्यैव
साध्याभावपरामर्शस्य साध्यसंशयविरोधित्वमन्यथा सत्प्रतिपक्षि-
तस्थले साध्यसंशयानुपपत्तेः तथा च साध्याभाववद्व्यावृत्तधर्मव-
त्ताज्ञानाभावविशिष्टस्य साध्यवद्व्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्य तथात्व-
मित्युभयव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानदशायां साध्यसंशयं बाधकाभाव

र्शाप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्व्यावृत्तत्वं, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति सर्वाणि वा साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्चयादतथात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं

इत्यतो दृष्टान्तासिद्धिमाह सत्प्रतिपक्ष इति । परामर्शयो प्रामाण्यसंशयोत्तरमेव तत्र साध्यसंशयो न त्वगृहीताप्रामाण्यकयोरपि परामर्शयो सत्त्वे इत्येवकारार्थः । येनेत्यादि । यद्यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकः साध्यादिमत्तानिश्चयः तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वमित्यर्थः । साध्यव्याप्यवन्ति सर्वाणि साध्यवन्तीति दोषस्य द्वितीयकल्पेऽप्यविशिष्टत्वात् प्रथमकल्पमात्रीय दूषणमाह सर्वाणि वा साध्यवन्ति प्रमेयाणीति । साध्यवत्त्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणार्थं सर्वपदम् । तेन साध्यवत्त्वांशे धर्मितावच्छेदकाभावान्न द्वितीयवितर्कसाधारण्यामस्यथेयम् । सामान्यत साध्यव्याप्यवत्त्वावच्छेदेन । अतथात्वेति । अनित्याद्घटादेः नित्याच्च गगनादेः व्यावृत्त शब्दत्वमिति ग्रहादि शब्दत्वादेरसाधारण्याभासत्वप्रसङ्ग पक्षव्यावृत्तत्वस्याग्रहादिति भावः । विशेषत शब्दत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयसत्त्वे शब्दत्वादिहेतोः तदवच्छिन्नव्यावृत्तत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरत उक्त विशिष्येति । तथात्वापत्तिरिति । शब्दत्वस्यानित्यत्वव्याप्यतानिश्चयदशायामपि नित्याद्गगनादेरनित्याच्च घटाद्व्यावृत्तं शब्दत्वमितिज्ञानसम्भवात्तदानीमसाधारण्यापत्तिरिति भाव । न च व्याप्तिज्ञाने अधिकरणत्वविशिष्टांशे साध्यनिश्चयात्तदवच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्य च हेतावभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । येन रूपेणेत्यत्राधिकरणत्वादिविशिष्टस्यैव रूपस्य प्रवेश्यत्वात् । अन्यथा अधिकरण साध्यवत् अधिकरणवृत्तिश्च हेतुरित्येवंग्रहदशायामसाधारण्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यसामानाधिकरण्यादौ साध्यादिमात्रप्रकारेणैव तदधिकरणस्य भानसम्भवाच्चेति भाव । शङ्कते नैष दोष इति । विशेषलक्षणस्य

विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैष दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात्, विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न किञ्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात्, स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत्, साध्यादिव्या-

---

ति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयकालीनस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वरूपस्य असाधारणलक्षणस्येत्यर्थः । विशेषणादतिव्याप्तिनिरासादित्यग्रे अन्वयः । तद्ग्रहस्य तादृशव्याप्तिग्रहस्य । सामान्यलक्षणस्येति । साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्य सव्यभिचारलक्षणस्येत्यर्थः । नाव्याप्तिरिति । साधारणे व्याप्तिग्रहदशायामपि साधारण्याभावविशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्य विषयतासम्बन्धेनाऽभावानपायादिति भावः । सामान्यलक्षणे दोषमाह न किञ्चिदिति । साधारण्याभावविशिष्टस्यैव व्याप्तिग्रहस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टं साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्पुरुषस्य सव्यभिचारत्वं वाच्यमत आह स्याद्वेति । तदपि सव्यभिचारत्वमपि । तथा च यत्र साधारणे हेतौ कस्यापि व्याप्तिभ्रमो न जातः स कस्यापि पुंसः सव्यभिचारः असाधारण्यादेस्तद्व्याप्यधर्मत्वेन विभाजकत्वं वा न स्यादिति भावः । विशेषलक्षणे दोषमाह साध्यादिव्याप्येति । आदिपदाभ्यां साध्याभावोपग्रहः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अनित्यत्वादिव्याप्यवद्व्यावृत्तत्वस्य शब्दत्वादावभावादिति भावः । ननु साध्यव्याप्यवत्त्वावच्छिन्ने साध्यवत्तानिश्चयदशायां सद्धेतोरसाधारणत्वाभावेऽपि न क्षतिः तत्राऽसाधारणत्वभ्रमादेव साध्यसंशयोत्पादादित्यत: तद्भ्रमं निरस्यति न हीति । शब्दस्यानित्यत्वव्याप्यवत्तासन्देहदशायां शब्दत्वेऽप्यनित्यत्वव्याप्यवद्वृत्तितासन्देहस्यौचित्यावर्जितस्योत्पत्तेरिति

विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धा-

प्यत्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वानिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च। न हि घ-
टोऽनित्यो घटाद्व्यावृत्तं शब्दत्वमनित्यं अनित्यत्वव्याप्यवत्तो
व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः। अभिहितश्च निश्चितसा-
ध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां
सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु
तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय इति विभा-
व्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति। विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधि-

भावः। ननु येन येन रूपेण साध्यवत्तानिश्चय इत्यत्र रूपं साध्यव्या-
प्यवत्त्वादिभिन्नं ग्राह्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह अभिहितं चेति।
न संशयेति। तथा च तदुपादायाऽसाधारणे सव्यभिचारनिरु-
क्त्यन्वयो दुर्घट इति भावः। तत्किं संशयप्रयोजकमसाधारण्य दुर्घ-
चमत आह किं त्विति। तत्सहचरितेति। साध्यतदभावाभ्यां सह-
चरितो योऽभाव. तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः। तच्च वन्हिसाध्यके धू-
मादिसत्त्वेनायतिप्रसक्तमतो न ताद्रूप्येणासाधारण्यस्य सव्यभिचार-
त्वसङ्गतिरिति भावः। ननूक्तधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे साध्यव्या-
प्यत्वेन .तद्विरुद्धत्वेन वा गृहीतस्यापि हेतोर्धर्मिणि निश्चये तत्र
साध्यसंशयः स्यात्तदानीमपि तादृशाभावप्रतियोगित्वधीसम्भवा-
दित्यकामेनापि निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमत्र तथा वाच्य-
मत आह व्याप्येत्यादि। तत्त्वेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेन चेत्यर्थ.।
दर्शनं इत्यस्य धर्मिणीत्यादिः। तथा च प्रतिबन्धकान्तरसत्त्वादेव
तदानीं सन्देह इति भावः। लक्षणान्तरं विरुद्धान्येत्यादिरूपम्।
विरोधस्यापि विरुद्धान्यत्वात्ताद्रूप्येण सव्यभिचारत्वापत्तिरतो व्या-
चष्टे विरुद्धान्येतीति। सतिसप्तम्या विरोधान्यत्वसमानाधिकरणस्य
अनुमितिविरोधिरूपस्य बोधसम्भवादाह अर्थत इति। सामानाधि-

करण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम् । तेन साध्यसाधनयोरभिन्नदेशवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम् । तथा च यत्तद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्वं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवद्देशादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि साध्यानु-

---

करण्यवाचिकाया अपि सप्तम्याः प्रकृते अधिकरणत्वमर्थ इति भावः । विरोधान्यत्वमुपेक्ष्य ज्ञानगर्भानुगतरूपोक्ते फलमाह तेनेति । साध्यसाधनयोरित्यस्य त्रिष्वेवान्वयः । आदिना साध्यसमानाधिकरणभिन्नत्वादेः परिग्रहः । पक्षतानिवेशे वैयर्थ्यादाह पक्षपदञ्चेति । बाधप्रतिरोधयोर्वारणार्थं तात्पर्यार्थमाह तथा चेति । तथा च प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिग्रहः कुत्रापि तद्धेतुकसाध्यानुमित्यनुदयात्साधारण्यादौ लक्षणसङ्गतिरिति भावः । असाधारण्ये लक्षणं ग्राहयति साध्यव्यापकेत्यादि । तथा तद्धेतुसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधि । हेतोस्तादृशप्रतियोगित्वग्रहे कुत्रापि तद्धेतुकतत्साध्यकानुमित्यनुदयान्मणिमन्त्रादिन्यायेनैव तद्ग्रहस्य तथात्वमित्यभिमानः । वस्तुतो यद्यद्धर्मिकयादृशरूपविशिष्टप्रकृतहेतुमत्तानिश्चयस्य तत्तद्धर्मिकतत्साध्यतद्व्याप्यप्रकृतहेतुमत्तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशरूपवत्त्वं यद्धर्मिवृत्तित्वमित्यादेरर्थ इति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य मणिमन्त्रादिन्यायेनाविरोधित्वेऽपि तत्र लक्षणसुघटमेवेति ध्येयम् । धर्मिविशेषितत्वात् तत्तद्धर्मिकसाध्यानुमितिं प्रत्येव विरोधित्वात् । न तादृशौ न प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधिनौ । ननु सर्वं गगनवद्वाच्यत्वादित्यस्य बाधप्रतिपक्षे च गगनाभाववत्त्वसर्वांशावतिव्याप्तिः तस्यापि प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वादत आह साध्यवत्त्वग्रहेति । साध्यवत्ताग्रह-

व्यावृत्तिर्वा। तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम्।

मितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम्। तेनैवेति। तेन अनुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छिद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासलक्षणानुरो-

धेनेत्यर्थः। तथा च विरोध्यन्तर्भावेनैव तद्धारणमिति भावः। ननु साध्यवत्त्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदके साध्यवद्वृत्तित्वस्य ग्रहे सर्वं साध्याभाववदिति निश्चयस्य विरोधित्वे मानाभावः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकग्रहं प्रत्येव बाधादिनिश्चयस्य विरोधित्वादत आह साध्येति। प्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्येत्यर्थः। तेन सर्वं गगनाभाववदित्यादिबोधस्य द्रव्यत्वादिप्रकारेण गगनानुमितेरविरोधित्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः। व्यभिचारादेस्तदन्यहेतुकसाध्यानुमित्यविरोधित्वादेव सङ्ग्रह इति भावः। यद्यपि सर्वं गगनाभाववदिति ज्ञानस्य घटो गगनवानित्यनुमितिविरोधित्वाभावादनुमितिसामान्याविरोधित्वमस्त्येव, तथापि मणिमन्त्रादिन्यायेन तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं सामानाधिकरण्यतया वा प्रतिबन्धकत्वमित्याशयः। तत्पदेन विनयानुगमकधर्मस्य परामर्शे तज्ज्ञानस्याऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वादसङ्गतिरतो विरोधित्वं परामृशन्नाह अनुमितिविरोधिनेति। तदेव विवृणोति विपक्षेत्यादिना। ननु विपक्षवृत्तित्वाभिन्नेन स्वरूपासिद्धित्वरूपेणापि ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तेनैवेति मूलमसङ्गतम्, एवं विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकभिन्नस्यापि स्वरूपासिद्धत्वात्प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वमित्यादिमूलं तदर्थयन्न आह एवकारेणेति। तेनैवेत्येवकारेणेत्यर्थः। अनुगमकं रूपं व्यवच्छिद्येति। अनुगमकरूपवत्तया ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्ता-

यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् । तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः । न चैवमाधिक्ये विभागव्याघातः, स्वरूपसताऽनुगतरूपेण त्रयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् । न चैवं साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तदज्ञापकतयान्येषामुपसं-

---

धेनेति । तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरया पुनरव्याप्ति-

---

भावं प्रतिपाद्येत्यर्थः । तस्य त्रितयानुगमकरूपस्य । हेत्वाभासत्वावच्छेदकत्वम् अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वम् । तथा च विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञानस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाद्धेत्वाभासलक्षणानुरोधेन तत्प्रत्येकस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रत्येकरूपभिन्नेन त्रितयानुगमकरूपेण ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वान्न त्रितयानुगमकरूपस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति तेनैवेत्यादिमवलितमूलस्याऽर्थ इति भावः । विपक्षवृत्तित्वादिप्रत्येकधर्मस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं न वस्त्वन्तरस्य लक्षणानुरुद्धमतो हेत्वाभासपदं पूरयित्वा धत्ते हेत्वाभासलक्षणानुरोधेनेति । इदन्तु चिन्त्यते । पक्षवृत्तित्वाविशेषितस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादिमात्रस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाभावेन तन्मात्रस्याऽसाधारण्यस्वीकारो नोचित इति । ननु यथाश्रुतस्य तेनेत्यादिमूलस्य द्वितीयादिलक्षणास्वरसव्यञ्जकत्वे सन्दर्भविरोधः प्रथमत एवाऽस्वरसमनुद्भाव्य लक्षणान्तरावतारस्य साम्प्रदायिकत्वादत पूर्वलक्षणेऽस्वरसव्यञ्जकतयैव व्याचष्टे तेनेत्यादि । साध्यतदभावोपस्थापकस्य निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वादनुमितिविरोधित्वासम्भवादाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति । सत्प्रतिपक्षः पक्षधर्मिकसाध्यव्यापकीभू-

ग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ॥

रेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन ॥

साभावप्रतियोगिहेतुमत्तापरामर्शः । तदुत्थापकतया । विशेषणज्ञानविधया तदनुकूलत्वेनेत्यर्थः । तेन साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिसामान्यस्य पक्षधर्मताघटितसत्प्रतिपक्षाद्यनात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । अन्यथा प्रागुक्तलक्षणादरे । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकत्वाभावादाद्यलक्षणस्य तत्राऽव्याप्तिरतो विरोधित्वघटितं द्वितीयं लक्षणमादृतमिति भावः । यादृशविशिष्टविषयत्वेन साध्याभावानुमितिजनकत्वं तादृशविशिष्टत्वमेव साध्याभावज्ञापकत्वं तच्च न बाधस्येत्यतो व्याचष्टे साध्याभावेत्यादि । साक्षात्पदं साध्याभावावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वस्य वारणाय ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानदीधितिव्याख्यायां सव्यभिचारग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः साधारणः ।

तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वम् । सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् । नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् । साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगतत्वमपि ।

दीधित्याः साधारणः ।

सर्वमनित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् । अत एव ताव-ग्रेऽन्तर्भावयिष्यति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्यवद्भिन्ने च

जागदीश्याः साधारणः ।

ननु मणिकृन्मते सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादेर्लक्ष्यत्वात्तत्राऽतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमत आह सम्प्रदायेति । ताविति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्येतावित्यर्थः । अग्रे सिद्धान्ते । ननु निश्चितत्वं यदि साध्यवद्विशेषणमन्वितं तदाऽनुपसंहार्यो व्यावर्त्य इत्यादिनाग्रे सपक्षगतत्वांशस्य सार्थकत्वशङ्का विरुध्येत साध्यवद्भिन्नत्वनिश्चयाप्रसिद्ध्यैवानुपसंहारितादशायामतिव्या-

अनुपसंहार्य्यो व्यावर्त्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं स्कृतेऽन्तर्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् । अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम्, तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः, न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न । दूषक-

---

वर्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य्य इति । साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह सपक्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इत्यस्य विरुद्धस्य, अनुपसंहार्य्यस्य, असिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद्यत्वादित्यर्थः ।

प्यसम्भवादतः तदनुरोधेन साध्यवन्मात्रान्वयितया निश्चितत्वं व्याचष्टे निश्चिते साध्यवतीति । अत एव अनुपदं वक्ष्यति साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्येति । केचित्तु निश्चितसाध्यवत्तदन्यत्वमित्यत्र तदन्यत्वं यदि निश्चितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नभिन्नत्वं तदा पक्षे साध्यसन्देहदशायां पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र सद्धेतावतिव्याप्तिरतः साध्यवन्मात्रान्वयितया निश्चितत्वं व्याख्यातमित्यप्याहुः । ननु यदि सपक्षत्वं निश्चितसाध्यवत्त्वं तदा पूर्वलक्षणाभेद इत्यत आह इहेति । तथा च साध्यवद्वृत्तित्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमेव तदर्थं इति भावः । इह विपक्षत्वं निश्चयगर्भमित्यपि क्वाचित्कः पाठः । अनुपसंहारिसामान्यस्यैव व्यावर्तनसम्भवे घटपक्षकैकद्वित्वपर्यन्तानुसरणानो-

ताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्ते. । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थविशेषणत्वात एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदक लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं व्यर्थमिति ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं द्वित्वमनुपसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ।

चिरय सर्वपक्षकव्यभिचारिहेतोरेवानुपसंहारितयोक्तस्य तथात्वायोगाच्चैस्यतो मूलमन्यथा याजयति इत्यस्येति । तथा च इतिशब्दो लुप्तषष्ठीक इति भाव । दूरस्थमलक्ष्यताप्रयोजक विशेषणमामन्त्रीकरोति विरुद्धस्येति।अनवगतसाध्यसहचारकत्व सति साध्याभाव सहचरितस्यैव प्राचीनमते विरुद्धत्वादिति भाव । न्यूनतामपाकर्तुं पूरयति प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्येति। साध्याभावव्याप्यात्मकस्य गोत्वादिसाध्यकाश्वत्वादेरित्यर्थ । व्यभिचारिधरनादिति । सर्वमनित्यमित्यनुपसंहार्ये पक्षान्यत्वाप्रसिध्या विरुद्धद्वये पक्षान्यसाध्यवद्वृत्तित्वविरहेण तेषा व्यावर्तनीयत्वादिति भाव । ईदृश द्वित्वम् । अनित्यत्वसाध्यकघटाकाशवृत्तिद्वित्वमित्यर्थ । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावदशायामुक्तद्वित्वस्यापि अनुपसंहारिताया मणिकृतैव तद्ग्रन्थ वक्ष्यमाणत्वादिति भाव । केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षताकस्यैव हेतोरनुपसंहारित्वादुक्तद्वित्वमनुपसंहार्येव नेत्यास्वरस कश्चिदित्युक्त्या सूचित ॥

इति जागदीश्यां साधारणपूर्वपक्ष समाप्त ।

उच्यते । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । तन्मात्रस्य दूषकत्वात् । विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम् । अन्यथा तस्य हेत्वाभासा-

---

विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अनुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूल एव स्फुटतरमभिधानात् । न तु निश्चयगर्भम्, तज्ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात्, न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात् हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाऽविरोधात् साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिशाब्द-

---

निश्चयगर्भमिति । साध्याभाववत्तानिश्चयविशेष्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तज्ज्ञानस्य निश्चयज्ञानस्य । ननु तद्धर्मिकसाध्याभाववत्तानिश्चयात्मकतद्धर्मिवृत्तिताज्ञानमेव विरोधि वाच्यमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति । रूपान्तरेणेति । तथा च जलह्रदो निर्वह्निः द्रव्यवृत्तिश्च धूम इति ज्ञानादपि धूमे वह्निव्याप्तिधीप्रतिबन्धापत्तिरिति भावः । न चेति । तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभाववत्तानिश्चयात्मकतत्तद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिताज्ञानं न प्रतिबन्धकं तत्तद्रूपमन्तर्भाव्याऽनन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननूक्तगौरवं प्रामाणिकमित्यत आह हेत्विति । तथा च ह्रदो निर्वह्निर्धूमश्च ह्रदवृत्तिः इत्यादिज्ञाने हेतुसाध्याभावयोर्वैशिष्ट्याभानात्तस्य विरोधित्वं न सम्भवतीति भावः । ननु साध्याभावविशिष्टतत्तद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिताज्ञानमेव विरोधि वाच्यं तथा च निर्वह्निह्रदवृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानमेव तथेति तत्र हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वमप्यक्षतमेवेत्यत आह साध्याभाववद्वृत्तिरिति । साध्यशून्यवृत्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते मतुपर्थेऽधिकरण-

न्तरतापत्तेः । उपाधेरसङ्कर एव । सर्वमनित्यं मेयत्वा-
दित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्ध-

ज्ञानानामप्रतिबन्धापाताच्च । यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शे-
षांशे संशयसाधारणं साध्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, अ-
न्यथा पक्षे एव साध्यसन्देहेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति,
यदाहुः न हि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचार इति।तन्न। व्याप्तिनिश्चये
हेतौ व्यभिचारसंशयायोगात्, तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्का-

र्थ्यादिविशिष्टे साध्याभावस्य निश्चयसम्भवेपि नासङ्गत्यापत्ति । ताद-
शप्रत्यक्षे साध्याभावांशे धर्मितावच्छेदकस्यापि भानसम्भवान्नियत-
विषयकस्य शाब्दस्याऽनुसरणम् । तथा च तादृशशब्दस्य प्रतिबन्धक-
त्वानुरोधात्साध्याभाववद्वृत्तिताज्ञानत्वेनैव तथात्वं न तु साध्याभा-
वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिताज्ञानत्वेन, गौरवात् । न चैव निर्व-
ह्निह्रदवृत्तिर्धूम इत्यादिज्ञानस्य ह्रदवृत्तित्वांशे भ्रमत्वग्रहेपि व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धापत्ति, फलबलेन विरोधितानवच्छेदकतत्तद्धर्मघटि-
ताप्रामाण्यज्ञानस्याप्युत्तेजकत्वादिति भाव । मिथ्यमतमुपन्यस्यति
यत्त्विति । शेषांशे साध्यभाववद्वृत्तित्वांशे । अन्यथा साध्याभा-
ववत्त्वांशे निश्चयानपेक्षणे । पक्ष एवेति । साध्यस्य तदभावस्य वा-
ऽधिकरणे पक्षे वर्त्तते हेतुरिति ज्ञानस्य तदानीं सत्त्वादिति भाव ।
न हीति । प्रतिज्ञाया विषये अविषये वा सन्दिग्धसाध्यके व्यभिचा-
रदर्शनं दोषायेत्यर्थं । पक्षताघटकसन्देहप्रयुक्त सन्दिग्धानैकान्ति-
कत्व व्याप्तिनिश्चयदशायामापाद्यते तदनिश्चयदशाया वा, नाद्य इ-
त्याह व्याप्तेति । अयोगादिति । व्याप्तिनिश्चयेनैव तस्य प्रतिबन्धा-
दिति भाव । द्वितीये त्वाह तदनिश्चयेति । व्याप्त्यनिश्चयेत्यर्थं ।
व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कविनाकृतस्यैव व्यभिचारसंशयस्य व्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वमित्याशयनाह अनुकूलेति । ननु हेतुधर्मिवृत्तित्व-

वस्त्वादिस्त्वसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्भावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

स्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्टत्वात्, हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि पक्ष एव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयोजका गीयन्ते, एवं वन्हिदाहानुकूलेत्यादयः शक्तिसाधका अपि । अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्तानि-

---

प्रकारतानिरूपितसाध्याभाववत्त्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेनैव व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धकत्वात् साध्याभाववत्त्वांशे संशयाकारस्य तस्य विरोधित्वं दुर्घटमत आह हेत्विति । हेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव व्याप्तिधीविरोधित्वं न तूक्तरूपेण, गौरवात्, तच्च साध्याभाववत्त्वांशे संशयाकारस्याप्यक्षतम् । ननु हेतुः साध्याभाववद्वृत्तिरित्याकारस्य साध्याभावविशिष्टवैशिष्ट्ययोभस्यैव लाघवेन व्याप्तिधीविरोधित्वात् साध्यस्य तदभावस्य वा अधिकरणे पक्षे वर्तते हेतुः इत्यादिसंशयस्य तथात्वं दुर्घटमत आह अत एवेति । पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्यापि विरोधित्वादेवेत्यर्थः । तथा च शब्दो नित्यत्वभिन्नपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यादिहेतोरप्रयोजकत्वानुरोधेन गौरवमप्याश्रीयत इति भावः । अनवतारेऽपीति । अवतारे तु तत एवाप्रयोजकत्वं सम्भाव्येतेति भावः । पक्ष एवेति । पक्षातिरिक्ते सर्वत्रैव साध्यनिश्चयादिति भावः । सर्वसम्मतमप्रयोजकत्वमुक्त्वा न्यायमते तमाह एवमिति । वन्हिदाहानुकूलादृष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वादित्यादयः शक्तिसाधका अप्यप्रयोजका गीयन्ते इत्यन्वयः । आदिना वायुः रूप-

र्णेनाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च । अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः, साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति चेत् । अत्र वदन्ति । प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहाविरोधितावच्छेदकत्वेन विभजनान्नाऽसंग्रहः । अविरोधिन इत्यन्तेन साध्याप्रसिद्ध्यादीनां निरासः । यदि पुनरत्यन्तान्योन्याभावयोरेकतरगर्भव्य-

---

धात् स्पर्शवत्त्वादित्यादेरप्युक्तक्रमेणैवाऽप्रयोजकत्वस्य परिग्रहः । अन्यथेति । पक्षीयव्यभिचारसंशयस्याऽविरोधित्वे इत्यर्थः । तादृशपक्षीयव्यभिचारसन्देहस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वे प्रतिबन्दिमप्याह पक्षेत्यादि । तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यस्यापि पर्वतो न वह्निमान् ह्रदपर्वतान्यतरत्वादित्यनेन प्रतिरोधः स्यात् पक्षे साध्यसन्देहेऽपि ह्रद एव तादृशान्यतरत्वस्य साध्याभावव्याप्यतानिश्चयसम्भवादिति भावः । साध्यवत्तेति । यादृशाभाववत्तानिश्चयत्वेन साध्यवत्ताग्रहविरोधित्व तादृशाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन साध्याभावव्याप्यवद्वृत्तित्वे नातिप्रसङ्गः । अभावद्वयं साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावरूपं द्वयम् । तादृशाभाववत्त्वस्येति । साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभाववत्त्वस्येत्यर्थः । एवमग्रिमेष्वपि । असंग्रह इति । तेषामपि व्यापकताज्ञानविरोधित्वेन साधारणत्वादिति भावः । प्रकृतेति साध्यसाधनयोर्द्वयोरप्यन्वितम् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनोऽनुपसंहारित्वस्य वारणार्थमन्वयपदम् । साध्याप्रसिद्ध्यादीत्यादिना हेत्वप्रसिद्धिविरोधयोरुपग्रहः । ननु अत्रात्यन्तान्योन्याभावयोरेकघटितव्याप्तेः प्रवेशे अन्यघटितसाधारण्ये अव्याप्तिः समानविषयकस्यैव ग्रह-

भिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोऽनुगमनीयाः, प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्यत्वग्राहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यम्। साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्रसिद्धस्य हेतौ विरहेऽप्यतद्विशेष एव -। विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकम् । शेषं पूर्ववत् । साध्यतद्धेतोरत्यन्तान्यो-

---

स्य विरोधित्वादित्याशङ्कने यदि पुनरिति । इत्यादिकमित्यादिपदेनाऽत्यन्ताभावगर्भस्यापि साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं न हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यरूपात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्याद्युपग्रहः । ननु साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यापीति तद्ग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्तिरत आह प्रातिस्विकरूपेति । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूपायां व्याप्यत्वासिद्ध्यादौ अतिव्याप्तिरत आह साध्येति । एतस्य साधारणस्य विशेषः । तथा च सोऽपि लक्ष्य एवेति भावः । व्याप्तिमपेक्ष्य व्यापकत्वस्य लघुत्वात्तद्गर्भं लघुलक्षणमाह विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वेति । अग्राऽविरोधिन इत्यन्तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेस्तयोरवृत्तित्वस्य च व्युदासः । व्यापकत्वग्रहत्वस्य साध्यधर्मिकेत्यादिः । पूर्ववदिति । अत्रापि नानाविधानि व्यापकत्वान्युपादाय तावद्ग्राहिग्रहो वाच्य इत्यर्थः । न च हेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकताग्रहं प्रति हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छेद्यत्वाभावोऽपि विरोधीति वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताख्ये तादृशाभावरूपायामसिद्धावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमात्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत

न्याभावौ साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमय्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहाविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशाभावग्रहाविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा वक्तव्यम्। साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकमविरोधित्वान्नाभासः। विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशा-

---

एव वा सर्वत्र व्यापकत्वे निवेशादिति भावः। व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुतां खण्डयतां नव्यानां मते लक्षणान्तरमाह साध्यवद्वृत्तीत्यादिना। व्याप्येत्यादिना साध्यव्यापकाभावस्योपग्रहः। व्यावृत्तेनेति। नातः साध्याभावव्याप्यवत्त्वादिनिष्ठ साधनसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः। ननु यादृशविशिष्टप्रकारकत्वेन प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेवात्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वाच्यम् अन्यथा शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितया तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः, एवं च शशीयशृङ्गवान् द्रव्यत्वादित्यत्र शृङ्गाभावनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्ये अव्याप्तिः शृङ्गसामान्याभावस्य शशीयशृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वात् शृङ्गवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य तथात्वात्, एवं धूमान्यधूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमान्यधूमवत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विरोधित्वाप्रसिद्धिरित्यतो लक्षणान्तरमाह साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनीति। तथा चात्र साध्यवत्ताज्ञानं प्रति विरोधितामात्रनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिः, शशशृङ्गवान् शृङ्गादित्यादौ शशीयत्वाभावस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। तादृशाभावेति। हेतुसामानाधिकरण्याभावेत्यर्थः। साध्याभावव्याप्याद- साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि तन्निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरित्याह साध्याभावेत्यादि। अविरोधित्वात् प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्। नाभासः नाभासपदार्थः। तथा च प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वमेवात्र हेत्वाभासता-

ऽवसेयम् । उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति ।

वच्छेदकत्वमिति फलितम् । तेन धूमासमानाधिकरणकाञ्चनमय-
त्वाभावविशिष्टः पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ साध्य-
तावच्छेदकांशे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे
धूमसामानाधिकरण्यस्याश्रयासिद्धित्वेन हेत्वाभासतावच्छेदकत्वेपि
नातिव्याप्तिः तस्य प्रकृतहेतुसाध्यव्याप्तिग्रहाविरोधित्वादिति ध्येय-
म् । [इदन्त्ववधातव्यम् । पक्षव्याप्त्यवगाहिज्ञानविरोधित्वनिवेशे
सव्यभिचारेऽव्याप्तिः नानाविधव्याप्त्यवगाहिज्ञाननिवेशे सा-
ध्यवत्ताज्ञानविरोधिन्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वविशेषणं व्यर्थं
तस्माद्धेत्वाभासतावच्छेदकत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताव-
च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव तथा चो-
क्तस्थले पक्षग्रहाविरोधित्वविशेषणेनैव वारणं बोध्यम् ।] नन्वेवम-
पि पर्वतः काञ्चनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकां-
शे प्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि काञ्चनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामा-
नाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धित्वेन व्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्तत्राव्या-
प्तिरत आह विरोधित्वमिति । विशिष्टसाध्यसाधनवत्ताग्रहाविरो-
धिनो ज्ञानस्य विषयतया यत्साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेतुसामाना-
धिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं तदेव प्रवेश्यमतो नोक्तदोष इति भा-
वः । केचित्तु ननु साध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं
तच्च न साध्याभावादेरित्यव्याप्तिरत आह विरोधित्वमिति । तथा
च सव्यभिचारलक्षणे अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिरित्यत्र
यथा विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वं व्याख्यातं तथात्रापीत्यर्थः इ-
त्यप्याहुः । ननु साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्यैतद्वि-
शेषत्वात्तत्रान्तिमलक्षणद्वयाव्याप्तिः तस्य व्यापकत्वग्रहे साध्या-
भावादिधर्मिकहेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहे चाऽविरोधित्वादत आह
उपदर्शितेति।तथा चात्र कल्पे न तस्य लक्ष्यत्वमिति भावः।व्यभिचा-
रज्ञानाभावसहकृतं सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकमिति मूलमनुसरतां
प्राचां मतमाह व्याप्तीति । व्याप्तिग्रहस्य कारणीभूतो यः सहचार-
ग्रहस्तत्सहकारी योऽभावः तत्प्रतियोगिज्ञानविषयत्वमर्थः । अत्र

व्याप्तिग्रहकारणसहचारग्रहसहचार्य्यभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनाऽनुगम इत्यपि कश्चित् ॥

प्रतियोगित्वं निश्चयत्वानवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन व्याप्यभावव्याप्यवत्त्वादौ नातिव्याप्तिः । व्याप्तिग्राहकमितिमूले संशयसाधारणेन व्यभिचारज्ञानत्वेनैव व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वोपगमाच्च नासम्भवः । व्याप्तिग्रहविरोधिजिज्ञासाविषये कामिन्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय ज्ञानपदम् । अत्र व्याप्तिग्रहकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमित्येव सम्यक् कृतं सहचारादिनिवेशनेन, न वा व्यभिचारज्ञानत्वमात्रेण प्रतिबन्धकत्वं निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानदीधिति-
व्याख्यायां साधारणग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः असाधारणः ।

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं, विपक्षावृत्तेर्वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात्, नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिग्रहदशायामप्यसाधारणतापत्तेः, न चेष्टापत्तिः; बाधप्रतिरोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्ष-

दीधित्याः असाधारणः ।

प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति । तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य निश्चयगर्भत्वात् भूरनित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वा-

अथ जागदीश्याः असाधारणः ।

सर्वनिश्चितेत्यादेरग्रे मणिकृतैव दूषितत्वात्तदुत्तरत्वासम्भवादाह प्राचामिति । तेनेति । रूपं गुणो द्रव्यत्वादित्यत्र गुणत्वाभाववत्कर्मादिव्यावृत्तस्य द्रव्यत्वादेर्व्युदास इत्यर्थः । ननु विपक्षस्यापि सर्वस्य प्रवेशे भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः गन्धवत्त्वादेः साध्याभाववत्परमाण्वादिव्यावृत्तत्वाभावादत आह विपक्षत्वस्येति । तथा च भूत्वावच्छेदेन पक्षतायां पार्थि-

व्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् । शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः। न च घटोऽयमेतत्त्वा-दिति सद्धेतावतिव्याप्तिः, साध्यसन्देहदशायां तस्य हे-त्वाभासत्वात् ।यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः, शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दो-ऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः सद्धेतुरेव, व्याप्यज्ञानस्य पु-रुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथा-पि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्ष-व्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्ष-

---

दित्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जला-देर्नीरसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति मन्तव्यम् । तथापी-ति । पक्षत्व सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

यपरमाणोरनित्यत्वाभावानिश्चयाद्व्याप्तिरिति भावः । साधारण-सङ्कीर्णमुक्त्वा विरुद्धसङ्कीर्णमाह नित्य शब्द इति शब्दो नित्य इत्यु-क्तावनित्यत्वस्यापि कदाचित्सत्ता यदा प्रतीयतेऽत्यत प्रागपि नित्य इति साध्यस्याखिल । ननु क्षिति रूपवती रसादित्यादौ रसादेः साध्य-वज्जलादिव्यावृत्तत्वभ्रममपि वस्तुगत्या तद्व्यावृत्तत्वाभावादव्याप्तिरत आह पृथिवीत्यादि । ननु सिषाधयिषा चेत् पक्षता तर्हि तद्दशायामपि पक्षे साध्याभावनिश्चयसम्भवात् पक्षतादशायामित्याद्यसङ्गतमत आह पक्षत्वमिति ।

व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्य-स्तं स्यात् । न च संशायकतया दोषत्वं तच्चो-भयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम् । व्याप्तिग्राहकं सह-चारज्ञाने तदभावद्वारा सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वा-

---

मतं दूषयति अथेत्यादि । व्याप्तीति । तथा च स्वतो दूषणाक्षमत्वान्नाभासत्वम् उपाधिवदिति भावः । एकधर्मिव्या-वृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि धर्म्यन्तरे तत्सम्भवात्, अन्यथा मतेऽपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकित्वं दोषाय स्यात् । अथायं शङ्कितुरभिप्रायः, पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चय-श्चानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात् तत्सामग्री च विरो-धिसामग्रीत्वेन, तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः

मतमिति । प्राचामित्यनुषज्यते । मूले सपक्षव्यावृत्ति-मात्रस्य निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रस्य । दोषत्वात् अनुमिति-प्रतिकूलत्वादित्यर्थः । ननु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य प्रतिकूल-त्वे तस्यैवाभासत्वं किमित्युपेक्षितमतो दीधितिकृदाह तथा चेति । स्वत इति । अनुमितेस्तत्कारणपरामर्शस्य वा साक्षात् प्रतिबन्धाक्ष-मत्वादित्यर्थः । ननु परामर्शे प्रत्येव साध्यसहचारांशे निश्चितसा-ध्यवद्व्यावृत्तत्वं विरोधीति तस्याभासत्वं दुर्वारमत आह एकेति । साध्यवत्तया निश्चितयत्किञ्चिद्धर्मिव्यावृत्तत्वं चेत्यर्थः । तत्सम्भवात् सामानाधिकरण्यग्रहसम्भवात् । ननु तत्तद्धर्मान्तर्भावेणैव साध्य-सामानाधिकरण्यग्रहं प्रति निश्चितसाध्यवत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वस्य वि-रोधित्वात्तद्दोषत्वं सुघटमत आह अन्यथेति । सतोः समीचीनयोः । तथा च जलाद्यन्तर्भावेण प्रमात्मकवह्निधूमसहचारग्रहं प्रति वह्निधूमयोर्जलादिव्यावृत्तत्वज्ञानं विरोधीति तदपि वह्निमान्धूमा-दित्यत्र दोषः स्यादिति भावः । शङ्कितुरिति । साध्यसंशायकतया

द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अत एव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्र पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति । मैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्वत्र हेत्वाभासी भवेत्, तथा कामिनी-

---

सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य दोषत्वं नचेत्यादिना मूलेनाशङ्कितुरित्यर्थ । तत्सामग्रीति । साध्याभावस्य निश्चयसंशययो सामग्र्यित्यर्थ । सामग्रीत्वेनेति । लिङ्गव्यत्ययेन विरोधिनीत्यन्वय । आद्यस्य साध्याभावसंशयस्य । द्वितीयस्य साध्याभावनिश्चयस्य । सामग्रीति पूर्वेणान्वय. । तयो. सव्यभिचारप्रतिहेत्वो. । अत एवेति । साधारण्यादिविशिष्टतत्तत्पक्षवृत्तिताजिज्ञासस्यैव तत्तत्पक्षधर्मिकसाध्यसंशयसामग्रीत्वादिति भाव. । नन्वेव साध्यसंशायकस्यैव सव्यभिचारत्वे व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमधिकाभास. स्यादत आह साध्याभावेति । असिद्धिरेवेति । तस्य व्याप्यत्वासिद्धौ निवेशयत्वादिति भाव । अनङ्गीकारादिति । तथा च साधारण्यादिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्वेन अनुमितिप्रतिबन्धकत्व दुर्घटमिति भाव । ननु साध्याभावज्ञानसामग्रीत्वेनैव तस्य साध्यानुमितिविरोधित्व वाच्यमत आह साधारणेति । सामग्रीत्वाभावादिति । सत्यपि तादृशज्ञाने विशेषदर्शनदशाया साध्यसन्देहानुत्पादादिति भाव । ननु प्रतिबन्धकाभावादिसहकृतसाधारणधर्मवत्ताज्ञान भवत्येव संशयसामग्रीत्यत आह सामग्रीत्वेनेति । अयोगादिति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्व तस्यैव हेत्वाभासतावच्छेदकत्वादिति भाव । अन्यथा सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायापि हेत्वाभासत्व । सर्वत्रेति । सत्यसति चेत्यर्थ । आभासीभवेदिति । असति बाधके पक्षधर्मिकतादृशप्रमेयत्वादिमत्ताज्ञानस्यापि साध्यसन्देहसामग्रीत्वादिति भाव । साधनत्वादिकमपीति । आ-

त् । किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्त्वा निवृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च, न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम्, असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् । न च व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः, व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात्

जिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि । एवं विशिष्टस्यानुद्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति । वाद्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु ना-

---

भासीभवेदित्यन्वयः । कामिनीजिज्ञासायाः साध्यादिमत्ताज्ञानविरोधित्वेन कामिनीज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्यापि विरोधिसामग्रीत्वेन विरोधित्वसम्भवादिति भावः । वक्ष्यमाणदोषस्य विशिष्ट इव केवलेऽपि सपक्षव्यावृत्तत्वे सम्भवादाह एवमिति । विशिष्टस्य विपक्षव्यावृत्तत्वसहितस्य । तथात्वम् । अनुद्भाव्यत्वम् । मूले निवृत्त इति । वादिनीति शेषः । इदं सपक्षव्यावृत्तत्वरूपम् । हेतुमाह न्यूनत्वेनेति । उदाहरणस्य दृष्टान्तशून्यत्वेनैवेत्यर्थः । तथा च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ अन्वय्युदाहरणे दृष्टान्तस्याभावादिति भावः । ननु न्यूनत्वस्य न स्वरूपतो निग्रहस्थानप्रयोजकत्वमत आह उद्भावन इति । न्यूनत्वोद्भावने एवेत्यर्थः । तत् असाधारण्यम् । तथा चासाधारण्यस्य न्यूनत्वप्रयोजकत्वमिति भावः । असाधारण्येति । तथा च व्यभिचाराद्याऽसाधारण्यस्य न्यूनत्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न चेति । व्यतिरेकिप्रयोगे व्यतिरेक्युदाहरणप्रयोगे । तथा च यो यो नित्यत्वाभाववान्न स शब्दत्वाभाववान् यथा महाकाल इत्यादृष्टान्तसत्त्वेन न्यूनत्वाभावादसाधारण्योद्भावनमिति भावः । अप्रतिक्षेपे अप्रतिबन्धे । आकिञ्चित्करत्वादिति । उपन्यासस्य फलर-

स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति।

साधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवात्। उद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात्, तद्विभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात्, उदाहरणस्याभासतामदर्शनायैव वा, आवश्यकश्च प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः। माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति।

हितत्वादित्यर्थः। ननु यत्र सदृष्टान्तमुदाहरणं प्रयुक्तं तत्रैव न न्यूनत्वं परं तु निश्चितसाध्यवद्दृष्टान्तव्यावृत्तत्वमसाधारण्यमेव दोष इति पञ्चमपरिशिष्टकृतां मतं निरस्यति दीधितौ वादीति। दृष्टान्तस्य साध्यवत्तया निश्चितस्य। सपक्षान्तरेति। हेतोरनुपन्यस्तनिश्चित-साध्यवद्वृत्तित्वेऽप्युपन्यस्तसाध्यवद्व्यावृत्तत्वसम्भवादित्यर्थः। तथा च सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं दुर्घटमिति भावः। नन्वेवमुपात्तदृष्टान्तस्य साधनविकलत्वोद्भावनं विफलमत आह उद्भावनं त्विति। ननु प्रतिज्ञाहान्यादिद्वाविंशतिभिन्नस्य तस्य निग्रहस्थानत्वे मानाभाव इत्यत आह तद्विभाजकेति। 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः' इत्यत्रैव निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थचकारेणेत्यर्थः। तत्रत्यचकारस्योक्तमात्रसमुच्चयार्थकत्वेऽप्याह उदाहरणस्येति। तथा च यो यः शब्दत्ववान् सोऽनित्यो यथा घट इत्युदाहरणे यथाशब्देन शब्दत्वानित्यत्वयोरुपस्थितावनित्यो घटः शब्दत्ववानित्येवं शाब्दधीरनित्यो घटो न शब्दत्ववानित्युद्भावनदशायां नोत्पद्यत इत्यपेक्षितान्वयसामग्रीवैधुर्यरूपमपार्थकमेव तत्र निग्रहस्थानमिति भावः। ननु दृष्टान्तस्य यदि न्यायघटकत्वं तदा वाद्युद्भावितस्य तस्य साधनवैकल्यमसाधारण्यं वा निग्रहस्थानान्तरं वेति विचारणीयं तदेव तु मणिकारैर्नेष्यते इत्यत आह आवश्यकश्चेति। तथा च प्राचां मते सदृष्टान्त एव न्याय इति भावः। असाधारण्यं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपम्। स्वार्थेति। परसाध्यानुगुणस्यापि विपक्षव्यावृत्तत्वांशस्य तत्रोपन्यासाभावादिति भावः।

इति जागदीश्यामसाधारणपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः।

उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभा-

---

स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यत इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविषयेति परमतेन । एवञ्च पक्षधर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साधयति । न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाववच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि तादृश-

---

अथाऽसाधारणसिद्धान्तः ।

व्यतिरेकितायामर्थादित्यन्वयासम्भवात् साधयेदित्यत्रैव अर्थादित्यस्य प्रयोजनमाह अर्थादुभयं साधयेदिति। साधयेदित्यत्रार्थांपत्त्यंशस्यानपेक्षितत्वादपेक्षितांशं निष्कृष्याह अर्थवशसम्पन्नमिति। उभयसाधकत्वं साध्यतदभावोभयानुमितिस्वरूपयोग्यत्वम् । न्यायनये व्यतिरेकानुमित्यतिरिक्तायाऽर्थापत्त्यनङ्गीकरणादाह परमतेनेति। समुदितग्रन्थार्थमाह एवं चेति । साध्यस्येति । साधनायोन्मुख इत्यग्रिमेणान्वयः । न चेति । वाच्यमित्यनेनान्वितम् । ग्रहीतुं निश्चेतुम् । अशक्यमिति। तथा च नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यसाधारणो न स्यादिति भावः । व्यापकत्वेति । साध्यतदभावव्यापकत्वाभिमतो यः शब्दत्वाभावस्तदभाववादित्यर्थः। शब्दत्वाभावे वस्तुगत्या साध्यादि-

वञ्च साधयेत् अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपप-
त्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधार-
णो दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेक एवे-

संशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं शक्यत्वात् । स्वाश्रयप्रती-
त्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पानीयपाषाणादौ पृथिवीत्वतद-
भावसहचारेण तदुभयव्यापकताग्रहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य
चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्याऽतिसु-
लभत्वाच्च । नन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्या-
पकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवंविध-

व्यापकत्वाभावादभिमतेत्युक्तम् । सन्दिह्यमानत्वादिति । तथात्वे-
पि शब्दे नित्यत्वसन्देहदशायां शब्दत्वाभावस्य साध्यादिव्यापक-
त्वानिश्चयेपि । तथात्वनिश्चये शब्दत्वाभावस्य साध्यादिव्यापकत्व-
निश्चये । तदुभयेति । साध्यतदभावोभयेत्यर्थः । प्रतिसन्धातुमित्यस्य
शब्दे धर्मिणीत्यादि । शब्दत्वादिजातेराश्रय प्रतीत्यैव प्रत्यक्षनियम-
पि सौरभादेः प्रत्यक्षे नाश्रयस्य माननियम तथा च चन्दन पृथि-
वीत्वाभाववत् सौरभादित्यत्रैवाऽसाधारणस्थले पक्षे साध्यसन्देहका-
लेपि साध्यतदभावव्यापकत्वग्रहो हेत्वभावस्य भवतीत्याह स्वा-
श्रयमित्यादिना । तदसाधारण्यस्य सौरभाद्यसाधारण्यस्य । सत्प्रति-
पक्ष एवेति । तथा च सव्यभिचारान्तर्गतत्वानुपपत्तिरिति भाव ।
ननु साध्याभावान्वयव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वाच्च
साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टपक्षधर्मत्वस्य तथात्वमत आह
व्याप्तेरिति । अव्यापकत्वेनेति । ह्रदो धूमवान् जलत्वात् स धूमाभाव-
वान् वन्ह्यभावादित्यत्र हेतुद्वयस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेपि प्रतिपक्षत्वा-
त्तत्रान्वयव्याप्तेरनियामकत्वादित्यर्थः । एवंविधेति । साध्यसाधकतया

ति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि, प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया वा तदुद्भावनमपि । लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम्, न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि । व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

भेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्ग्रन्थकृतैवाभिधानात् तदभावसाधके तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेषसूचनार्थत्वाच्च । सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भावस्याऽविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित् । सर्वसपक्षेति । सपक्षः सा-

---

५

ध्याद्युपन्यस्तहेतोः साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमसाधारण्यं तदन्यहेतोः तादृशपक्षधर्मत्वं सत्प्रतिपक्ष इत्यभिधाने द्रव्यस्य हेतोः साध्याभावव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वं प्रतिपक्षो गुणादिहेतोस्तादृशपक्षधर्मत्वं तु हेत्वाभासान्तरमित्यपि स्यादित्यर्थः तदुद्भावनगतं पार्थक्यस्य फलमाह तदभावेति।तथा च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र नित्यत्वाभावसाधकस्यैव हेतोर्नित्यतासाधकत्वभ्रमसूचनार्थं हेत्वैक्येनाऽसाधारण्यप्रदर्शनमिति भावः । कस्यचित्सिद्धान्तमाह सव्यभिचारेत्यादि । मिथोविरुद्धाभ्यामेव विशेषधर्माभ्यां विभागस्य सम्प्रतिपन्नत्वान्नेदं युक्तमित्याशयेन कश्चिदित्युक्तम् । सपक्षत्वं न निश्चितसा-

ध्यवान् । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व-
मित्यर्थः । इदञ्च साक्षादनुमितिविरोधि, विरोधश्च साध्यासामा-
नाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधीति न साङ्कर्य्यशङ्कापि ।
साध्यसमानाधिकरणन्तु नासाधारणम् । दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु
पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्यत-
द्भावव्याप्यताग्रहविरोधोऽसाधारणस्य दूषकताबीजम्। तथा हि,
वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्त्तितव्यं तत्र चावश्यं साध्यतदभावयो-

---

ध्यवत्त्व निश्चयांशज्ञानस्याविरोधित्वादतो व्याचष्टे सपक्ष साध्य-
वानिति । साध्यतद्व्यावृत्तताभावस्य सत्प्रतिपक्षाक्षमत्वात् पूरयति
पक्षवृत्तित्वे सतीति। पक्षवृत्तिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वसा-
मान्याभाव एव साध्यवद्व्यावृत्तत्वं वाच्यम्, अन्यथातिप्रसङ्गात्,
एवं च रूपं जातिर्गुणत्वादित्यत्राव्याप्तिः सामान्यसमवेतत्वाप्रसि-
द्धेरतो व्याचष्टे साध्यव्यापकीभूतेत्यादि । साध्यवत्त्वावच्छेदेन व्या-
वृत्तत्वस्याव्ययादेव तादृशार्थलाभ इति भावः । अत्र स्वहेतुकप्र-
कृतसाध्यविरोध्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रकृतहेतुत्वे
तात्पर्यम्, तेन साध्याभावस्य साध्यवदन्यत्वस्य अन्वयव्याप्तिविशिष्ट-
प्रकृतहेतुनिष्ठपक्षधर्मत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननूक्तरूपस्य वि-
रोधघटितत्वात्तेनैव गतार्थत्वमत आह इदं चेति । तथा च प्रतिब-
न्धकभेदादेव पृथग् भासत्वमिति भावः । असामानाधिकरण्यादी-
त्यादिना साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वसाध्यसमानाधिकरणभि-
न्नत्वादीनां परिग्रहः । व्यतिरेकव्याप्तौ साध्यासामानाधिकरण्याप्रवे-
शात् तद्ग्रहप्रतिबन्धकत्वासम्भवादन्वयेत्युक्तम् । ननु दशाविशेषे
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यस्यापि असाधारण्यात्तत्र चोक्तरूपस्याऽ-
भावादव्याप्तिरत आह साध्येत्यादि । तद्भ्रम निरुक्तासाधारण्यभ्र-
मः । पुरुषस्य दोषो न तु हेतोर्दोष ।

नवीना इत्यादय । सामग्रीद्वयेति । हेत्वभावे ध-
र्मिणि साध्यतद्भावव्यापकताग्राहिकयो सामग्र्योर्मिथो विरो-

रन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति, अतोऽवश्य-
मन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरोधध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च
हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरानिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति
मिथो विरोधाद्, विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्ति-
मत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्व-
विशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति ।

धेनेत्यर्थः । विरोधोऽनुपपत्तिः । गगनादेर्हेतुतास्थले तदभावस्य
साध्यतदभावोभयव्यापकताग्रहे बाधकाभाव इत्यत उक्तं वृत्ति-
मत्वेति । तत्र हेतुमति । तस्य हेत्वभावस्य । एवंविधेति ।
उक्तव्यापकत्वयोरेवंक्रमेण विरोधध्रौव्ये इत्यर्थः । सहचारज्ञानमिति ।
विरुद्धस्थले सहचारभ्रमेण व्यापकताभ्रमदर्शनात् तद्व्यापकतासा-
मान्य प्रत्येव समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या तत्सहचारज्ञानं कारणमि-
ति तु प्रागेव मिश्रैर्व्यवस्थापितमिति भावः । मिथ इत्यस्य व्यापक-
त्वग्राहकसामग्र्योरित्यादिः । साध्यतदभावौ । न ग्राहयतीत्यन्वयः ।
अवृत्तिगगनादेर्यावत्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वग्रहेऽपि तदभावस्य साध्य-
तदभावोभयव्यापकताग्रहस्योत्पादादुक्तं वृत्तिमत्त्वविशेषितमिति ।
अत्र यावत्सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं न यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वाभावः
शब्दो जातिः शब्दत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन
सपक्ष विपक्षवृत्ति वाच्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात्, किं तु यावत्सपक्ष-
विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तथा सत्येव हेत्वभावस्य साध्यतदभावो-
भयसहचारस्य प्राप्तेरिति ध्येयम् । विशिष्टं चेदं प्रकृतहेतुना साध्य-
तदभावयोः स्वार्थानुमानस्थले एव दूषणम् । परार्थस्थले तु यावत्स-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रं दूषणं तद्ग्रहादेव हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्या-
पकताग्रहप्रतिबन्धात् । अत एवाऽसाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे सर्वस-
पक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यमिति मणिकृतैव व्याख्यातमिति ध्येयम् ।
ननु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वगगनान्यतरस्मादित्यादौ अन्यतरत्वरूपेण
गगनस्याप्यसाधारणत्वं न च तत्र वृत्तिमत्त्वमित्यव्याप्तिरत आह
वृत्तिमदिति । इत्थम् । यथादिपदान्तर्भावेण । तदेवाह शब्दत्व य-

योजयन्ति च ग्रन्थमित्थम्, शब्दत्वं यदि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनाऽर्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत्, व्यापकाभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्ष-

---

इति। साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं यदि साध्यतद्भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तदा न तस्य साध्यतदभावसहचारापादकत्वं साध्यतदभावयोन्यूनवृत्तौ व्यभिचारात् अतो व्याचष्टे तदुभयेति । साध्यतदभावोभयेत्यर्थः । ननु निरुक्तप्रतियोगितया ज्ञातत्वमपि साध्यतदभावव्यधिकरणस्य न सम्भवतीति तत्र व्यभिचारतादवस्थ्यमत आह ज्ञानयोग्यमिति । निरुक्तप्रतियोगितया ज्ञानयोग्यत्वमपि तादृशप्रतियोगितातिरिक्त दुर्वचमित्याशयेनाह तद्वत्स्यादिति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावत्स्यादित्यर्थः । व्यतिरेकिमात्रस्य साध्यतदभावसहचरितत्वाव्याप्यत्वात् तृतीयार्थहेतुत्वासङ्गतेर्व्याचष्टे तादृशेति । साध्यतदभावव्यापकीभूतेत्यर्थः। यावकारशून्यं मूलमभिप्रेत्यदम् । ननु साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिन. साधनस्य विभिन्नाधिकरणे तदुभयसाहचर्ये न क्षतिकरमतः पूरयति पक्ष इति । शब्द इत्यर्थः । तत् उभयं साध्य तदभावं च । ननु साध्यतदभावयारैकैकव्याप्तिधीसहकारेण शब्दत्वस्य हेतोः साध्यतदभावोभयसाधकत्वमिष्यत एव सर्वैरतो व्याचष्टे तदुभयसहचरित भवेदिति । अत्र साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्यात्साध्याभावसहचरित स्यात् इति प्रत्येकमेव व्याप्ति न तु विशिष्टमापादकम्, दृष्टान्तासिद्धेरिति ध्येयम्। ननु पक्ष साध्यतदभावयोर्व्यापकीभूतस्य हत्वभावस्याभाववानपि स्यात् साध्यतदभावयोरभाववाञ्च स्यादत आह व्यापकाभाववतीति । अन्यथेतिमूलमधृत्वैव व्याचष्टे अतथाभाव इति । पक्षे हेतोस्तदुभयसहचरितत्वाभाव इत्यर्थः । न्यूनतामपाकर्तु पूरयति व्याप्तेर्वेति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तेर्वेत्यर्थः । ननु पक्षे तदुभयसहचरितं

धर्मतया व्याप्तेरनुपपत्तिः, न च तयाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृत्तित्वं घटितम्, अतः साध्यतदभावोभयव्यापकतया तदुभयासिद्ध्यनुकूलविरोधिव्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरोधिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्वयहेतुमत्त्वरूपत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति, अत्र पुनरेकस्मिन् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः । अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थम्, दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचाराग्रहमा-

---

सत्त्वेव शब्दत्वमिति इष्टापत्तिं निरस्यति न चेति । भावाभावयोरेकत्रासत्त्वनियमादिति भावः । पक्षधर्मतानुपपत्त्यापादितेष्टापत्तिं निरस्यति न वेति । प्रत्यक्षत एव शब्दत्वहेतोः शब्दवृत्तित्वावगमादिति भावः । यथाश्रुतेन साध्यतदभावोभयव्यापकत्वादिमूलेन साध्यतदभावव्याप्तिग्राहकसामग्रीद्वयविरोधस्याप्रसक्तेराह तदुभयेति व्याप्तिग्रहेति । साध्यतदभावोभयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इत्यर्थः । गृहीतेति । गृहीते विरोधिनोः साध्यतदभावयोर्व्याप्तिद्वयं ययोः तादृशहेतुद्वयस्वरूपत्वात् प्रतिपक्षस्येत्यर्थः । तथाग्रहः विरोधिव्याप्तिद्वयग्रहः । यावत्त्वं व्यर्थमिति । क्वचिदेवाधिकरणे हेत्वभावे साध्यादिसहचारस्य तत्र साध्यादिव्यापकताग्राहकत्वसम्भवादिति भावः । नन्वेकसाध्यादिमति हेत्वभावग्रहेऽप्यन्यत्र तादृशहेतुमत्त्वग्रहदशायां हेत्वभावस्य साध्यादिव्यापकत्वाग्रहादवश्यं हेत्वभावस्य यावत्सपक्षादिवृत्तित्वमेव साध्यादिव्यापकताग्राहकं वाच्यमत आह व्यभिचाराग्रहेति । तथा च व्यभिचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वादेव तदानीमुक्तव्यापकत्वाग्रहसम्भवादसाधारण्ये यावत्पदप्रवेशो व्यर्थ इति भावः । ननु न दूषकतायां यावत्त्वं किं तु हेत्वभावनिष्ठं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमेवासाधारण्यं वाच्यमत आह वृत्तिमत्त्वादीति । आदिना वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वपरिग्रहः । व्याप्तिज्ञानेति । साध्यतदभावोभय-

श्योपक्षीणत्वात् । वृत्तिमत्त्वादिनिवेशेपिनस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शित-विरोधस्य तच्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः । उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकम्, अत एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भवति व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्य-

---

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेत्यर्थः । ननु वृत्तिमता कुत्रापि स्यातव्यमित्याद्युक्तक्रमेणाऽसाधारण्यं व्याप्तिग्रहविरोध्येवेति तज्ज्ञानं विरोधिविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकं भविष्यतीत्यत आह उपदर्शितेति । तच्छरीरे असाधारण्यशरीरे । ननु साध्यतदभावोभयव्यापकत्वयोरेकत्र विरोधात्स्वेत्यभावधर्मिकमिथोविरोधितदुभयसामग्रीत्वेनैव निरुक्तासाधारण्यज्ञानं तादृशव्यापकताद्वयग्रहविरुन्ध्यादत आह व्यापकतयोरिति । न स्वत इति । साध्यतदभावव्यापकत्वयोः परस्पराभावात्मकत्वादिति भावः । ननु वृत्तिमत्प्रतियोगित्वे सत्यनित्यत्वव्यापकत्वस्य नित्यत्वाव्यापकत्वेन तादृशानित्यत्वव्यापकत्वस्य चानित्यत्वाव्यापकत्वेन नियतत्वात्साध्यतदभावव्यापकत्वयोः विरोधोऽवधारणीयः इत्यत आह उपदर्शितरीत्येति । व्यभिचारज्ञानमेवेति । व्यापकत्वाभिमतस्य शब्दत्वाभावस्याभाववत्त्वा निश्चिते शब्दे व्याप्यत्वाभिमतयोः सन्दिग्धतया व्यभिचारज्ञानमेव शब्दत्वाभावे नित्यत्वानित्यत्वव्यापकताज्ञानप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तथा चासाधारण्यग्रहस्य तदुभयव्यापकताधीविरोधित्वे मानाभाव इति भावः । अत एवेति । यत एवासाधारण्यज्ञानं न प्रतिबन्धकमत एव एकत्र साध्यस्य साध्याभावस्य वा व्यतिरेकव्याप्तावनुकूलतर्कावतारे इतरत्वभावस्य तादृशव्याप्तिधीरुत्पद्यत इत्यर्थः । एतेनेति । पराभ्तमित्यन्वयः । तादृशेति । हेत्वभावधर्मिकसाध्यतदभावसहचारज्ञानमित्यर्थं । तर्कावतार इत्यस्यैकत्रेत्यादिः । नास्तीति । सतर्कसहचारज्ञानस्याधिकबलत्वादिति भावः । तर्को न खलु व्याप्त्यग्राहकत्वात् किं तु

बलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यबलत्वैव नास्तीति परास्तम्। तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च। सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसामग्रीत्वेन, बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं पल्लवितेन॥

व्यभिचारज्ञानाभाव एव तथा, स चेदुभयत्र तदैकत्र तर्कसद्भावेप्युभयत्र व्याप्तिग्रहे बाधकाभाव इत्यभिप्रेत्याह तर्कस्येति। ननु तुल्यबलव्यभिचारसंशयसामग्रीत्वेन तादृशसहचारज्ञानं साध्यतदभावव्याप्तिधीप्रतिबन्धकमेकत्र तर्कावतारे तु न तुल्यबलत्वं तर्कस्य व्यभिचारधीविरोधित्वादत आह सामग्रीत्वेनेति। अयोगाच्चेति। यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य विरोधित्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वादिति भावः। ननु विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वेपि यथा सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वं तथात्रापि स्यादत आह सत्प्रतिपक्षे चेति।ननु विरोधिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव तत्र विरोधित्वे प्रतिहेतुना साध्यस्य बाधावतारेपि प्रकृतसाध्यानुमितिर्न स्यात् अस्माकं तु साध्याभावानुमितिसामग्रीविरहादेव तदानीं न साध्यानुमितिप्रतिबन्ध इत्यत आह बाधेत्यादि। आपातत इति।बाधेन यावत्प्रतिहेत्वादावव्याप्यत्वादिज्ञानं नोत्पद्यते तावदित्यर्थः। प्रतिहेतुपरामर्शस्य प्रकृतानुमितिविरोधितायां तादृशहेतोरव्याप्यत्वज्ञानस्योत्तेजकत्वे मानाभावः कुब्जाप्यकल्पत्वात्, अन्यथा हेत्वाभासलक्षणोक्ततादृशबाधनिश्चयस्यैव तत्रोत्तेजकत्व किमित्युपेक्षितमित्यतो व्याप्यत्वादीत्यादिपदं प्रतिहेतुपरामर्शस्याऽप्रामाण्यलाभार्थम्। तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्यैव साध्याभावपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वादप्रामाण्यज्ञानदशायां च तदसत्त्वान्न साध्यानुमितिप्रतिबन्ध इति भावः।अत्रेदं बोध्यम। अनुमितित्वादेः प्रत्येकस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मिकसाध्यव-

स्वानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पक्षधर्मिकसाध्याभावज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्त्तिबुद्धित्वपर्यवसितेन साध्याभाववत्ताज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुचितं लिङ्गादिभेदेन बहुविधै पक्षधर्मिकसाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयैस्तथात्वे गौरवात् सत्प्रतिपक्षस्थलेपि सशयाकारस्यैव साध्याभावज्ञानस्योपगमेन तत्सामग्रीसम्भवात्, पक्षधर्मिकसाध्याभावज्ञानाव्यवहितपूर्वत्व च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशज्ञानवत्त्वम्, अतो नाऽननुगमयतापि, स्वत्वस्य परिचायकत्वादित्याहुः निबन्धकारानुयायिन ।

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानदीधितिव्याख्यायामसाधारणग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः अनुपसंहारी ।

अनुपसंहार्य्यो नाऽसत्सपक्षविपक्षः, सिद्ध्यसिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा संशयाहेतुत्वेनाऽनैकान्तिकता न स्यात् । सर्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा,

---

दीधित्याः अनुपसंहारी ।

केवलान्वयीत्यादि । सद्धेतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च

जागदीश्याः अनुपसंहारी ।

ननु सर्वस्य पक्षतायां केवलान्वयिसाध्यकस्यापि घटत्वादेर्न सद्धेतुत्वं भागासिद्धत्वादेव वन्ह्यादिव्यतिरेकिसाध्यकस्यापि धूमजलत्वादेर्न साधारण्यं सम्भवति, तथापि सर्वत्र व्यतिरेकिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वादेर्न तथात्वसम्भवः किं तु केवलान्वयिन प्रमेयत्वादेरेवेत्याशयेन केवलान्वयिन इत्युक्तम् । न्यूनतां परिहर्तुमाह व्यतिरेकिणस्त्विति । साधनस्येत्यनुषज्यते । यथासम्भवमिति ।

साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्व-

---

यथासम्भवं बोध्यम् । नापीति । केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्त्वम् । व्यतिरेकिसाध्यकसद्धेतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि । पक्षत्वं साधकबाधकमानशून्यत्वम् । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बा-

---

सर्वस्य पक्षतायां केवलान्वयि साध्यं चेत्तदा व्यतिरेकिणः साधनमात्रस्यैव भागासिद्धत्वं व्यतिरेकि वह्न्यादिकं साध्यं चेत्तदा द्रव्यत्वादेः साधारणत्व जलत्वादेर्विरुद्धत्वं धूमादेः सद्धेतुत्वं तु नाशङ्कनीय, भागासिद्धिर्येनैव तथात्वायोगादिति भावः । केवलान्वयिसाध्यकेति । व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्याप्यलक्ष्यत्वादिति भावः । सद्धेतुत्वं निश्चितव्याप्तिकत्वं तेन धूमसाध्यकवह्न्यादेरपि गृहीतसाध्यसहचारस्याऽवारणान्न न्यूनत्वम् [ननु विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमिवानुपसंहारिवारणाय पक्षान्यत्वमपि साधारणलक्षणाविशेषणं देयमेवेत्यत आह मूले न च विरुद्धमिति । उक्तं साधारणत्वं यथानाव इष्टापत्तिरिति भावः]नन्वत्र पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदा सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां केवलान्वयिसाध्यस्याप्यनुपसंहारित्वात्तद्वारणाय सत्यन्तानौचित्यमत आह पक्षत्वमिति । सिद्ध्यभावमात्रस्य पक्षतात्वे व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया निश्चितस्यापि वह्न्यादिसाध्यकधूमादेरनुपसंहारित्वापत्तिरतो बाधकमानप्रवेशः । तथा च कुत्रापि साध्यतदभावयोरनिश्चयदशायामनुपसंहारित्वमिति भावः । ननु बाधकमानं साध्याभावस्य निश्चयः तथा च केवलान्वयिनाऽभावाप्रसिद्ध्या विशेष्यदलेनैव तत्साध्यकस्य

वैमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनाऽनुपसंहारिण्यव्यापकत्वात्। अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्यर्थः,

---

धकमानामसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम्। निश्चितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधारण्याद्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम्। अव्यापकत्वादिति। सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः। अथेत्यादि। पक्षातिरिक्ते न प्रतीतो निश्चितो व्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सह-

---

चारणसम्भवे सत्यन्तभागो व्यर्थ इत्यत आह केवलेति। पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताग्रहविरोधिमानमेव बाधकमानं तच्च साध्यादौ पक्षवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्यवगाहिनिश्चयरूपमेव सुलभमिति पक्षतायामुक्तत्वादिति भावः। ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणसाधारण्यसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वलक्षणविरुद्धत्वयोरन्यतरेण सङ्करादुक्तरूपमनुपसंहारित्वमत आह निश्चितेति। तथा चानुपसंहारितादशायां साध्याभावस्य कुत्राप्यनिश्चयात्र ताभ्यां सङ्कर इति भावः। नन्वेवं साधारण्यादेर्निश्चयगर्भत्वे नित्यदोषता न स्यादत: कल्पान्तरमाह साधारण्याद्यग्रहेति। तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव साधारण्यादित्वेऽपि न क्षतिः ज्ञानसाङ्कर्यादेवानुपसंहारिणः पृथक्त्वादिति भावः। ननु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्रस्यानुपसंहारित्वे केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वादिति प्रागुक्तमूलासङ्गतिरत आह सद्धेतुत्वं चेति। अन्यथा लक्षणस्थसत्यन्तदलस्यैव व्यर्थतापत्तेरिति भावः। अप्रतीतेत्यस्य विशेषणत्वात्तदेव पूर्वं निपात्य योजयति पक्षातिरिक्तेत्यादिना। अनुपसंहारितादशायामपि संशयात्मकसहचारप्रतीतिरस्त्येवेत्यत आह न निश्चित इति। व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यनुगतां सङ्गतिं प्रदर्शयति अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति। ननु पक्षे गृही-

यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न। तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः,

---

चारो यस्य स तथा। सद्धेतुरेवेति। तथा च लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमात्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति। विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि। असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं

तव्याप्तिकस्य सद्धेतुत्वेपि पक्षादन्यत्राऽनिश्चितसाध्यसहचारत्वरूपमनुपसंहारित्वं तत्रातिव्याप्तमेवेत्यतो भावार्थमाह तथा चेति। स्थलमात्रेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। न तु विशेषकमिति। न विशेषस्य पक्षादन्यत्वस्य प्रापकमित्यर्थः। तथा च पक्षेऽतिरिक्ते चेति द्वन्द्वसमासो निरुक्तिकृतामभिप्रेत इति नातिव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवं तत्रैवेत्याद्युत्तरमूलासङ्गतिरत आह विशेषकत्वेति। पक्षातिरिक्तपदस्य पक्षादन्यत्वरूपस्य विशेषस्य प्रापकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। तथा च पक्षादतिरिक्तः पक्षातिरिक्त इति तत्पुरुषाभिप्रायेण दूषणमिति भावः। ननु शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणस्थले अयं गौरश्वत्वादित्यविरुद्धस्थले च घटाद्यवच्छेदेनैव व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचारस्य प्रतीतिसम्भवान्नातिव्याप्तिरतः स्थलान्तरे तामाह असाधारण इत्यादिना। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यद्यसाधारण्यं तदा विपक्षस्याप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे सपक्षव्यावृत्त इति। निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्त इत्यर्थः। पक्षताविरहे पक्षातिरिक्तपदार्थाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरतः पूरयति पक्षतादशायामिति। शब्दत्वादित्यादाविति। अतिव्याप्तिरित्यन्वयः। पक्षातिरिक्ते कुत्राप्यन्वयतो व्यतिरेकतो वा सहचारस्य तत्राऽप्रतीतेरिति भावः। साध्यवद्व्यावृत्तत्वमेवाऽसाधारण्यं तद्राप्याह जलमित्यादिना। अत्र निःस्नेहत्वं स्नेहवदन्यत्वं स्नेहव-

विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति ॥

ट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः । विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा, आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा, आद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये सर्वस्येति ॥

त्यैव सत्प्रतिपक्षत्वे प्रत्ययांशस्य व्यर्थत्वादिति भावः । साध्योपस्थापकत्वादीत्यादिना साध्याभावोपस्थापकत्वांशस्योपग्रहः । व्यर्थत्वादिति । अयं हेतुरसाधकोऽनैकान्तिकत्वादित्यत्र साध्यसन्देहजनकसाध्यतदभावोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वरूपानैकान्तिकत्वहेतौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वात् साध्यसन्देहजनकसाध्याभावोपस्थापकत्वादेः साध्यसन्देहजनकसाध्योपस्थापकत्वादेरेव वा हेतोः सम्भवत्वात् तथा च प्रत्येकरूपाणामिवाऽनुगतरूपस्याप्यसाधकत्वानुमापकत्वं दुर्घटमिति भावः । अयं हेतुरसाधकोऽनुपसंहारित्वादित्यत्राऽगृहीतसहचारकत्वहेतौ भिन्नधर्मिकत्वाद्वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीत्यस्वरसः केचिदाहुरित्युक्त्या सूचितः । सर्वस्येत्यादिमूलस्य प्रागुक्ताव्याप्त्युपष्टम्भकत्वे केवलान्वयिसाध्यकावधिपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापत्तिरतो दूषणद्वयाभिप्रायेण मूलं व्याख्यातुं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति । उभयत्र साध्याभाववत्त्वस्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वा प्रतीतेः प्रवेशे । इत्थं च मूले मात्रार्थाभावादित्यत्र चकारः पूरणीयः । तत्त्वं विप्रतिपत्तिविषयत्वम् । व्याप्तिस्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या । स्वसत्ताव्यापकविप्रतिपत्तिविषयताकत्वं तु फलितार्थः । ननु सर्वत्र मेयत्वादेः विप्रतिपत्तिदशायां तत्साध्यस्य

उच्यते । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिहेत्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात्।

व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्येत्यर्थः।तथा च हेत्वभिमतशब्दोपसन्दानात् तद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभावस्तस्याऽनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्व्यतिरेकिणि नातिव्याप्तिः।

हेतोरनुपसंहारित्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह इदं चेति । कथञ्चित् आप्तवाक्यादिना ॥

अथाऽनुपसंहारिसिद्धान्तः ।

ननु साध्याभावहेत्वभावयोः सहचारग्रहदशायामपि हेतौ सहचारनिश्चयात्मकस्य तादृशैकधर्म्युपसंहारस्याभावस्य तदानीमतिव्याप्तिरत आह यस्येत्यर्थ इति । तथा च यत्र यदीयव्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावः तदैव सोऽनुपसंहारीत्यर्थः । अत्र च व्याप्तिग्रहस्य यदीयत्वं न यद्विशेष्यकत्वं येन यत्रेति सप्तम्या अपि तल्लाभसम्भवे यस्येतिषष्ठ्या विवरणासङ्गतिः तथा सत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगतधर्माभावादेकमात्रोक्तौ अन्यव्याप्तिग्रहदशायामतिव्याप्त्यापत्तेः किं तु तद्धेतुकप्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वरूपमेवं यदीयत्वमुभयव्याप्तिग्रहानुगमकं वाच्यम् । न चैवं हेत्वभिमतपदं व्यर्थं, तदुपसन्धानादेवोक्तार्थलाभादित्यभिप्रेत्याह तथा चेति । तद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिको यो व्याप्तिग्रहः तदनुकूलधर्म्युपसंहाराभावः तस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थः । अत्र

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा। सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादितिसद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदकः, निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात्। विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य्येव । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणम्, तदव-

---

ननूपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा, आद्ये तादृशस्याभावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्य्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादेः, द्वितीये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्य्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपतश्च दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति । पक्षः साध्यनिश्चयविरोधिनः

व्याप्तीति स्वरूपकथनमात्रं न तु विवक्षितं वैयर्थ्यादन्वयव्यतिरेकसाधारणव्याप्तित्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात् च, साध्यसिद्ध्यौपयिकताविशेषस्य निवेशादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति ध्येयम्। व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया निश्चित।

तन्निश्चयो वेति । उभयत्रापि व्याप्तिग्रहानुकूलत्वस्य वक्तु शक्यत्वादिति भाव. । तादृशस्य निरुक्तसहचारस्य । सर्वं नि त्यहं जलत्वादित्यादेर्विरुद्धस्यापि दशाविशेषे अनुपसंहारित्वात्तत्राव्याप्त्यसम्भवादाह प्रसिद्धेति । तथा च सर्वमनित्य प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थ । अतिव्यापकश्चेति । साध्यहेत्वोस्तदभावयोर्वा तत्र सहचारस्यासम्भवादिति भाव । सर्वस्य पक्षत्वे अनुपसंहारित्वमिष्टमेवेत्यतो रूपस्य पक्षतया निर्देश । कारणाभावेति । व्याप्तिज्ञानकारणाभावेत्यर्थ । दोषोऽनुमित्यनुत्पत्तिनियामक । न हेत्वाभास । तज्ज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वादग्रे हेत्वादिमद्धर्मिकसाध्यसन्देहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात्तद्विषयस्यैव अनुपसंहारित्वं वा-

गमेऽपि साधारणसङ्कर एव । एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने ।

साध्यवान्नवेत्यादेः सन्देहस्य विषयः । अवच्छेदकत्वञ्च स्वान्यून-वृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिस्विकद्रव्य-त्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाद्व्याप्त्यग्रहेणाभासत्वम् । परार्थ-स्थले वहिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । असिद्धिरनिश्चयः ।

च्यमित्यभिमानः । ननु पक्षत्वं यदि साध्यतदभावकोटिकसंशयवि-शेष्यत्वं तदा साध्यवत्तदन्यत्वकोटिकसंशयदशायामव्याप्तिरतोऽनु-गतरूपेण संशयं निवेशयति साध्यानिश्चयेति । साध्यनिश्चयो विरो-धी प्रतिबन्धको यस्य तादृशस्येत्यर्थः । सर्वं वह्निव्याप्यवत् धूमा-दित्यादौ सर्वं वह्निमन्न वेत्यादिसंशयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयप्रति-बध्यत्वात्तद्दशायामपि धूमादेरनुपसंहारित्वापत्तिः अतः प्रकृतसाध्य-धर्मावगाहित्वावच्छिन्नमेव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वं निवेशनी-यमित्यावेदयितुं संशयं विशिष्योल्लिखति साध्यवान्नवेत्यादेरिति । सर्वधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबद्धस्य तादृशसाध्याभावनिश्चयस्य सत्वेऽनुपसंहारित्वाभावादुक्तं संशयस्येति । यद्यपि धर्मान्तरसन्देहा-त्मकस्य साध्याभावनिश्चयस्य ततोऽव्यवारणं प्रकृतसाध्यसंशयत्वा-भिधाने च नानुगमवार्तापि, तथापि साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वमे-वात्र संशयत्वं बाधनिश्चयस्तु न तथेति तद्व्युदासः । नन्वेतावता केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नतादृशसंशयविशेष्यताकत्वं फलितं तत्र चावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा द्रव्यत्वगुणत्वादि-प्रातिस्विकरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामनुपसंहारिण्यव्याप्तिः तत्र केवलान्वयिधर्मस्य प्रमेयत्वादेः साध्यसन्देहविशेष्यतानवच्छे-दकत्वादत आह अवच्छेदकत्वञ्चेति । स्वं केवलान्वयिधर्मः तद्व्यापकी-भूततादृशविशेष्यताकत्वमर्थः । केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिस्थले च प्रमाणान्तरे साध्यीयत्वावगाहिनः सर्वं प्रमेयं न वेत्यादिसंशय-

तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशोभयवृत्तित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनाऽनु-

---

ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्क्य निरस्यति उपजीव्यत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतुमति साध्याभावसन्देहो नाभासः सत्त्वैव विरोधित्वात्, तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं नास्त्येव केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया स-

---

स्यैव तादृशविशेष्यत्वं सुलभमिति भावः। स्वरूपसतः धर्मिण्यप्रकारीभूतस्य । उक्तसंशयस्याभासताप्रयोजकं रूपमाह एवं चेति । हेत्वादीत्यादिना हेत्वभावस्य परिग्रहः । एतेनेत्याद्यभिममूलेन पौनरुक्त्यं निरसितुमाह परार्थे इति । बहिर्भावमित्यस्य व्याप्यत्वासिद्धिन इत्यादिः । व्याप्यत्वासिद्धिर्यदि व्याप्यत्वाभावः तदा निरुक्तानुपसंहारित्वस्यानुपजीव्यत्वात्सङ्कीर्णतो व्याघ्रे असिद्धिरिति । तथा च सहचारनिश्चयाभावस्य कारणाभावमुद्रया व्याप्तिनिश्चयाभावोपजीव्यत्वं सुघटमेवेति भावः । परार्थस्थले हेत्वाभासज्ञापनस्यैव उद्देश्यत्वाद्व्याचष्टे ज्ञाने ज्ञापन इति । अन्तर्भावमित्यस्य व्याप्यत्वासिद्धावित्यादिः । नाभास इति । तथा च सुतरां नाऽनुपसंहारित्वमिति भावः । सत्तया स्वरूपसत्तया । विरोधित्वादित्यस्य व्याप्तिबुद्धावित्यादिः । ननु माभूत्तद्धेतुमद्विशेष्यकः साध्यसंशयो हेत्वाभासः तथापि व्याप्तिज्ञानविरोधिनः तस्य विषय एव तथा भविष्यतीत्यत आह तद्विषयस्त्विति । नास्त्येव केवलेति । तथा च सर्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्याद्यनुपसंहारिण्यव्याप्तिः । यद्यपि सर्वं वन्हिमद्धूमादित्यादौ व्यतिरेकिसाध्यकेऽप्यव्याप्ति सम्भवति, तथापि केवलान्वयिसाध्यके सर्वत्रैवाव्याप्तिः व्यतिरेकिसाध्यके तु क्वचिदेव इत्याशयेन तन्मात्रोल्लेखः। साधनवन्निष्ठाभावा-

पसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ॥

न्दिग्धानैकान्तिकत्वं पर्य्यवसितं, विश्वविषयकसाध्यतदभावसन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसामग्र्या सा-ध्यतदभाववत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्तिग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धि-रेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिर्नाभासः सत्तयैव वि-रोधादिति । यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वाव-

---

प्रतियोगित्वं वा प्रकृते केवलान्वयित्वं तेन तस्याप्युपग्रहः । ननु बा-धभ्रमस्येव सर्वे हेतुमत्प्रमेयं न वेत्यादिसंशयस्यापि हेत्वाभासत्वं नोपेयमतस्तत्राव्याप्तिमं लक्षणकरीत्यत आह व्यतिरेकीत्यादि । सन्दि-ग्धेति । तथा च न साधारण्यात्पार्थक्यमिति भावः । ननूक्तसंशय-विषयतापन्नं साध्याभाववद्वामित्वमेवास्तु अनुपसंहारित्व तादृ-शसंशयविषयतानवच्छिन्नस्यैव तस्य साधारणत्वेन मिथो भेदसम्भ-वादतः सर्वधर्मिकसाध्यसन्देहस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धकत्वमेव निर-स्यति विश्वत्यादिना । कारणीभूतेत्यस्य व्याप्तिग्रहेत्यादिः । सहचा-रग्रहेति । सहचारस्य ग्रहो निश्चयः तद्विरहादित्यर्थः । तथा च का-रणाभावादेव व्याप्तिग्रहाभावस्योपपत्तौ साध्यसन्देहस्य तत्र प्रति-बन्धकत्वे मानाभाव इति भावः । ननु विश्वधर्मिकसाध्यसन्देहदशा-यामेवान्वयव्यतिरेकसहचारयोर्निश्चयः कुतो न जायते इत्यत आह संशयसामग्र्या इति । निश्चयप्रतिबन्धादिति। प्राचां मतेनेदम्, तैर्नि-श्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, स्वमते तु साध्यादिविशिष्ट-धर्मिप्रत्यविषयताकस्य साध्यादिसहचारज्ञानस्य विशेषणतावच्छेद-कीभूतसाध्यादिमत्तानिश्चयविरहादेव तदानीमनुत्पत्तिरिति द्रष्टव्य-म । व्याप्यज्ञानरूपासिद्धेरावश्यकत्वेप्युपजीव्यत्वादेवानुपसंहारित्वं पृथग्वाच्यमिति मणिकृदुक्तं समाधानं दूषयति उपजीव्योपि चेति ।

च्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रसहचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथा च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यस-

---

साध्याभावसन्देहादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वादिसंशयस्योपग्रह । विरोधित्वादित्यस्योक्तत्वादिति शप । मिश्रमतमुपन्यस्यति यद्वेति । व्याप्तिग्रहानुकूलो य सहचारस्तन्निश्चयसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमर्थ । सन्देह प्रति अनुपसंहारित्वस्याविरोधित्वान्निश्चयपदम् । अन्वयव्याप्तिग्र प्रत्येकान्वयव्यतिरेकीयसहचारयो प्रयोजकत्वोपगमादुभयव्याप्त्यननुगमाभावेपि न क्षतिरिति भाव । सामान्यार्थकस्यावच्छिन्नपदस्य व्यावृत्तिमाह विरोधित्वेति । तथा च तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्यैव विरोधित्वाद्विरोधस्य व्युदास । अथाऽन्वयसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्याप्तिग्रहानुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेकसहचारयोरनुगमो व्यर्थ इत्यत आह असाधारण इति । निश्चितसाध्यवद्वृत्ति इत्यर्थ । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिके । न व्यतिरेकेतितथा च तदुभयवारणार्थमेवोक्तक्रमेण सहचारद्वयोरनुगम इति भाव । इत्यनुपलक्षणम् । व्यतिरेकसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्युक्तौ निश्चितान्वयसहचारपेऽतिव्याप्तिरतोऽननुगमो द्रष्टव्य । तादृशरूपम् उक्तरूपावच्छिन्नविरोधिरूपम् । यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थस्यैव विवरणमाश्रय इति । यथाश्रुतेन साध्यसन्देहस्य केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वालाभादाह तथा चेति । केवलान्वयिधर्मेणावच्छिन्न तद्व्यापक यत्साध्यसन्देहविशेष्यत्व तद्वृत्तित्वमित्यर्थ । केवलान्वयिसाध्यके चाभावान्तरे वाच्यत्वीयत्वावगाही सर्वं वाच्य न वेत्याकारक एव साध्यसन्देहस्तथाविध सुलभ इति भाव । अवच्छिन्नान्तस्य व्याप्तिमाह व्यतिरेकव्याप्तेति । व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिवादानित्यर्थं । आ-

न्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेक्यादौ केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्मिकनिश्चयविरोधी । साध्यसन्देहविषयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपयिकसत्ताकत्वं वा, तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्दोषः । स्वरूपसत्तादृशासंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संश-

---

दिपदेनाऽसाधारणादेः संग्रहः । सन्देहेति । सर्वत्र साध्यसन्देहे सहचारग्रहस्यैवासम्भवादिति भावः । ननु सर्वत्र साध्यवत्तदन्यत्वादिसन्देहदशायामपि हेतोरनुपसंहारित्वात् साध्यवत्तानिश्चयविरोधित्वेनैव संशयोऽनुगमनीयः तथा च साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधित्वेनैव सामञ्जस्ये केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नत्वाद्यन्तर्भावो गौरवग्रस्त इत्याशयेनाह साध्यवत्तानिश्चयसामान्येति । सर्वं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ चाभावान्तरे वाच्यीयत्वाद्यवगाहिभ्रमरूप एव साध्यवत्तानिश्चयविरोधी सुलभ इति दशाविशेषे तत्र नाव्याप्तिरिति भावः । सामान्यपदोपादानाद्व्यतिरेक्यादौ नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह धर्मिविशेषेत्यादिना । ननु यदा वस्तुमात्रे न सन्देहः किं तु हेतुमद्भावो वा यत्र निर्णीत तत्रैव साध्यसन्देहस्तदानीमपि हेतोरनुपसंहारित्वमेव, दूषकताबीजस्य व्याप्यग्रहस्य सम्भवात् तथा च तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिस्तत्र्यसन्देहव्यक्तीनां धर्मिविशेषनियन्त्रितत्वेन साध्यनिश्चयसामान्याविरोधित्वादत आह साध्यसन्देहेति । स्वविशेष्यताव्याप्यप्रकृतसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहोपयुक्तसत्ताकसंशयत्वमित्यर्थः । अन्वये साध्यस्यान्वये । एवं व्यतिरेक इत्यत्रापि साध्यस्य व्यतिरेक इत्यर्थः । ननूक्तसंशयस्यानुमितौ परामर्शे च विरोधित्वाभावात्तादृशस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरत आह स्वरूपसदादीति । तथा च तादृशसंशयकालावच्छिन्नतादृशसंशयधर्मिणि हेतुमत्त्वसत्त्वानुपसंहारित्वमिति भावः । तन्निश्चयति । हेतौ

यसामग्रीत्वेन तन्निश्चयमतिरन्यर्कं, सर्वत्र संशयसामान्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौचित्यार्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति । तन्न । सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि साध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् । अस्तु वा

साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबन्धकमित्यर्थः । ननूक्तसंशयविषयस्य धर्मिणो हेतुमत्त्वाज्ञाने साध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्य हेतुरेव न कुतः सामग्रीत्वमत आह हेतुमतीति । हेतुमत्तया ज्ञात इत्यर्थः । औचित्येति । फलसिद्धत्वादित्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्धेतुत्वमिति भावः । ननु हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्यसंशयसत्त्वेपि कोटचनुपस्थित्या हेतौ सामानाधिकरण्यसन्देहो दुर्घट इत्यत आह साध्याभावेति । ज्ञातस्यैकसम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरस्मारकत्वादिति भावः । क्वचिदपि किञ्चिदधिकरणान्तर्भावेणापि । तथा च साध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्ध्यात्मकस्य साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकीभूतसाध्यवत्ताया क्वचिदप्यनिश्चयेन कारणबाधादनुत्पत्त्या साध्यसामानाधिकरण्यसंशयस्तदानीं दुर्घट इति भावः । ननु कारणबाधात्साध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रकारेण साध्यसामानाधिकरण्यस्य *प्रागनुपस्थितत्वावपि* तदवच्छिन्नाभावग्रहे बाधकाभाव इत्यत आह प्रतियोगितेति । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिधर्मिकनिश्चयस्येत्यर्थः । असकृदित्यस्य मिथ्येत्यादिः । स्वमते प्रतियोगिविशेषिताभावभानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीसामान्यसामग्रीत एवोपगमात् । न च विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेण साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादेव तादृप्येण तस्याभाव सन्दिह्यतामिति वाच्यम् । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अन्यथा निर्विकल्पकादपि तत्क्रमेण घटो नास्तीत्यभाव-

स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम्। अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधिकरणव्याप्याव्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवह्निःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि

प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। ननु साध्यवद्वृत्तित्वमित्याकारकं प्रतियोगिताव च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं साध्यवत्तानिश्चयं विनापि सम्भवत्येव यत्र विशेषणताव च्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकीभूतं यत्किञ्चिद्भासते तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् प्रकृते च तादृशसाध्यांशे धर्मितावच्छेदकान्तराभावादत आह भस्तु वेति। सः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारकनिश्चयः। ननु साध्यवत्यांशे धर्मितावच्छेदकशून्येऽपि साध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे साध्यवत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु साध्यवत्ताज्ञानत्वेन संशयसाधारणसाध्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वे तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्योत्तेजकतायां गौरवापत्तेरित्यतः कल्पान्तरमाह साध्य इति। तथात्वमिति। स्वरूपसत्तादृशसंशयविशेष्यधर्मिकहेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। न तथापीति। यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वादिति भावः। अन्यथेति। सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्याभासत्व इत्यर्थः। व्यभिचरिताव्यभिचरितादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवह्निःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वं च पक्षस्याभासान्तरमाभासताप्रयोजकं स्यादित्यर्थः। ननु व्यभिचरिताव्यभिचरितादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वस्य हेतौ ग्रहेऽपि विशेषदर्शनदशायां व्यभिचारादिसंशयानुत्पत्त्या न तज्ज्ञानस्य विरोधिसंशयसामग्रीत्वमत आह त्वदुपदर्शितस्येवेति। साध्यसंशयधर्मिणो हेतुमत्त्वस्येवेत्यर्थः। तस्य निरुक्तद्रव्यत्वादिमत्त्वस्य। इतरसाचिव्येन विशेषदर्शनाद्यभावसहकारेण। तन्निश्चयेति। व्याप्त्यादिनिश्चयविरोधी यो व्यभिचा-

ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तत्तन्निश्चायकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चायकप्रसक्तसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविपक्षेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजसत्त्वे चाऽसाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्त्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादीनामेक-

रादिसंशयस्तत्सामग्रीत्वादित्यर्थः । असिद्ध्यादीत्यादिना व्यभिचाराद्युपग्रहः। प्रत्यक्षसामग्र्यपीति । आभासताप्रयोजकं स्यादिति पूर्वेणान्वयः।तथा च सन्निकर्षादिसहकृतस्यासिद्ध्यादिविशेषणीभूतवस्तुज्ञानस्य स्वरूपासिद्ध्यादिनिश्चयसामग्रीत्वेन पक्षधर्मत्वादिज्ञानविरोधित्वात्तद्विषयीभूतनादृशवस्तूनां हेत्वाभासतापत्तिरिति भावः । प्रतिबन्देरनुत्तरत्वादाह अपि चेति । नियतविपक्षेणापीति । यत्र यत्र हेतुमत्त्वं तन्मात्रे साध्यसन्देहनाप्युपपद्यते इत्यर्थः । तदानीमप्यन्वयव्याप्त्यग्रहस्य दूषकताबीजस्य सम्भवात्।तथा च तादृशसंशयदशायामपि हेतोरनुपसंहारित्वात्तत्र प्रागुक्तलक्षणाव्याप्तिः साध्यसिद्ध्यौपयिकसत्तायास्तत्संशयविषयताव्याप्यत्वाभावाद्धेतोर्व्यतिरेकसत्तायां व्यभिचारादिति भावः । ननु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तस्वरूपेणासाधारण्येन सङ्करात् साध्यवत्तासंशयविशेष्यमात्रवृत्तित्वं दूषणमेव नेत्यत आह दूषकताबीजेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकरूपेणेत्यादिः। न दोषायेति।असाधारण्याद्यग्रहदशायामेव पार्थक्यसम्पन्नादिति भावः । नन्वेवं हेतोः साध्यसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वमेवाऽनुपसंहारित्वमस्तु अत आह न वाऽत्रैवेति । हेत्वाभासत्वेति । साध्यसंशयविषयीभूततत्तद्धर्मिकवृत्तिताज्ञानत्वेनैवानुमित्यादौ अप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥

स्वातन्त्र्येण व्यभिचारादेर्लक्षणं वक्तुमुपक्रमते व्याप्तिग्रहेत्यादिना । एकहेत्वाभासत्वं हेत्वाभासविभाजकैकधर्मवत्त्वम् ।

हेत्वाभासत्वम्। साधारणेन व्यापकत्वस्याऽव्यभिचारित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्याऽनुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य विरोधात्। लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपम्। व्याप्तीश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः। साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाऽविरोधिन इत्यन्तम्। साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदा-

---

व्यापकत्वस्येति। ग्रहस्य विरोधादित्यन्वयः। एवमग्रेऽपि। असमानप्रकारकोऽपि व्यभिचारग्रहो व्यापकताज्ञानविरोधी साध्यस्य साधनाव्यापकत्वमेव साधारण्यमित्याशयेन चेदम्। साधनभेदेऽप्यभेदेन लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नव्यमते स्यादत आह अव्यभिचारित्वस्येति। व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकप्रयोजकत्वमात्रस्य साध्याप्रसिद्ध्यादावतिप्रसक्तत्वादाह लक्षणं त्विति। सव्यभिचारस्येत्यादि। नानारूपा इति। अत्यन्ताभावान्योन्याभावाद्यन्तर्भावेण नानाविधा इत्यर्थः। तेनैकविधव्यभिचारस्यान्यविधव्याप्तिग्रहाविरोधित्वेऽपि न तत्राव्याप्तिरिति भावः। साध्येत्यादि। काञ्चनमयवन्हिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ साध्यादेः काञ्चनमयत्वाद्यभावरूपाया व्याप्यत्वासिद्धेर्वारणायेत्यर्थः। न चैवं धूमवान्धूमाव्यभिचारिसत्त्वादित्यादिस्थलीयव्यभिचारस्य प्रकृतसाधनग्रहाविरोधित्वात्तत्राव्याप्तिः, साधनादिक्रोडीकृतव्यभिचारस्याऽसिद्धिमध्य एवान्तर्भावनीयत्वादिति भावः। ननु धूमवान् वन्हेरित्यादौ साध्यसाधनग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचाराव्याप्तिरत आह साध्यसाधनभेदेनेति। अन्यत्र असाधारण्यादिलक्षणे। ननु धूमवान्धूमव्यभिचारिधर्मादित्यादौ प्रकृतहेतुकव्याप्तिग्रहस्याहार्यत्वानियमात्तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यव्यभिचाराव्याप्तिरत आह शेषमिति। प्रातिस्विकरूपेण व्याप्तीनामवगाहिताः समुपादाय तद्व्यतिरेको यद्विषयकनिश्चयविरोधिविषयिताप्रयुक्तस-

यत्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधित्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदिशाऽवसेयम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ

दुरुहमनुमितित्वावच्छेदेन वर्तमानत्वस्यैव सव्यभिचारत्वं निर्वाच्यमिति भावः । प्राञ्चस्तु तावद्व्याप्त्यवगाहिग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यमेव ग्रहमुपादाय तद्विरोधित्व वाच्यमित्युक्तस्थले धर्मो धूमव्याप्य इत्याकारकव्याप्तिग्रहविरोधितामादायैव लक्षणं सङ्गमयन्ति । तत्तु च्छलमापन्नमेव सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्तव्येतिग्रन्थेनैव गतार्थतया पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयम् । ननु वन्हिमान्नीलधूमादित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वादावतिव्याप्तिस्तस्यापि व्याप्तिग्रहविरोधित्वादत आह व्यर्थेति । नीलधूमत्वादेः स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्वग्रहेपि तादृप्येण व्याप्तिग्रहस्योत्पादादिति भावः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्विरहे हेतिव्याप्तिलस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वेनाऽलक्ष्यत्वादत आह साध्याव्यभिचरितेति । ननु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपाया अन्वयव्याप्तेरुपादाने तावद्व्याप्त्यवगाहिग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहविरोधित्वविवक्षयापि धूमवान्धूमव्यभिचारिधर्मादित्यादौ धूमव्यभिचारिधर्मस्योपग्रहो न स्यात् धर्मसामान्यव्यापकत्वस्य धूमव्यभिचारिधर्मव्यापकत्वावगाहकत्वात् तद्विषयतायाः प्रकृतव्याप्त्यवगाहिग्रहत्वाव्यापकत्वादतो नव्यमतमनुसृत्याह अव्यभिचरितत्वं चेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपेत्यादिः । विशकलितं स्पष्टीकृतम् । तथा च केवलाव्यभिचरितत्वग्रहं प्रति तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यग्रहाभावस्याविरोधित्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । असाधारण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्व प्राचामपि स्वमतमित्यावेदयितु तेषामेव लक्षणमुपन्यस्य व्याकरोति सपक्षव्यावृत्तत्वमिति । हेतोरित्यादिः । निश्चितसाध्यवतः सपक्षत्वे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिसद्धेतावनिश्चयापत्तेराह सपक्षः साध्यवानिति ।

व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च त्रिशकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम्, असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । सङ्गृहीते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् । चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनशब्दवत्त्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च बाधा-

---

ननु साध्यवद्व्यावृत्तत्वं यदि साध्यवदवृत्तित्वात्यन्ताभावः तदा साध्यवदवृत्तित्वाभावत्वादावव्याप्तिरत आह तद्वृत्तित्वेति । नन्वेवं साध्याप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिरत आह प्रकृतेत्यादि । न च वह्निमान् वह्न्यभावादित्यादौ साध्याभाववत्त्वादिविशिष्टमपि असाधारण्यं स्यात् तस्यापि प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वादिति भावः । अनुगतोक्तं फलमाह सङ्गृहीत इति । साध्यादेरित्यादिना साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनवदन्यत्वादेः परिग्रहः । ननु प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वमस्त्वसाधारण्यं तावतैव साध्याप्रसिद्ध्यादेर्व्युदासात् नव्यमते च साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टबुद्धौ तदत्यन्ताभावस्यैव समानप्रकारकत्वेन विरोधितया साध्यवदवृत्तित्वं वाच्यमग्रहापि क्षयभावान्त आह चाक्षुषेति । विशेष्ययोः स्पार्शशब्दयोः । अन्यथा प्रकृतहेतुसाध्ययोरप्रसिद्ध्या तदसाधारण्यासङ्ग्रहः स्यादिति भावः । ननु गगनवन्महाकालादित्यत्र साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य बाधत्वेन हेतुनिष्ठावृत्तित्वस्य च स्वरूपासिद्धत्वेनाऽलक्ष्यत्वात्तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिस्तथापि हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादत आह बाधत्वादि । क्रमेणान्वयः । न क्षतिरिति । स्थलान्तरे पक्षसङ्कीर्णतया पार्थक्यसम्भवादिति भावः । विरुद्धप्रभेदीयासिद्धान्तमूलस्यानुगतलक्षणाकरणात् न्यूनतामपाकर्तुमाह इदमत्र चेति । उक्तरूपवत्त्वमेव चलार्थः । विरुद्धत्वं विरुद्धविभाजको धर्मः । ननु माभिषट्गुणविरोध

सिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरव्याप्तिलस्यैव तत्साङ्कर्येऽपि न क्षतिः। इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम्। इत्थञ्च तदीयमसाधारणत्वमेव विरुद्धत्वमिति। यत्र च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण प्रकरणसमं तद्व्याप्यञ्च, पृथगुपदेशादविरोधाच्च। अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम्। तादृशञ्च साध्यादेरसन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम्।

स्याऽसाधारणान्तर्भावे हेत्वाभासानां पञ्चविधत्वानुपपत्तिरत आह इत्थं चेति। तथा च प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वे सति पक्षवृत्तित्वरूपमेव विरोधमादाय हेत्वाभासानां पञ्चधा विभाग इति भावः। ननु हेतो. .साध्यव्यभिचारव्याप्यवत्त्वादेरपि व्याप्त्यादिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वात्तत्र सव्यभिचारादिलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह यत्र चेति। तद्विशेष तादृशहेत्वाभासस्य विशेष। तथा च हेतुनिष्ठ व्यभिचारादिव्याप्यवत्त्वमपि व्यभिचारत्वेन लक्ष्यमेवेति भावः। अन्तरेति। प्रकरणसम सत्प्रतिपक्षस्तद्व्याप्यं च परित्यज्येत्यर्थः। प्रकरणसमस्य त्यागे हेतुमाह पृथगिति। न च साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षमेवोपादाय सत्प्रतिपक्षस्य शास्त्रे पृथगुपन्यासम्भवात् पक्षनिष्ठं साध्याभावव्याप्यवत्त्वं बाधएवान्तर्भाव्यतामिति वाच्यम्। तत्रापि सत्प्रतिपक्षितव्यवहारस्य कथकसिद्धतया बाधत्वानौचित्यादिति भाव.। सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्य तद्विशेषत्वाभावे बीजमाह अविरोधादिति। साध्यवत्ताबुद्धौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्याविरोधित्वादित्यर्थः। व्यतिरेकेत्यादि। अत्रापि नानाविधाः व्यतिरेकव्याप्तीरुपादाय साधकग्राहिग्रहो वाच्यः। साध्यादेरित्यादि। आदिपदाभ्यां हेत्वभावादे. साध्याभावाव्यापकत्वाद्युपग्रहः। समानविषयतामात्रेण ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमाश्रित्येदम्। समानप्रकारकत्वेन तथात्वे पुनरभावत्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन साध्यादेरभाववत्त्वमेव तादृशरूपं द्रष्टव्यम्। साध्याभावत्व च साध्यीयप्रतियोगितावत्त्वम्। व्यतिरे-

वन्ह्यभावाभावत्वेन वन्हेर्धूमाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं वन्ह्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्विरुन्ध्यादपि, न तु वन्हित्वेनेति नातिप्रसङ्गः। केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादाने नानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ॥

कव्याप्तिज्ञाने तादृशप्रतियोगितायां साध्यभानमावश्यकं तथा च तादृशप्रतियोगिताधर्मिकसाध्यप्रकारकज्ञानं प्रति तादृशप्रतियोगिताधर्मिकसाध्याभावप्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकमिति गुरुचरणाः। स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छेदेन साध्याभाववत्ताज्ञानं यथा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धक तथाऽभावत्वावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति तादृशज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यपि केचित्। ननु धूमाभाववद्वृत्तिर्वन्हिरित्येवं साधारण्यज्ञानस्यापि धूमाभावव्यापको वन्ह्यभाव इत्येवं व्यतिरेकव्याप्तिधीविरोधित्वात् साधारण्येतिव्याप्तिरत आह वन्ह्यभावेति । समानविषयतामात्रेणैव विरोधित्वमाश्रित्याह कदाचिदिति । वस्तुतः समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वात्तस्यापि विरोधित्वं दुर्घटमिति भावः। न तु वन्हित्वेनेति। वन्हेर्धूमाभावाभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यनुषज्यते। नन्वेवं साध्यादेः केवलान्वयित्वादिप्रतिसन्धानदशायामनुमितिर्न स्यात् तद्ग्रहस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिधीविरोधित्वादत आह केवलेति ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानदीधितिव्याख्यायामनुपसंहारिग्रन्थः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः विरुद्धः ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः, संयोगसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेः । नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः । किन्तु साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा । साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभावसाधारणम् । तेनाऽभावे साध्येऽभावाभावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

दीधित्याः विरुद्धः ।

साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् । एकदेशिमतेनाह अ-

जागदीश्याः विरुद्धः ।

ननु साध्यविरोधित्वं यदि साध्यासामानाधिकरण्यं तदा मूलोक्तस्य साध्यासमानाधिकरणीभूताभावव्याप्यत्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभावत्वप्रवेशो व्यर्थं इति वाच्यम् । मूलोक्तसाध्याभावसामानाधिकरण्यपदस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणयार्थकतया तादृशजलत्वाद्यभावव्याप्यवन्हिसाध्यकधूमादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । अभावाभावत्वं भावस्यैवेति सिद्धान्तभङ्गादाह एकदेशीति । न चे-

अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्न एव वा । न च भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यम् । बाधकं विनाऽभावप्रतीतेः प्रमात्वात् । अन्यथा अस-

---

भावेत्यादि । न च भावस्य स्वाभावविरहात्मकत्वरूपप्रतियोगित्व-ग्राहिधर्मिग्राहकमानबाधः, प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरत्वात् । स्व-स्याभावस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । विरहत्वञ्च नाभावत्वम्, बाधात् । नापि तद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम्, अ-विरोधात् प्रसक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च । न चानवस्था, अभावस्य स्वाभा-वाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधक वि-

---

त्यादि । घटो नास्तीति प्रमितावभावविरहत्वरूपं प्रतियोगित्वं घटे धर्मिणि संसर्गमर्यादया भासत इति तद्ग्राहकप्रमाणस्य बाध स्यात् यद्यभावत्वं भावस्य न स्यादित्यर्थः । सम्बन्धान्तरत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतौ संसर्गतया अतिरिक्तप्रतियोगित्वं भासते न तु स्वाभावविरहत्वमिति भावः । ननु सम्बन्धान्तरे मानाभावादभाव-विरहत्वमेव तत्र संसर्ग इत्यत आह स्वस्येति । अत्र षष्ठ्यो । तस्य सम्बन्धान्तरस्वरूपस्य । ननु सम्बन्धान्तरस्यैव तद्घटितस्यापि स्वा-भावविरहत्वस्य संसर्गत्वे बाधकाभाव इत्यतो बाधकमाह विरहत्व ञ्चेति । अभावत्वं भावभिन्नत्वम् बाधादिति घटादेर्भावत्वनियमादिति भावः । तद्ग्रहेति स्वाभावत्वाग्रहेत्यर्थः अविरोधादिति अभावाभा-वस्यातिरिक्तत्वेऽपि घटादेः स्वाभावत्वाग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्व-सम्भवेन प्रतियोगित्वग्राहिधर्मिग्राहकप्रमाणस्याविरोधादित्यर्थः । न वा धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्वाभावत्वाग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वं गृह्यत इत्याह प्रत्यक्षेणेति । उक्तस्य ज्ञानादिघटितत्वेन चक्षुराद्ययो-ग्यत्वादिति भावः । ननु घटाभावाभावस्यातिरिक्तत्वे तदभावाना-मप्यभावोऽतिरिच्यतामित्यनवस्थेत्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । तथात्वे

नेत्यादि । अभावप्रतीतेः अभावत्वविशिष्टप्रतीतेः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं, प्रथमं दुर्ग्रहत्वात्, किन्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरं, तच्चानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा

अभावाभावत्वे । बाधकं विनेति । तथा चाभावत्वं यदि भाववृत्ति स्यात्तदा घटेन्द्रियसन्निकर्षदशायां भूतले घटत्वावच्छिन्नाभावो नेति प्रमावत् भूतले नेत्यपि प्रमा स्यात्तान हि परेषां तादृशेन्द्रियसंयुक्ताधिशेषणताया इव तत्रापीन्द्रियसंयोगादेः कार्यतावच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वमेव शक्यते वक्तुं, भावमात्रवृत्तिघटत्वपटत्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकस्य निष्प्रकारकस्य च द्रव्यप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च घटत्वादितत्तदनन्तधर्मप्रकारकद्रव्यप्रत्यक्षत्वद्रव्यनिर्विकल्पकत्वयोरपीन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वोपगमाच्च तदनुपपत्तिः, महागौरवापत्तेः घटोद्रव्यमितिवत् नद्रव्यमित्येवं द्रव्यत्ववत्तया घटप्रत्यक्षस्यैवमप्यवारणाच्चेति भावः । भावस्याभावविरहत्वेऽप्यभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वं सम्भवत्यतो व्याचष्टे अभावत्वविशिष्टेति । इत्थं च बाधकं विनेत्यादिमूलस्य बाधकाभावात् घटादिसन्निकर्षदशायां तद्धर्मिकनेत्याकारकाभावत्वविशिष्टप्रतीतेः प्रसङ्गादित्यर्थः । घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेर्भावाभिन्नत्वलक्षणाभावत्वस्य प्रमात्वानुरोधादभावाभावस्यातिरिक्तत्वमभ्युपगच्छतां मत निरस्यति अभावत्व चेति।नास्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकमित्यादि. । प्रथमं चक्षुरादिसन्निकर्षदशायाम् । दुर्ग्रहत्वादिति । भावत्वावच्छिन्नस्य प्रागनुपस्थित्या सामग्रीविरहादिति भाव । अयमभावो न भाव इतीति । अन्यथा भावभिन्नत्वस्यैवाभावत्वपदार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तेरिति भाव. । ननु पदार्थान्तरस्याप्यभावत्वस्य प्रागनुपस्थित्या प्रथमं दुर्ग्रहत्व तुल्यमत आह तच्चेति । लौकिकान्याभावत्वप्रकारकबोध प्रति अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वादिति भाव· । लाघवादभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति यद्यभावत्वज्ञान हेतुः स्यात्तदाह निर्विकल्पकेति । भावभिन्नत्वन्तु न निर्विकल्पकग्राह्य द्रव्याद्यन्यतमत्वरूपस्य भावत्वस्याऽयोग्यत्वादिति भाव. । प्रकारः घटोनास्तीतिप्रत्यक्षे प्र-

न्ताभावान्योन्याभावयोरप्रसिद्धिः । अथ साध्यहेत्वो-र्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न । हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् । ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो न तु तन्नियतत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमक-

---

प्रकारः, अभाववत्त्वासमवेतत्वान्न जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रसक्तैरधिकरणैस्तद्धर्मैर्वा अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवादबाधिताभावत्वविशिष्टप्रत्ययबलाच्चातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैव। एतेनाभावत्वं सप्रतियोगिकत्वं तच्चाऽननुगतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां कल्प्यते इत्यपास्तम्, संयोगादिसाधारण्याच्च । गम-

---

कारः । अभावत्वस्याखण्डत्वे जातित्वापत्तिरत आह अभाववदिति ।। अधिकरणस्याभेदेन स्वाधिकरणत्वानुपपत्तेराह तत्तद्धर्मैर्वेति । अभावव्यवहारेति । घटो नास्तीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । ननु बहूनामधिकरणानां घटाभावत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्घटत्वावच्छिन्नाभावो न भाव इत्यबाधितभावाभिन्नत्वप्रत्ययाच्च घटादेरतिरिक्तोऽभावः कल्प्यत इत्यत आह लाघवादिति । तुल्यैवेति । बहूनां प्रतियोगिनां घटाभावविरहत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्घटाभावविरहो न भाव इत्यबाधितप्रत्ययाच्च घटाभावस्याभावोऽतिरिक्त एव सिद्ध्य-

त्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता। न चाऽनैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाद्यव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्षगामित्वेनाऽत्रैव तदन्तर्भावात् । अथाऽनैकान्तिके विपक्षसम्बन्धो न दूषकताबीजम्, असाधारणाद्यव्याप्तेः । न च तत्रान्यदेव बीजम्, हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेत् । अस्तु तावदेवं, तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव । अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं, साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात्, नाप्यसाधकतानुमितौ, एतस्यापि व्याप्यत्वात्, नीलधू-

---

कत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे विरुद्धे च सामानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष इति । दूषकतायां

तीत्यर्थः। एतेनेति। अबाधितभावाभिन्नत्वप्रत्ययबलेनेत्यर्थः। कल्प्यत इति। घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयतया कल्प्यत इत्यर्थः। ननु घटाभावस्याभावो न भाव इति प्रत्ययस्याऽबाधितत्वं विवादग्रस्तमत आह संयोगादीति। आदिना सादृश्याद्युपग्रहः । तथा च घटस्याभाव इतिवत् घटस्य संयोग इत्यादिप्रतीतिबलात् संयोगादिरपि सप्रतियोगिक इति तत्रापि घटाद्यभावत्वापत्तिः, संयोगादिव्यावृत्तं तु सप्रतियोगित्वं प्रागुक्तमेवाभावत्वमभावं पदार्थान्तरं पर्यवसन्नमिति भावः । अशक्तिविशेषोन्नायकतयैव विरुद्धस्य पार्थक्यं व्यवस्थाप-

मादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमधिकम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति । तन्न । अर्थो हि लिङ्गं, न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिगौरवादिति वक्ष्यते । न चार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात् । न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन केनापि कृतम् । धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न । तथाऽनुपन्यासात्, अन्यथा नीलानन्वयापत्तेः । अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः । अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतर-

---

तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदेनोपन्यासः । अत एवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारकं विशेषणं छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषानिरनुयोज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्या-

---

यन्मूलं दूषयति व्यभिचारिणीत्यादिना । दूषकतायां व्याप्तिधीविरोधितायाम् । तुल्यत्वेपि अविशिष्टत्वेपि । निग्रहस्थानत्वेन अशक्तिविशेषज्ञापकत्वेन । व्यभिचारितो वैलक्षण्याद्विरुद्धस्य तदन्याभासत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । सामान्यलक्षण इति । विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिप्रागुक्तलक्षण इत्यर्थः । साधारणलक्षणे सपक्षविपक्षवृत्तित्वरूपे । ननु दूषकतायामसाङ्कर्यमेव हेत्वाभासानां भेदप्रयोजकं न तु

भेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति प्राहुः।नन्वाविपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् । अत एव व्यभिचरितो व्यतिरेकी अनैकान्तिक एव । नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा, साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् । नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात् ॥

ऽनैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वेऽप्यदोषो वेति पुनराकरानुसारी पन्थाः । नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघटितं न वा, आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वमविरोधात् ॥

शक्तिविशेषोन्नायकत्वम्, अन्यथा व्यभिचारविशेषणासिद्धिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति प्रकारान्तरमाह छलजात्यादीति । छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषात्मकस्य निरनुयोज्यानुयोगस्यावान्तरत्वेऽपि यथा छलं वादिना कथायामुद्भावनं तथैव विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषात्मकसाधारणान्तरत्वेऽपि विरुद्धत्वेनोद्भावनं न दोषावहं तादृप्येणोद्भावनादेव अशक्तिविशेषस्य लाभादिति भावः । ननु व्याप-

उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् । न चैवं प्रतियोगिनोरन्वये भासमान एव तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् । अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः । यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं,

---

साध्येत्यादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् । यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्व-

---

कत्वग्रहे सहचारज्ञानस्य हेतुतायाः स्वयमेव व्याप्तिग्रहोपाये दूषितत्वात्साध्याभावस्येत्यादिमूलासङ्गतिरता वितर्क्य योजयति व्यापकत्वमिति । भाव इति । हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वे सति हेतुसमानाधिकरणत्वरूपं हेतुव्यापकत्वं साध्याभावस्य गृह्णतोऽवश्यं व्यभिचारग्रहादिति भावः ॥

इति जागदीश्यां विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

अथ विरुद्धसिद्धान्तः ।

ननु साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वं यथा नामास्तः परामर्शाविरोधित्वात्तथा हेत्वभावस्य साध्यव्यापकत्वमपीत्यत आह हेत्वभावस्येत्यादि । वस्तुत इति । वस्तुगत्या हेत्वभावप्रतियोगिको योऽभावस्तत्स्वरूपस्य हेतोरित्यर्थः । तदभावाभावत्वेनेति । हेत्वभावाभाव साध्यवन्निष्ठ इत्येवं साध्यसामानाधिकरण्यग्रहानुत्पादेपीत्यर्थः । साधनाभाव साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य समानधि-

साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं, साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं, साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वम्, न च व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः, तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथा ज्ञानविरहात् । असाधारणे च सङ्कर एव, अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् । न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञा-

---

प्रदर्शकं न तु विशेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च । वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत्, तेन समवायेन हेतुतायां धूमे नाव्याप्तिः । आद्ययोः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्ति

प्यतामात्रेणैव तद्विरोधित्वादिति भाव. । तत्त्वेन हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिप्रकारेण । पक्षधर्मत्वेति । अन्यथा विरोधस्य पक्षधर्मताविरोधित्वप्रसिद्धावसिद्धावेव तदन्तर्भावः स्यादिति भाव. । नत्विति । न पुनर्विरोधघटकमित्यर्थः । आनुकूल्याभावमुक्त्वा प्रातिकूल्यमप्याह अव्याप्तीति । वह्निमानाकाशादित्यादिविरुद्धहेतोः वृत्तिमत्त्वविरहेणाव्याप्तिकरत्वादित्यर्थः । ननु दूषणौपयिकलक्षणप्रस्तावे पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वप्रदर्शनं सन्दर्भविरुद्धमत आह वृत्तिविशेषेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य सूचनायेत्यर्थ. । नाव्याप्तिरिति । अन्यथा संयोगेनैव धूमस्य वह्निमद्वृत्तित्वादव्याप्तिः स्यात् । न चैव जाति. घटत्वादित्यादौ समवायेन हेतावव्याप्तिः जातिसमवेतत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तत्र स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यकत्वस्यैव विरोधत्वादिति भाव. । चतुर्णां पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह आद्ययोरित्यादि । भेद इति । न चैवं तेषामनुगतनिरुक्त्यकरणान्न्यूनत्वम्, इदमेव च मणिकृतां विरुद्धमित्यादिना प्रागेवानुगतविभाजकोपाधेः स्वयं दर्शितत्वादिति भाव. । ननु पृथिवीतरेभ्यो

नात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञानं न स्वतोदूषकमिति चेन्न । असहचारज्ञानस्य वि-

---

निरस्यति न चेत्यादिना । तेनेत्यादि । साध्याभाववद्गामित्वज्ञानं विना वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानापर्यवसानादित्यर्थः । असह-चारेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारेति । व्यभिचारो

भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ व्यतिरेकिणि पक्ष एव हेतोः साध्यवदवृत्तित्वात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भव इत्यत आह ज्ञानेति । ननु साध्याभाववद्गामित्वज्ञानेन साध्यवदवृत्तित्वज्ञानाजननात् तेन विनेत्यादिमूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे साध्याभाववदित्यादि । अपर्यवसानादिति । अवसानविरहादित्यर्थः । असति बाधके साध्याभाववद्गामित्वव्याप्यवसानिश्चयस्य साध्याभाववद्गामित्वानुमितिजनकत्वनियमादिति भावः । वस्तुतस्तु नचेत्यादिमूलस्य हेतुः साध्याभाववद्वृत्तिः वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वादित्यनुमानात्तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः । अत्राऽनुकूलतर्कमाह तेन विनेति । साध्याभाववद्वृत्तित्वेन विनेत्यर्थः । साध्येति । वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वापर्यवसानादित्यर्थः । तथा च हेतुर्यदि साध्याभाववद्वृत्तिर्न स्याद्वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तिर्न स्यादिति भावः । दीधितौ अपर्यवसानादिति । गोत्वं यदि अश्वत्वाभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न स्यात्तदा वृत्तिमत्त्वविशिष्टाश्वत्ववदवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविशेष्यो न स्यादिति तर्कादभिमतसिद्धिरिति भावः । ननु बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वादसहचारज्ञानस्येत्यत्र न विद्यते सहचारो यत्रेति व्युत्पत्त्या सहचारपदेन सहचाराभाववतो बोधने तज्ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वादसङ्गतिः सहचाराभावज्ञानत्वेनैव तथात्वात्

रोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् । ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वम् अयोग्यताज्ञानेन निश्चितान्वयादिति चेन्न । अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात्, बाधेऽप्येवम् । स चायं विधिसाधने त्रिविधः । साक्षात्साध्या-

---

न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानम्। तदयमर्थः, अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहाविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति । स चायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति । तदभावत्वं तद्वत्ताग्रहविरोध्यभावत्वम्, तेन

अतो व्याचष्टे सहचार सामानाधिकरण्यमिति । सहचारपदार्थः सामानाधिकरण्यमित्यर्थ. । तथा च सहचारस्याभावोऽसहचार इति पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव एवात्र समास. न बहुव्रीहिरिति नासङ्गतिरिति भावः । ननु सहचारसामान्याभावस्य व्याप्तिधीविरोधित्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य स्वतोदूषकत्वाप्राप्तिरतो व्याचष्टे सहचारः साध्यसामानाधिकरण्यमिति [illegible] क्वाचित्कः परिभ्रष्टः पाठः । तथाचाऽसहचारज्ञानस्येतिमूलस्य साध्यासामानाधिकरण्यज्ञानस्येत्यर्थ. । ननु व्यभिचाराज्ञानस्य नित्यत्वात्तद्विरोधित्व व्यभिचारज्ञानस्य दुर्घटं न वा तद्धेत्वाभासताप्रयोजकम् अनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य विरोधितायाः एव तथात्वादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति। ननु विरोधितयेतिमूलस्य [illegible] व्याप्तिधीविरोधितयेत्यर्थ व्याप्तिग्रहप्रतिब-धकत्वादित्यनेन पौनरुक्त्यापत्ते, किं तु सामानाधिकरण्यग्रहविरोधितयेत्यर्थ. तत्र च यदि व्याप्तिधीकारणीभूतस्य सामानाधिकर-

भावव्याप्यत्वात्, साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात्, साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा धूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात्, निरग्निकत्वात्, जलाशय-

---

साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वोपसंग्रहः । एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति । अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि । साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्र चोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्र-

---

व्यग्रहस्य विरोधित्वमभिप्रेतं तदानुमितौ तत्कारणज्ञाने वा विरोधस्य स्वतादूप्यकत्वाप्राप्त्या हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः तदवस्थैवेत्यत आह तदर्थमिति । सचायमित्यनेन विरोधिपरामर्शो तस्य त्रैविध्यासम्भवादसङ्गतिरतो व्याचष्टे विरुद्धो हेतुरिति । तद्वत्ताग्रहेति । साध्यवत्ताग्रहेत्यर्थः । न च साध्याभावावच्छेदकधर्मविधया साध्यवत्ताग्रहविरोधिनां तत्तदभावानां व्याप्यत्वातिप्रसङ्गः, मूलस्यसाक्षात्पदमहिम्ना स्वरूपतः साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वस्यैव लाभादिति भावः । एवमिति । साध्यव्यापकाभावत्वादिकमभ्यग्रे साध्यव्यापकादिमत्ताग्रहविरोधित्वमेव वाच्यं तेन साध्यव्यापकवदन्यत्वादीनां संग्रहः । साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिपर्यवसितेन साध्यव्यापकविरुद्धस्वरूपतृतीयविभाजकेन द्वितीयस्य गतार्थत्वापत्तेराह व्याप्यपदमिति । अत एव निपधसाधनस्थले व्याप्यपदस्परित्यज्यैवेदं मूले प्रदर्शयिष्यतीति भावः । तृतीयं साध्यव्यापकविरुद्धत्वं यदि साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वमात्रं तदा साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्यसंग्रहः स्यादतो व्याचष्टे साध्यव्यापकेति । अवृत्तित्वादीत्यादिना तादृशावृत्तिभिन्नत्वाद्युपग्रहः । मूले योग्यधूमवत्तयेत्यत्रयोग्यपदमुपलब्धप्रमात्वलाभाय । तथा च धूमवत्त्वेनाऽप्रमीयमाणत्वादित्यर्थः । तत्र योग्यधूमवत्त्वेनानुपलभ्यमानत्वस्याऽयोग्यधूमवति साध्यसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । ननूपलम्भमन्तर्भाव्य विरुद्धविभाजकोपाधीनां

स्त्वात् । न च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैविध्यम् । एतदज्ञानेऽपि साध्याभावतद्व्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूमवानयं तदभाववत्त्वादिति व्याधिकम्, स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं, तच्चाभेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव । निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः । प्रतियोग्युपलम्भात्, साध्यव्यापकाभावोपलम्भात्,

---

फलकम् । साध्याभावेति । व्याप्यपदव्यासेन साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वसमानेति । तथा च साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमात्त्रैविध्यमित्यर्थः । प्रतियोग्युपलम्भात् स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात् । तेन निर्वह्निकान्यत्वादिसंग्रहः । साध्यव्यापके-

---

निर्वचनमयुक्तं तद्घटितत्वादृशोपाधीनां ज्ञानस्य सर्वथैव साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वादत आह दीधितौ सर्वत्रेति । साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्र प्रतियोग्युपलम्भादित्यंशमेषु चेत्यर्थः । स्वरूपेति । उक्तस्वरूपाणां विरुद्धहेतौ सत्त्वप्रदर्शनमात्रफलकं न तूपलम्भघटिता अप्युपाधय इत्यर्थः । ननु साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वस्यापि साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वरूपत्वेन साध्यव्यापकविरुद्धत्वमव्यभिचरितत्वात्तदज्ञानेपीत्यादिमूलासङ्गतिरत आह व्याप्यपदेति । तद्व्यापकाभावेत्यत्र तत्पदस्य साध्याभावपरत्वभ्रमं निराकुर्वन्नाह साध्यव्यापकाभावत्वेन चेति । अभेदेन व्यापकत्वोपगमेप्याधिक्यानिरासस्याऽस्फुटत्वादाह तथा चे-

साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा निरग्निकोऽयमग्नि-
मत्त्वात्, धूमाभावशून्यत्वात्, धूमवत्त्वात् । सर्वश्चायं

ति । अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं, तेन साध्याभावव्याप्यत्व-
संग्रहः । धूमवत्त्वादिति । धूमाभावस्य वन्ह्यभावव्यापकत्वग्रहद-
शायामस्य मध्यमेऽन्तर्भावो, वन्ह्यभावव्यापकवन्हिसामग्र्या भावा-
भावव्याप्यत्वग्रहे च चरमे । इदं पुनारहावधेयम् । कथितरूपाणि
किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामा-

ति । निरुक्तेति । व्याप्यपदापेक्षया पूर्वनिरुक्तेत्यर्थः । इदमुपलक्ष-
णम् । साध्याभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वात् प्रथमोपाधिनापि
तदनुगमान्नाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । साध्यवदन्यत्वादेः संग्रहार्थमाह
स्वरूपत इत्यादि । साध्यव्यापकाभावत्वादेरपि व्यावर्तकधर्मविधया
साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वादनेनैव गतार्थत्वापत्तेः स्वरूपत इत्युक्तम् ।
तथा च तेषां स्वरूपतः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् पृथगुपन्यास
इति भावः । ननु साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्र-
हाविरोधित्वेनोक्तेष्वनन्तर्भावाद्विधिसाधन इव निषेधसाधनेऽपि तस्य
दूषकत्वसम्भवाच्च तदनभिधानात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह अत्रे-
ति । तथा च साध्यव्यापकीभूतस्य साध्यस्यैव सामानाधिकरण्य-
ग्रहविरोधितया तृतीय एव साध्याभावव्याप्यत्वस्यान्तर्भावान्न न्यू-
नत्वमिति भावः । ननु धूमाभावशून्यत्वं धूम एव तथा च तत्र या-
वदधिकस्य साध्यव्यापकाभावत्वस्य विरहात् द्वितीये तस्योदाहरण-
स्यासङ्गतिः अन्यथा भावसाधारणस्यैव साध्यव्यापकाभावत्वस्य
निवेशे धूमवत्त्वादित्यपि द्वितीयस्योदाहरणमेव स्यादत आह धूमा-
भावस्येति । अस्य धूमवत्त्वादित्यस्य । वन्ह्यभावेति । वन्ह्यभावव्या-
पको यो वन्हिसामग्र्यभावः तदभावस्य व्याप्यत्वग्रह इत्यर्थः ।
चरम इति । अन्तर्भाव इत्यनुषज्यते । तथा च भावाभावसाधार-
णमेव व्यापकाभावत्वं निविष्टं ग्राहकसामग्रीभेदवशाच्चैकस्यापि

नाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा, नाद्यः, व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः, साध्याभावत्वसाध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्, हन्तैवमसामानाधिकरण्यस्य समानाधिकरणावृत्तितद्धर्माणाञ्च तथात्वादाधिक्यम् । न च एतानि धर्मिविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति । विरोधोन्नायकप्रकारत्रैवि-

---

धूमस्य भेदेनोदाहरणत्वमिति भावः । एतद्ज्ञानेत्यादिमूलस्वरससिद्धमुक्तधर्माणां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं दूषयति इदं पुनरित्यादिना । व्याप्यत्वेन वा ज्ञातानीत्यनुपज्यते । व्याप्यत्वादेरित्यादिना साध्यव्यापकवद्वृत्तित्वादेः परिग्रहः । तदसम्भवादिति । साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिनिर्णयेऽपि हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानोत्पत्त्या तस्य विरोधित्वासम्भवात् तथा च साध्यव्यापकाभावत्वाद्युपन्यासोऽनुचित इति भावः । स्वरूपेणैवेति । साध्याभावत्वस्य साध्याभावव्याप्यत्वस्य वा हेतौ निर्णयेऽपि नियमतः तत्र सामानाधिकरण्यग्रहानुत्पादादिति भावः । शङ्कते तथात्वेऽपीति । स्वरूपतो ज्ञातस्य विरोधित्वेऽपि व्याप्यतया ज्ञातस्य विरोधित्वं न विरुद्धमित्यर्थः । एवमिति । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन येषां ज्ञानं सामानाधिकरण्यधीविरोधि तेषामपि स्वरूपतो विभजनं इत्यर्थः । साध्याभावत्वादिवत्स्वरूपतः सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनाधिक्यमुक्त्वा साध्यव्यापकाभावत्वादिवत् स्वरूपतस्तद्विरोधिनामाधिक्यमाह समानाधिकरणावृत्तीति । तत्तद्धर्माणामिति । गोत्वव्याप्यत्वादित्यादावश्वत्वादीनां तथात्वात् साध्यासामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन ज्ञातानां सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादाधिक्यमित्यर्थः । विभाजकान्येवेत्येवकारेण दूषकत्वप्रतिक्षेपः । सर्वेषामिति । तथा च साध्याभावव्याप्यत्वेन नियमतः सङ्ग्राह्य तयोर्विभाजकत्वसम्भव इति भावः । प्राचां मतेनाह विरोधीति । कथाया विरोधोन्नायकधर्माणामुक्तत्रैविध्यनियमेनेत्यर्थः । धर्मान्तरेणापि कथाया विरोधोन्नयनादुक्तनियमे मानाभाव इत्यस्वरसाद्वदन्तीत्युक्तम् । विरुद्धस्थले बाधस्व-

विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववन्हिमानयं कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात् । अयञ्च बाधाश्रया-सिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्वचित् ॥

ध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयञ्चेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु काचित्को ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ॥

रूपासिद्ध्योरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तत्र कदाचित्कासम्भवादाह बा-धेति । हेतुविशेषणासिद्ध्यादिभिरपि क्वचित्साङ्कर्यसंभवादाश्रया-सिद्ध्यादिपदस्योपलक्षणपरत्वमित्याशयेनाह अन्यसङ्करस्त्विति । ननु विरुद्धहेतौ बाधासिद्ध्योरन्यतरस्यावश्यकत्वे तदेवास्तु दूषण कृत विरोधेनेत्यत आह ज्ञानेति ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितायामनुमानचिन्तामणि-दीधितिव्याख्यायां विरुद्धग्रन्थ समाप्त ।

चिन्तामणेः सत्प्रतिपक्षः ।

सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बलञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरेकिण्यभावात् । नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् । एकत्र तदुभयाभावात्

दीधित्याः सत्प्रतिपक्षः ।

एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्-

जागदीश्याः सत्प्रतिपक्षः ।

ननु व्याप्ये पक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मे वा व्याप्यत्वस्याऽऽरोप एव लक्षणघटको न तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वस्यारोप इत्येकत्रेत्यादिमूलासङ्गतिरतो भावार्थमाह व्याप्य इत्यादि । अव्यापकः सकल-

विशिष्टस्याऽप्रसिद्धया तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात्। नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययकत्वम्, उभयोरबोधकत्वात् । विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः, एकत्र तद्भङ्गनियमात् ॥

प्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विरोधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याऽप्रसिद्धया न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।एकत्र तद्भङ्गेति । तथा चाऽन्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ॥

सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः। ननु विरोधिव्याप्त्या पक्षधर्मतया च ज्ञातत्वोक्तौ विशिष्टाप्रसिद्धिर्न क्षतिकरीत्यतः स्वयं तत्साधारणदोषमाह विरुद्धादाविति । आदिना व्यभिचारादुपग्रहः । तथा च पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यस्य प्रतिपक्षे पर्वतो न वन्हिमान्पर्वतत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तमो न द्रव्यमालोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यस्य प्रतिपक्षे तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यादौ हेतुताघटकसमवायेन पक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । ननु व्याप्तिभङ्गो व्याप्त्यंशे भ्रमत्वं तथा चैकत्र तन्नियमेऽपि तदनवधारणादुक्तलक्षणं निर्दुष्टमेवेत्यत आह तथा चेति । अन्यतरत्वेन भङ्गाभङ्गान्यतरत्वेन। तथा च व्याप्त्यादंशे भ्रमत्वतदभावान्यतरवत्तया निर्णयदशायां विरोधिपरामर्शद्वयात्मकप्रतिपक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ॥

इति जागदीश्यां सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोप-
स्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । बलञ्च व्या-

सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साधने नाऽपरामृ-
श्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अत एव सन् प्रतिपक्षो वि-
रोधिव्याप्त्यादिमत्तया परामृश्यमाणो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा य-
स्य परामृश्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति विग्रहमपि वर्णय-
न्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षणमाह साध्येति ।
बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न चासौ न व्या-
प्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताविर-

---

अथ सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तः ।

मूलोक्तसत्प्रतिपक्षोपाधे सद्धेतावपि सत्त्वात्तत्र च हेत्वाभा-
ससामान्यलक्षणासत्त्वादेतस्य तद्विभाजकत्वानुपपत्तिरतो व्यवहा-
रौपयिकप्रतिपक्षपरतया मूलं समर्थयति सत्प्रतिपक्षितेति । सति
समीचीने । एवमग्रेऽपि । अत एवेति । विग्रहमपि वर्णयन्तीत्यन्वयः ।
अविद्यमानलिङ्गकविरोधिपरामर्शस्थलीयप्रतिपक्षाव्याप्तेराह विरो-
धिपरामर्शो वेति । यस्येत्यनेन केवलहेतुबोधने तस्याऽपरामृश्यमाण-
त्वदशायामपि सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरत पूरयति परामृश्यमाणस्येति।
बाधेत्यादि । काञ्चनमयह्रदो न वह्निमानित्येवं बाधनिर्णयेन ह्रदो न
काञ्चनमय इत्येवमाश्रयासिद्ध्या वा प्रतिरुद्धानुमितिस्वरूपकार्यक
काञ्चनमयह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शविषये धूमादाव-
तिव्याप्तिवारणार्थं समर्थान्तमुपस्थितिविशेषणमित्यर्थः । असौ प्रो-
क्तबाधादिनिर्णयः । व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकेति । तादृशबलस्यैव मूलो-
क्तत्वादिति भावः । साध्यत्व इति । तथा च पर्वतो वह्निव्याप्यधू-

इत्थं सा-पत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात्। पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य, व्यापकभेदेन च अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यासंग्रहेण बलस्याऽविवक्षितत्वाच्च। साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थितिसम्भिधानञ्च शिरोवे-

---

माभाववान्धूमादित्यत्र पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानित्याकारेण लौकिकसन्निकर्षादिजनितेन बाधात्मकव्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयेन प्रतिरुद्धकार्यत्वादेतादृशधूमाभावव्याप्यधूमवत्तापरामर्शविषये धूमेऽतिव्याप्तिरिति भाव। आश्रयासिद्ध्यतिव्याप्त्यर्थमाह पक्षतावच्छेदकवेति। तथा च वन्हिव्याप्यधूमशून्य पर्वतो वन्हिमानालोकादित्यत्र वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतलक्षणाश्रयासिद्ध्यात्मकव्याप्तिपक्षधर्मत्वोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यके परामृष्यमाणालोकादिहेतावतिव्याप्तिरिति भाव। ननूक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयो प्रकृतसाध्यानिरूपितत्वात्र तदात्मकबाधातिव्याप्तिरत पक्षधर्मताया व्याप्तेश्चाऽननुगतत्वात्तदात्मक बल लक्षणे प्रवेश्यमेव नेत्याशयेनाह पक्ष इति। पक्षस्येति। एव क्रमेण विरोधिपरामर्शीयपक्षस्येत्यर्थ। भिन्नत्वादित्यग्रेतनेनाऽन्वय। व्यापकभेदेनेत। प्रथमे साध्याभावो व्यापको द्वितीये तु पक्षवृत्तित्वाभावस्तथेति व्यापकभेदेन विरोधिव्याप्तेर्भिन्नत्वादित्यर्थ। ननु पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानुमितौ तद्धर्मिकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धेरेव प्रतिरोधकत्वमते पक्षव्यापकयोर्भेदाद्बलस्याऽननुगमासम्भव इत्यत आह अन्वयव्यतिरेकभेदेन चेति। इदमुपलक्षणम्। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्ते साधनभेदेनापि भेदो बोध्य। एव सर्वत्रैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्द्वयोरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभेदादननुगमो द्रष्टव्य। ननु विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलमेवानुगतरूपेणोपादाय समर्थान्त विशेषणमेव किमिति न त्यज्यते इत्यत आह साध्यधीति। प्रकृतपक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीविरोधिनी याऽनुमितिस्तज्जनकज्ञानविषयत्वेन विरोधिव्याप्तिपक्षधर्मतात्मक बलमुपादेयमित्यर्थ। शिरोवेष्टनेनेति। तथा च लाघवात्समर्थान्तभागेनैवोपस्थितौ

छ्नेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य साध्यसिद्धेर्विरोधिन्याः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रति- बन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्याभावादिमत्पक्षादिः, तदुपस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या,

---

साध्यविरोध्यनुमितिजनकत्वस्य लाभसम्भवात्तादृशानुमितिजनक- ज्ञानविषयत्वमुपस्थितिविशेषणं गौरवग्रस्तमिति भावः । ननु साध्या- भाववत्त्वाद्युपस्थितेः साध्यप्रतिबन्धकत्वरूपतद्विरोधित्वाभावादलक्ष- णासम्भव इत्यतो व्याचष्टे साध्यस्येत्यादि । साध्याभाववत्त्वोपस्थितिं परित्यज्य साध्यसिद्धिविरोध्युपस्थितित्वेनानुगतधर्मेण प्रवेशस्य फलं दर्शयति पक्ष इति । न साध्यवान् साध्यवद्भिन्नः । तथा च साध्या- भावोपस्थितिसमर्थेत्युक्तौ साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्थ- लीयप्रतिपक्षाव्याप्तिः स्यादिति भावः । उपस्थितेरित्यस्य जननयो- ग्ययेत्यत्रान्वयः । साध्यपदस्य सिद्धिपरतायामाधुनिकलक्षणापत्तेः कल्पान्तरमाह साध्यविरोधीत्यादि । अत्र विरोधिपदस्य प्रतिबन्ध- कज्ञानविषयत्वेन बोधने शक्तिर्निरूढलक्षणा वा फलतो न कश्चिद्विशे- षः । साध्याभाववत्पक्षस्योपस्थित्यभिधाने साध्यादिधर्मिकपक्षवृत्ति- त्वाभावव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरतः साध्य- विरोधित्वेनानुगतानामुपस्थितिर्निवेशितेत्यावेदयितुमाह साध्याभा- वादिमदिति । आदिपदाभ्यां पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्याद्युपग्रहः । त- दुपस्थितेर्वेति । वाकारोऽनास्थायाम् । यथ पर्वतो वह्निमान्प्रमेयो वा धूमादित्यादौ साध्याभाववत्पक्षादिकं साध्याभावादिकं वा न प्रसि- द्धं तत्रत्यस-प्रतिपक्षाव्याप्तिभिया पूर्वकल्पस्यैवानुसरणीयत्वात्तत्र च साध्यधीविरोधिन्या भ्रमरूपाया पक्षोपस्थितेः सौलभ्यादिति ध्ये- यम् । उपस्थापनेत्यत्र णिजर्थस्य विवरणं जननेति । समर्थेत्यस्य वि- वरणं योग्ययेति । जनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टयेति समुदितार्थः । समानत्वस्य बलविशेषणत्वभ्रमं निराकुर्वन्नाह समानयेति । बलो- स्थित्येति यथाश्रुताभिप्रायेण । अत एव विवृणोति तथाविधेति । साध्याभावादिनिरूपितेत्यर्थः । व्याप्त्यादीत्यादिना पक्षधर्मत्वोपग्रहः । प्रागुक्तरीत्याऽननुगमात् बलस्य लक्षणाघटकत्वे तु समानया उपस्थि-

प्रतिरुद्धं कार्य्यं यस्य तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः । विरोधिव्याप्त्यादिवि-
षयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिप-
क्षत्वासम्पादकत्वात् कार्य्यप्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वञ्चाऽगृही-
ताप्रामाण्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति
गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहाराविरहात् ।
यत्तु प्रामाण्यनिर्णयेनाऽधिकबलतया बाधकस्य विरोधिपरामर्शस्य

त्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्येत्येवं योजना कार्या । ननु साध्यविरोध्युप-
स्थापनसमर्थोपस्थितिसमानकालीनसाध्यपरामर्शविषयलिङ्गत्वमित्ये-
वास्तु तादृशोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वपर्यन्तं व्यर्थमत आह विरो-
धीति । शालिन्या अपीत्यन्तेन साध्यविरोध्युपस्थितिसमर्थत्वमादर्शि-
तम् । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथगेवाऽनुमितिहेतुत्वमि-
त्याशयेनेदम् । ननु हेतौ साध्यपरामर्शाभावदशायामप्रामाण्यज्ञाना-
स्कन्दितसाध्यपरामर्शदशायां वा विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्व-
सम्भवात् तदानीमपि सत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरत आह समानत्व चेति ।
साध्यपरामर्शानां व्यक्तिभेदेन नानात्वात्तेषामनुगमकं धर्ममाह
साध्यसिद्ध्यौपयिकेति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटित-
धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिज्ञानकालीनत्वमित्यर्थः ।
साध्यसिद्ध्यौपयिकज्ञानकालीनत्वस्य फलमाह असतीति । परामर्श
इत्यग्रेणान्वय । अगृहीताप्रामाण्यकेत्यस्य फलमाह गृहीताप्रामा-
ण्यक इति । अत्र साध्यपरामर्शे यदप्रामाण्यधीदशायां न सत्प्र-
तिपक्षत्वव्यवहारः तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटत्वस्य निवेश्यमतो न
कोपि दोषः । सत्प्रतिपक्षितेति । हेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहादि-
त्यर्थः । मिश्रमतमाह यत्त्विति । बाधकस्य साध्याभावानुमितिजन-
कस्य । समानेतीति । तथा च निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शका-
लीनत्वमेवोपस्थितेः समानबलत्वं मिश्राभिप्रेतमिति भावः । व्यभि-
चारेणेति । अनिश्चितप्रामाण्यकेनापि परामर्शेन स्वसाध्यानुमितेरु-
त्पादेन विपरीतानुमितेश्च प्रतिबन्धकत्वेन प्रामाण्यनिश्चयस्य ज-
नकतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः । तथा च यावदेकत्राऽप्रामाण्यं न गृह्यते

वारणाय समानेति। तदसत्। व्यभिचारेण प्रामाण्यग्रहस्याऽन्तरलत्वात्, अन्यत्राऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुपयोगात्। बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभात् तद्वैयर्थ्यम्। लिङ्गपदोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः। विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य्यकत्वविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः।

तावद्विरोधिपरामर्शयोः प्रतिपक्षितत्वमिष्टमेवेति तद्वारणार्थं समानपदं व्यर्थमिति भावः। नन्वथ विरोधिपरामर्शस्य प्रामाण्यग्रहानुसरणं व्यर्थमत आह व्यभिचारेणेति। साध्यीयपरामर्श इत्यर्थः। अप्रामाण्यानुमापकव्याप्त्यादिप्रतिसन्धानस्य सार्वत्रिकत्वाभावादाह क्वचिदिति। तदुपयोगात् विरोधिपरामर्शीयप्रामाण्यनिश्चयस्योपयोगात्। ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकत्वमेव यदि सम्यक् तर्हि बलमूलकता किमित्युपासमत आह बलपदेति। समानबलपदस्येत्यादि। उक्तेति। अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वरूपेत्यर्थः। तथा च समानपदेनोक्तार्थलाभे तात्पर्यग्राहकतया बलपदं सफलमिति भावः। लिङ्गत्वस्य केवलान्वयित्वात्तथाश्रुतलिङ्गपदेनात्मादेर्वारणासम्भवादाह स्वीयेति। तथा च स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकत्वेनैव परामर्शो निवेशनीय इति भावः। नन्वेतावता स्वलिङ्गकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकागृहीताप्रामाण्यकपरामर्शकालीनसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यकत्वं फलितं तच्च मणिकारमते लिङ्गस्याऽकारणत्वाद्बाधितमतो निष्कर्षमाह विरोधिपरामर्शेति। पक्षधर्मिकसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थस्वसमानकालीनपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकेत्यर्थः। स्वं साध्यीयपरामर्शः। तेन विरोधिपरामर्शाभावजन्यकार्यकत्वपर्यवसितस्य विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकत्वस्य कालान्तरीयविरोधिपरामर्शमादायापि केवले साध्यपरामर्शे सम्भवात्तदानीं नातिव्याप्तिः। न च "निर्वह्निर्वह्निशून्यो जलत्वादित्यादौ प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्याभावानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्र तयोर्विरोधिपरामर्शयोः सत्प्रतिपक्षता न स्यादिति वाच्यम्। साध्यविरोधिविधेयकानु-

अगृहीताप्रामाण्यकत्वसम्वलितयोग्यतोपादाने तु बाधोपस्थितिसम-
र्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं वाच्यं तत्त्वम् ।

मितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारितावच्छिन्नपक्षविशेष्यताकनिश्चय-
स्य विवक्षितत्वात्, एतल्लाभार्थमेव परामर्शस्योपादानं, तदभा-
वेन तदभावव्याप्यत्वेन वा विशिष्टधर्मिणि तद्वत्ताज्ञानस्यैवाऽनभ्युपग-
मेन वन्ह्यभावविशिष्टे धर्मिणि वन्हिव्याप्यवत्तापरामर्शोत्पादे बाध-
काभावादिति भावः । विशिष्टेति । स्वलिङ्गकप्रकृतपक्षकसाध्यसि-
द्ध्यौपयिकागृहीताप्रामाण्यकपरामर्शविषयत्वमित्यर्थः । अत्रापि स्व-
लिङ्गकसाध्यविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारितावच्छिन्नप-
क्षविशेष्यताकनिश्चयस्य लाभार्थं परामर्शपदम् । तेन निर्वन्हिर्व-
न्हिमान्धूमादित्यादिस्थले प्रकृतपक्षकसाध्यानुमित्यप्रसिद्धावपि वि-
रोधिपरामर्शयोर्नाव्याप्तिः । अनाहार्ययोरेव च विरोधिपरामर्शयोः
सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपायिकत्वात् वन्हिमान् वन्हिव्यभिचारिधर्मादि-
त्यादिस्थलीयपरामर्शापरसंग्रहेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । यथाऽगृही-
ताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं, परामर्शधर्मिकतत्प्रामा-
ण्यज्ञानाभावत्वेन परामर्शत्वेन च प्रत्येकरूपेण अनुमितिहेतुत्वे स्व-
धर्मिकप्रमात्वावगाहिपरामर्शोत्तरं साध्यस्य परामर्शोऽन्तरादनुमि-
त्यनुत्पादापत्तेः, तदप्रामाण्यज्ञानस्यकस्यापि अनुमितिविरोधित्वात्,
अन्यथा द्वितीयपरामर्शोत्पादक्षणे एव अनुमित्यापत्तेः तथा च विरो-
धिपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यविरोध्युन्नयनस्वरूपयो-
ग्यत्वाभावादेव तस्य सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्रतिरोधा-
नुधावनं विफलमित्याशयेनाह अगृहीतेत्यादि । बाधोपस्थितिसमर्थे-
ति । प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकसाध्यसिद्धिविरोध्युन्नयन-
स्वरूपयोग्यत्वर्थः । तेन साध्यवदन्यत्वादिव्याप्यवत्तापरामर्शस्या-
प्युपग्रहः । निरुक्तपरामर्शकालीनत्वं तादृशपरामर्शविशिष्टत्वम् ।
तेन पुरुषान्तरीयविरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । सा-
ध्यसिद्धिसमर्थेति । प्रकृतपक्षकस्वलिङ्गकसाध्यानुमितिस्वरूपयोग्ये-
त्यर्थः । साध्यीयपरामर्शस्याऽप्रामाण्यज्ञानदशायां न साध्यानुमितिस-

तिपक्षधर्मेति । विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्प-
त्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तत्त्वम् ।
स्थापनायां व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवादिसिद्धम्, वादिना

यदि चायं वन्हिव्याप्यवान् वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शादयं वन्हिमान् वन्ह्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न तु
सत्प्रतिपक्षत्वं, तदा कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयः, अजनितविरो-
धिबोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः। अत एवाऽग्रिमल-
क्षणे विरोधिबोधकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणमप्येकस्याऽप्रामाण्य-
ग्रहेऽपरेणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत्। प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च
प्रतिरुद्धकार्य्यपरामर्शविषयत्वम् । एकदेसादि । न च द्वितीयस्य

मर्थत्वमतो नातिप्रसङ्गः । विरुद्धयोरनाहार्यैकनिर्णयागोचरत्वानिय-
मादेकत्र धर्मिणि वन्हेस्तदभावव्याप्यवत्तायाश्च समूहालम्बनानुमि-
त्यसम्भवाद्यदिचेत्युक्तम् । न त्विति । न पुनः फलीभूतेन वन्ह्यभाव-
व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रागुपजातवन्हिव्याप्यवत्तापरामर्शस्य कार्य-
प्रतिरोध इत्यर्थः । अवश्यमिति । विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यक
एव परामृश्यमाणहेतौ प्राचां मते प्रतिपक्षितव्यवहारादिति भाव ।
अन्यथाऽपि तत्रैव वन्हिव्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिरुद्धकार्यके वन्ह्य-
भावसाध्यकपरामर्शविषयहेतावतिव्याप्तिरावश्यकमत आह अज-
नितेति । अत एवेति । यत एवाऽजनितफलकस्यैव विरोधिपरामर्श-
स्य प्रतिपक्षितव्यवहारोपयोगित्वमत एवान्यथ. । समासनिविष्टतया
यथाश्रुतस्य गमकतौपयिकरूपेणैव साकाङ्क्षत्वादाह फलत इति ।
एतन्मते प्रागुक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रामाणिकत्वात्तद्वारणासम्भवा-
दाह एकस्येति । परामर्शस्येति शेष । तत् विरोधिबोधकान्यपदम् ।
लिङ्गस्यानुमित्यजनकत्वादव्याप्तेरारमादायातिव्याप्तेश्चाऽग्रिमलक्षणस्या-
पि प्रतिरुद्धकार्यकत्वदल व्याचष्ट प्रतिरुद्धेति । मूल उभयार-

तदभावानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात्। युगपदुपस्थितेश्च कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् । अथ वस्तुनोऽद्वयात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इ-

---

परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम्। साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात्। स्व-परेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्वः एव हेत्वाभासाः समुद्भाव्याः, आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकाममेकः, तथा च प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाऽप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति । म-

---

न्यस्य हेत्वोरित्यर्थः । ज्ञातयोरित्यत्र च भावे क्तः । तथा चैकदा क्रमिकयोर्वा हेतुद्वये व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः । दीधितौ साधकमानादीत्यादिपदेन विरोधिपरामर्शसामग्र्या अपि साध्यानुमितिविरोधित्वात्तदुपग्रहः । द्वितीयपरामर्शोत्तरकालं तेनैव पूर्वाधीनानुमितेः प्रतिरोधसम्भवादाह क्षणमिति । ननु स्वपरेत्यादिमूलेन युगपदुत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयोः परार्थस्थले प्रतिपक्षत्वव्यवस्थापनेऽप्याशङ्कितं क्रमोत्पन्नयोस्तथात्वं नोपपादितमेवेत्यतो भावमाह अयमिति । सर्व एवेति । समयबन्धं विनेत्यादिः । आधिक्यप्रसङ्गादिति । आधिक्याख्यनिग्रहस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । साधनद्वये इव दूषणद्वयेऽप्याकाङ्क्षाविरहस्याऽविशिष्टत्वादित्यर्थः । तथा चाधिक्यभियैव स्थापनाहेतौ प्रतिवादिना व्याप्त्यादिविरहानुपन्यास-

ति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न । प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् । ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वाऽन्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न । उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युपजीव्यत्वेनाऽस्य भिन्नत्वात्। दूषकताबीजन्तु समबलवि-

---

तिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः,तदग्रहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः । दूषकतेति । विरोधिपरामर्शा-

---

सम्भवान्न तस्य व्याप्त्यादिकं प्रतिवादिसिद्धमिति तस्य बाधकत्वायोगात् परार्थस्थलेपि क्रमोत्पन्नयोर्विरोधिपरामर्शयो: प्रतिपक्षविषयादोषस्य सम्भवस्येवेति भावः । ननु कार्यानुत्पादरूपप्रतिरुद्धत्वस्य ज्ञानं न व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानस्योपजीव्यं न वा तथात्वेपि विरोधिपरामर्शयोर्दोषत्वसम्भव इत्यत आह प्रतिरोधप्रयोजकेति । ननु मिथो विरुद्धयोः साधनयोरेकत्र निश्चयस्यासम्भवस्य प्रागुक्तत्वादुभयोरेकत्र निश्चयोत्तरमित्याद्यसङ्गतमत आह परस्पराभावेति । तदग्रहे चेति । हेत्वोः परस्पराभावव्याप्यत्वाग्रहे चेत्यर्थे । तथा च तद्ग्रहस्य सत्वासत्वाभ्यामेव शङ्कासिद्धान्ताविति भावः । विरोधिसामग्र्याः सत्वे साध्यविरोध्यनुमित्यावश्यकतया प्रतिपक्ष एव न सम्भवतीत्यतो विरोधिसामग्रीपदमसाधारणकारणपरं वाच्यमित्याशयेन व्याचष्टे विरोधीत्यादि । तस्य विरोधिपरामर्शस्य । स्वरूपसतो व्याप्त्या-

रोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु व्याप्ति-
पक्षधर्मताविरह एव । सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात् ।
एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वाऽस्य दूषकत्वम् । चक्षु-

रवे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं
कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य, सद्धेतावपि
तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य
दूषकत्वमाह एकत्रेति।वाकारोऽनास्थायाम्। प्राथमिकावश्यकानु-
मितिप्रतिरोधनैव तथात्वात् परमुखानिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याऽऽभा-
सत्वायोगाच्चेति । ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयवि-

द्विविरहस्य दोषत्वे व्यभिचारिहेतुकानुमितिः कदापि न स्यादत
आह तेनेति । विरोधिपरामर्शेन ज्ञाप्यमानस्येत्यर्थः । इत्थं च मूले-
पि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवेत्यस्य ज्ञायमान इति शेषः । विरह-
स्येति । विरोधित्वं कल्पयतीत्यनुषज्यते । तस्य विरोधिपरामर्श-
स्य । सद्धेतौ व्याप्त्यादेर्विरहस्यासम्भवादिति भावः । पक्षधर्मता-
भङ्गानुक्त्या मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह व्याप्त्यादीति । तथा च
मूले व्याप्तिभङ्गेत्यत्र व्याप्तिपदमनुमित्यौपयिकपरमिति भावः ।
अनास्थायां हेतुमाह प्राथमिकेति । विरोधिपरामर्शाभ्यां व्याप्त्यादि-
भङ्गकल्पनादशायामप्यनुमितेरनुत्पत्त्या प्राथमिकेन साक्षादनुमितिप्र-
तिरोधेनैव तयोर्दूषकत्वादित्यर्थः । ननु साक्षात् दूषकत्व न व्यापार-
द्वारा दूषकत्वस्य बाधकं द्वयो. समावेशे क्षत्यभावादत आह
परमुखेति। तद्विषयस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः।अयोगादिति ।
अनुमितेस्तत्करणज्ञानस्य वा साक्षाद्विरोधिन एव हेत्वाभासत्वाद-
न्यथोपाधेरपि तथात्वापत्तेरिति भाव । चक्षुरित्यादिमूलस्याऽर्थान्त-
रत्वं निराकुर्वन्नाह नन्विति । विशेषस्य पीतत्वाद्यभावव्याप्यस्य

रादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् । नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वे अनुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नराशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्वं पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यापत्तेः । मैवम् । विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् । उक्तं हि व्याप्तिप-

---

रोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरादेश्चेति । चस्त्वर्थः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि

दर्शन इत्यर्थः । भ्रम इत्युपलक्षणम् । लौकिकस्यापि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य तदभावविशेषदर्शनदशायामनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । ननु विरोधिपरामर्शदशायां तद्वत्तया शाब्दादिबोधाद्यनुत्पत्त्या चकारस्य शाब्दादिप्रमाणसमुच्चायकत्वानुपपत्तिरत आह चस्त्विति । मूले तदुपस्थितावपीति । विरोधिव्याप्यवत्त्वस्योपस्थितावपि फलस्य तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य दर्शनात्तस्य चक्षुरादेरधिकबलत्वात् तद्वत्ताप्रत्यक्षप्रतिबन्धकासमवहितत्वादित्यर्थः । तथा च दोषविशेषाद्यजन्यबुद्धिं प्रत्येव विरोधिपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । मूले प्रतिरोधकत्वे विरोधिधीजनकत्वे । लक्षणायोगः इति । वादिवाक्यजन्योपस्थितेरनुमितिरूपकार्यप्रतिबन्धकत्वेन तत्र प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षलक्षणायोग

क्षधर्मेने बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः, कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात् । यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्याऽसाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टम्, एकैकञ्च न संशायकमिति । अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धेनाऽनुमितेरेवाऽनुत्पत्तेः ।

बलं, कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति । अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव बोधकत्वात् विरोधिव्याप्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बाध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेनैव शाब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति ।

इत्यर्थः । ननु तदभावलिङ्गत्वेनाऽगृहीतस्यापि तदभावग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य स्वतस्तद्वत्तानुमानप्रतिरोधकत्वाल्लिङ्गभावेनैवेत्यत्र एवकारासङ्गतिरत· कथास्थलाभिप्रायेण मूलं योजयितुमाह दीधितौ· अथ व्याप्तीत्यादि । प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेन तदभावग्राहकवाक्योपग्रहः । प्रत्यक्षादेरितीति।तथा च ह्रदो न वह्निमान् वन्ह्यभावग्राहकप्रत्यक्षप्रमाणवत्त्वात्तादृशवाक्यवत्त्वाद्वेत्याद्युपन्यासस्थले लिङ्गभावेनैव प्रत्यक्षादेरनुमानप्रतिरोधकत्वमतो नासङ्गतिरिति भावः । अत्र लिङ्गभावेन प्रतिरोधकत्वे । इत्थं च मूले तदुपन्यासानर्हत्वादित्यत्र तस्य लिङ्गभावानापन्नप्रत्यक्षादेः कथायामुपन्यासानर्हत्वादित्यर्थः । ननु तदभावव्याप्यस्येव तदभावग्राहकप्रत्यक्षस्यापि विरोधिसामग्रीत्वाल्लिङ्गभावं विनापि तदुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत आह प्रत्यक्षस्येति । बोधकत्वात् विरोधिबोधकत्वात् । तथा च यस्य ज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्व कुत इत्याकाङ्क्षानुरोधात्तदेव कथायामुपन्यस्यते [विपरी-

रत्नकोपकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसाम-

---

रत्नकोपकृतामयमभिप्रायः। एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारक-नानाधर्मिकैकाविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरु-

---

तद्ग्राहकप्रत्यक्षं च ज्ञातं सच्च तथेति उपन्यासानर्हमिति भावः। नन्वेवमपि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थोपस्थित्या ज्ञातस्यैव विरोधिसामग्रीत्वात्तस्यैव लिङ्गभावं विनोपन्यासार्हत्वसम्भवान्मूलस्थैवकारासङ्गतिरेवेत्यत आह विरोधीति। मात्रपदेन पदार्थोपस्थित्यादिव्यवच्छेदः। तथा च ज्ञातस्यापि विपरीतार्थकवाक्यस्य पदार्थोपस्थित्याद्यभावदशायां विरोधिसामग्रीत्वाभावान्न तन्मात्रस्यानुमितिविरोधित्वमिति लिङ्गभावेनैव तस्योपन्यस्तस्य तथात्वं वाच्यमिति भावः। ननु तथापि पदार्थोपस्थितिसहकृतानामेव ज्ञातविरोधिवाक्यानां विपरीतार्थकस्य शाब्दे अन्ततो मानसे वा विरोधिधीसामग्रीत्वसम्भवात् विनापि लिङ्गभावं तेषामुपन्यासे बाधकाभाव इत्यत आह बोध्याभावेति। विरोधिवाक्यस्य यद्बोध्यं तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयेनैव स्थापनाजनितस्य विरोधिवाक्याधीनस्य शाब्दादिबोधस्य प्रतिरोधान्नेत्यर्थः। तथा च उक्तक्रमेणापि विपरीतवाक्यस्य न विरोधिधीसामग्रीत्वमिति भावः॥

ननु विशेषदर्शनदशायां प्रात्यक्षिकसंशयस्यानुत्पत्त्या संशयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधिव्याप्यदर्शनाभावस्य हेतुत्वकल्पनाद्विरोधिव्याप्यवत्त्वनिश्चयसत्त्वे संशयाकारानुमितिस्वीकारो रत्नकोपकृतामनुचित इत्यत आह रत्नेत्यादि। विरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्य संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे अविरुद्धानेकप्रकारकत्वघटितस्यापि तथात्वं स्यादित्याह एकधर्मिकत्यादिना। एकधर्मिकत्वघटितस्य संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे नानाधर्मिकत्वघटितस्यापि तथात्वं स्यादित्याह नानाधर्मिकेति। ज्ञानत्वादिवदित्यादिपदेन नानाधर्मिकैकप्रकारक-

न्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा अस्य दूषकत्वम्। न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्, अन्यथा बाधे-

---

द्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य। क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात्। नीलेतरघटत्वघटत्वाप्रकारकज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकं, तत्तत्प्रयोजकाविरहादेव तत्तद्विरहाद्युपपत्तेः। एवञ्च तुल्यबलाभ्यां वि-

---

स्यादेः परिग्रहः। जन्यतावच्छेदकमिति। तथा च उक्तकार्यकारणभावविरहादनुमितेः संशयत्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः। ज्ञानत्वप्रयोजकात्। तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ननियामकेत्यर्थः। समाजस्य संशयत्वघटकधर्माणां मिलनस्य। ननु विरोधिसंसर्गेणोभयप्रकारकत्वलक्षणं संशयत्वमवश्यं कारणनियम्यमत आह क्वचिदिति। तत्प्रयोजकं विरोधभानप्रयोजकम्। तथा च विरोधमविषयीकृत्यापि संशयोत्पादात्तद्भानार्थं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु तथापि तद्विषयकनिश्चयाकारानिमित्तत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्व्याप्यवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वादनुमितेः संशयत्वं दुर्वचमत आह नीलेत्यादि। तदभावप्रकारकेतरत्वघटितस्य तन्निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे भेदघटितं नीलेतरघटत्वं दृष्टान्तः। तदप्रकारकत्वघटितस्य तदभावनिश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे सुसदृशं दृष्टान्तमाह घटत्वाप्रकारकेत्यादि। एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानात्मकसंशयत्वघटितस्य निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे तत्सदृशं दृष्टान्तमाह एकधर्मिकेत्यादि। तत्त्व तदभावप्रकारकत्वादि। विरहादीत्यादिना तद्व्यवच्छेदस्योपग्रहः। एवं चेति। निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वे

ऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अभिकचलनया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलत्वादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः । प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्य-

---

रुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संशयरूपं भवति । अत एवाहुस्सैव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमामनन्ति । फलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकसमबलभावः । सत्यामपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविषवर्तिनि शङ्खे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवाऽसति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति

चेत्यर्थः । नन्वेवं संशयमात्रस्यैव साक्षात्कारत्वनियमात् तत्सामग्रीविरहे कुतः संशयात्मिकानुमितिरत आह अत एवेति । आहुरित्येति । समानानेकधर्मादिसूत्रस्वरसात् विप्रतिपत्तिवाक्यतः शाब्द एव संशयो न तु तत्प्रत्येकपदार्थोपस्थित्यनन्तरं मानसः स इति शाब्द एव संशये व्यभिचारादुक्तनियम एव नास्तीत्यर्थः । ननु सामग्र्योस्तुल्यबलत्वं दुर्ज्ञेयमतो न्यूनबलत्वादिरपि तदपि फलगम्यं वाच्यमित्याह फलबलेति । भ्रमसामग्र्या बलवत्त्वं दर्शयन्नाह सतीति । पीतत्वस्यैवेति । नयनेन ग्रहादित्यन्वयः । चक्षुः पित्तादिवशेन शुक्लत्वप्रमासामग्र्या न्यूनबलत्वादिति भावः । प्रमासामग्र्या अधिकबलत्वं दर्शयन्नाह असति चेति । दोषविशेष इति पूर्वेणान्वयः । शुक्लत्वस्येति । दोषात्मककारणविरहेण पीतत्वभ्रमसामग्र्या हीनबलत्वादिति भावः । अनुमितावेव अन्यत्रापि सामग्र्योस्तुल्यबलत्वं दर्शयन्नाह दूरस्थे चेति । पित्तादीनामिव विशेषदर्शनस्याप्यधिकबलत्वसम्पादकत्वं दर्शयन्नाह सति चेति । एककोटिविशेषदर्शने सति तत्कोट-

मानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने । तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ।

निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम्।

च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैवमुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च नाऽनुभवबाधः, येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता । अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च

रेव नयनेन ग्रहादित्यर्थः । न चोभयकोट्योर्विशेषदर्शने सति तयोर्नयनेऽपि संशयः स्यादिति वाच्यम् । तादृशफलादर्शनेन तत्र सामग्र्योः समबलत्वाकल्पनादिति भावः । ननु संशयस्य साक्षात्कारत्वानियमे स्मृतिरपि संशयः स्यादित्याशङ्कते अथैवमिति । विरोधीति । एकधर्मिकतत्तदभावप्रकारकसंस्काराभ्यामित्यर्थः । न चोद्बोधकानां विशिष्यैव स्मृतिहेतुत्वादेकधर्मिणि तत्तदभावयोरेकदोद्बोधक एव संस्कारयोरसम्भवीति वाच्यम् । यस्य पुंसः समानधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामग्र्योरिव समानधर्मिकतत्तदभावगोचरस्मृतिद्वयं अनुगतरूपाभ्यामुद्बोधकस्य हेतुत्वं तत्रैव च विरुद्धसंस्कारयोरेकदोद्बोधसम्भवादिति भावः । उत्तरयति किं न स्यादिति । आनुभविकत्वे स्मृतेः संशयत्वमिष्टमेव तद्बाधे तूभयकोट्योर्विशेषदर्शनदशायामेकधर्मिकतत्तदभावचाक्षुषसामग्र्योरिव समानधर्मिकतत्तदभावस्मृतिसामग्र्योरपि मिथो विरोधित्वं कल्प्यमिति भावः । अनुभवबाधस्तु त्वयाप्युच्यते इत्याह येनेति ।

सहानवस्थायित्वं साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न । सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति

निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावपि अनुगतोद्बोधकस्थले स्मृतेः संशयत्वधारणासम्भवात् सापहासमाह उपेयत इति । मूलोक्तं सिद्धान्तं निरसितुमाशङ्कते अथेति । प्रतिबन्धक इति । अन्यथा बाधनिर्णय अनुमित्यापत्तेरिति भावः । ननु विरोधित्वं यदि तद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वं तदा विरोधिव्याप्यवत्तायास्तदसिद्धमत आह विरोधित्वं चेति । वस्तुत इति । वस्तुगत्या यः साध्यविरोधी तन्निश्चयो यदि प्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशस्य साध्यविरोधिन । विरोधित्वेनेति । निर्णयस्तथेत्यनुषज्यते । तदग्रहे विरोधित्वाग्रहे । नेह साध्यमिति । न चैव साध्याभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेऽपि तन्निश्चयः साध्यवत्ताबोधविरोधी स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यादेरिव अव्याप्यवृत्तित्वादेरपि ज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भाव । तदनन्तरमिति । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तर न तस्य भ्रम संशयो चेत्यर्थ । न तावद्विशिष्टधीसामान्ये विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं किं तु प्रत्यक्षाद्यात्मकतत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिष्वेव तथानुमिते संशयत्वे न बाधकमित्याशयेनाह सत्यपीत्यादि । शुक्लत्वादीति । पीतत्वाद्यभावव्याप्यवत्तादर्शनेत्यर्थ । पीतत्वादेरिति । ग्रहादित्यग्रे अन्वय । ननु भ्रमात्मक एव विशिष्टधीसामान्ये तदभावविशेषदर्शनं विरोधि वाच्यमित्युक्तभ्रमस्य तत्सत्त्वेऽप्युत्पादो न दोषायेत्यत आह अदुष्टेन चेति । पीतत्वादीति । श्वेतत्वाद्यभावेत्यर्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षान्याविशिष्टधीसामान्य प्रत्यवास्तु विशेषदर्शनं विरोधीत्यत आह सति चेति । ननु लौकिकसन्निकर्षा-

च विशेषदर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयात् दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाऽग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः । अनुगतकार्य्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि कल्प्यते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ वि-

जन्यविशिष्टधीसामान्य प्रत्येव तस्य विरोधित्वं वाच्यं तच्चोपनीत-भानसाधारणमेवेत्यत आह दूरत इति । दूरत्वदशायां प्रमितस्येन्द्रियसन्निकृष्टस्यापि स्थाणुत्वादे स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरत्वादिप्रकारेण शाखादिमत्ताभ्रमदशायां धर्मिण्यग्रहादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सत्यपि श्वैत्यसन्निकर्षे तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमदशायां मलिनशङ्ख इवेत्यस्य नयनेनाऽग्रहादित्यपि द्रष्टव्यम् । अनुगतस्यस्य विशिष्टधीतदभावविशेषदर्शनाभावयोरित्यादि । दोषविशेषादीत्यादिना दूरत्वादिदोषविनाकृतलौकिकसन्निकर्षस्योपग्रहः । तदभावविशेषदर्शनदशायां तदुद्बुद्धसंस्कारस्याऽनुद्बोधे प्रमाणाभावादाह कदाचिदिति । वस्तुतोऽनुभवत्वजातौ मानाभावादनुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतास्थल एव स्मरणेऽपि विशेषदर्शनस्य विरोधित्वसम्भवाच्च पूर्वकल्प एव सम्यगित्याशयेनैव कदाचिदित्युक्तम् । तथेति । विशेषदर्शनं विरोधीत्यर्थः । सामान्ये दोषविशेषाद्यजन्यविशिष्टधीसामान्ये । ननु निश्चितव्यभिचारकत्वाद्दोषविशेषाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव विशेषदर्शनस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं न तु तादृशज्ञानत्वमनुमितौ सन्दिग्धव्यभिचारकत्वादत आह बोध्याभावेति । शाब्दादीति । योग्यताज्ञानादिसत्त्वेऽपीत्यादि । तथा च लाघवादिप्रतिसन्धानशून्याया एव व्यभिचारशङ्काया कारणताधीपरिपन्थित्वात् सन्दिग्धव्यभिचारकेणापि विशिष्टबुद्धित्वेनैव प्रतिबध्यत्वं न तु तादृशप्रत्यक्षत्वेन शाब्दोपमित्यादौ प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गादिति भावः । न च यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैव वन्हेस्तदभावस्य च व्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्र भवन्मतेऽपि पर्वतो वन्हिमान्न वा इत्याका-

रा संशयानुमितिर्दुर्वारा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैव विरोधिपरामर्शस्य
विशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकीभूतपर्वत-
त्वाद्यवच्छेदेन विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानस्यैव संशयत्वात्तादृशज्ञानसा-
मग्रीविरहेण पर्वतत्वोपलक्षिते वह्नितदभावयोः समूहालम्बनानु-
मितेरेव तत्रोत्पादात् । इदं तु चिन्त्यते । यत्र पर्वतत्वाद्यवच्छेदेनैवा-
ऽभावव्याप्यवत्त्वस्य द्रव्यव्याप्यवत्त्वस्य च समूहालम्बनपरामर्शोत्तरं
वह्न्यभावेतराभावस्य वह्नीतरद्रव्यस्य च पर्वते बाधनिश्चयः तत्रेतर-
बाधवशाद्वह्न्यभावस्य वह्नेश्चानुमितिः पर्वतो वह्न्यात्मकद्रव्यवान्
चेत्याकारा मणिकृन्मतेऽपि दुर्वारा तस्मात्तन्मतेऽपि विशेषबाधघटितयोः
सामान्यसामग्र्योर्मिथो विशिष्टधीविरोधित्वान्तरं कल्पनीयमेव । अत्र
वदन्ति । दोषविशेषाणां लौकिकसन्निकर्षविशेषाणां चाऽननुगतत्वाद्दो-
षविशेषाद्यजन्यस्य नैक्यं किं तु दोषविशेषादिजन्यतत्तद्बुद्धीनां भेद-
वत्त्वमेव तद्वाच्यं तथा च तावद्भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिग-
मकाभावादनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावध्रौव्ये प्रातिस्विकरूपेण
तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तिष्वेव तत्तद्विशेषदर्शनत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यतामवच्छेदकलाघवादित्यनुमितौ तस्य विरोधित्वे मानाभावः ।
अथ साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्तन्निष्ठप्रकारताकबुद्धिं प्रत्येव तदभा-
वव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं साक्षात्कारत्वनिरूपिता च वि-
लक्षणविषयता लौकिक इव दोषविशेषजन्येऽपि प्रत्यक्षे अनुगतैव,
रजत इव शुक्तावपि रजतत्वदर्शने रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवात्,
लौकिकस्येव दोषविशेषजन्यस्यापि हविराद्युपादानप्रत्यक्षस्य यागादि-
गोचरप्रवृत्तिजनकत्वात् तदवच्छेदकत्वेनैव विलक्षणतादृशविषयता-
सिद्धेश्चेति चेन्न । सति विरोधिव्याप्यवत्तादर्शने बुभुत्सयापि तद्व-
त्तोपनीतप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाऽनाहार्यतादृशबुद्धित्वेनैव प्र-
तिबध्यत्वं वाच्यम् । आहार्यत्वस्य दुर्वचत्वात्तदवच्छिन्नभेदस्य निवे-
शायोगात् । बुभुत्साकालीनतत्तद्विशिष्टबुद्धीनां प्रत्येकभेदस्य निवेशे
च तेषां विशेष्यविशेषणभावभेदादेव गुरुतरानन्तप्रतिबध्यप्रतिब-
न्धकभावापत्तेस्तादवस्थ्यात्, असत्यामपि बुभुत्सायां तत्कालीनबु-
द्धिव्यक्तीनां विरोधिपरामर्शदशायां सामान्यसामग्रीतः समुत्पत्ति-
प्रसङ्गाच्च । बुभुत्साकालीनतद्बुद्धौ बुभुत्साव्यक्तीनां विशिष्य
हेतुत्वकल्पने चातिगौरवापत्तेः । न च यद्यद्बुभुत्सासत्त्व तदभावव्या-

ष्टवत्तापरामर्शदशायां तद्वत्ताबोधः तत्तद्बुभुत्साभावकूटविशिष्टत-
दभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनैव साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्प्रकारता-
कधीसामान्यप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । यत्राऽपेक्षाबुद्ध्यात्मक-
साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शानन्तरं क्रमेण साध्यस्य बुभुत्सापरामर्शौ
तत्रोत्तरकाले साध्यस्योपनीतभानोत्पत्तिदशायां तन्मतेऽप्यनुमित्या-
पत्तेः साध्यस्योपनीतभानसामग्र्या अनुमितिसामग्रीतो हीनबलत्वा-
त् । इच्छाघटितसामग्रीत्वेन कथंचिद्दुर्बलत्वेऽपि प्रतिबन्धकद्वियेव
तत्तद्बुभुत्साविरहाणां विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरप्रति-
बध्यप्रतिबन्धकभावताद्वस्थ्यात् । न च तावद्बुभुत्साविरहविशि-
ष्टतदभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्य अखण्डस्य तद्घटितत्वेनैव
तद्वत्ताधीप्रतिबन्धकत्वान्न गौरवमिति वाच्यम् । प्रतियोगिविलक्षणस्याऽ-
खण्डाभावस्य नञ्त्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धेरन्यत्र व्यवस्थापितत्वा-
त् । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावस्वरूपत्वेनाऽखण्डत्वासम्भवा-
च्च । अथ प्रत्यक्षस्थले विशेषदर्शनस्य विरोधित्वं
विरोधिपरामर्शदशायां तद्वत्तायाः शाब्दोपमितिस्मृतीनामनुत्पत्त्या
तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावपरामर्शत्वेन विरोधित्वं
वाच्यं न तु शाब्दत्वाद्यन्तर्भावेण गौरवादित्यनुमितेः संशयत्वास-
म्भवः पर्वतादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यवत्त्वनिश्चयदशायां वह्निमत्प-
र्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वह्निमत्पर्वतपदवाच्यत्वोपमितेरनुत्पत्त्या तस्या
अपि विरोधिपरामर्शप्रतिबध्यत्वात्, परोक्षत्वं च जातिविशेषो बाध-
निर्णयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनैवानुमितावपि सिद्धः, शाब्दादिसा-
धारणानुभवत्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्साङ्कर्यासम्भवादिति चेन्न ।
अनुमितिसामग्रीदशायां ज्ञानान्तरानुत्पत्त्या तत्प्रतिबध्यतावच्छेद-
कत्वेन सिद्धया जात्या साङ्कर्येण परोक्षत्वजात्यसम्भवात् । न च
सत्यामपि अनुमितिसामग्र्यां शाब्दोपमितिप्रत्यक्षादीनां प्रत्येकमात्र-
बुभुत्सायां तत्प्रत्येकस्योत्पत्त्या प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्साविरहविशि-
ष्टानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधि-
त्वमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सासत्त्व अनुमितिसामग्री-
प्रतिबध्यविजातीयज्ञानोत्पादेऽपि प्रत्यक्षादिप्रत्येकबुभुत्सायाः प्रत्यक्षा-
दिप्रत्येकान्यधीविरोधित्वादेवोक्तनियमोपपत्तेः सर्वमत एव बुभु-
त्साघटितसामग्र्या बलवत्त्वोपगमात् । वस्तुतोऽनुमितिभिन्नं विजा-

तीयं वा ज्ञानं प्रति पक्षतादिविशिष्टवन्ह्यादिपरामर्शत्वपर्यवसितोऽनानु-
मितिसामग्रीत्वेन सर्वमत एव विरोधित्वं वाच्यं तथा च सोन्दडमते
प्रतिपक्षस्थलेऽपि संशयात्मिकाया अपि अनुमितेरेव स्वीकारात् पक्षता-
विशिष्टवन्ह्यादिपरामर्शस्वरूपाया अनुमिति सामग्र्याः प्रतिबन्धादेव
तदानीं न ज्ञानान्तरोत्पादः, चिन्तामणिकृतस्तु सत्यपि पक्षतादिसहि-
कृतवन्ह्यादिपरामर्शे प्रतिपक्षस्थले घटादेर्मानसादिज्ञानोपगमात्पक्ष-
तादिभिरिव विरोधिपरामर्शाभावेनापि विशिष्टमेव वन्ह्यादिपरामर्श-
स्यानुमित्यन्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकं वाच्यमिति नानाविधवि-
रोधिपरामर्शाभावकूटस्योत्तेजकतागौरवादपि संशयात्मिकाऽनुमि-
तिः स्वीकर्तुमुचितेति । यत्तु विरोधिपरामर्शस्याऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वे
यत्र साध्याभावपरामर्शकालीनेषु साध्यपरामर्शसहस्रेषु विशिष्य
विशिष्याऽप्रामाण्यज्ञानं तत्रापि तेभ्यः साध्यानुमितिप्रसङ्गः, तत्तद-
प्रामाण्यज्ञानव्यक्तित्वेन साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वे चाऽनन्तप्र-
तिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तिस्तत्रैव साध्यानुमितिसामान्यं प्रति सा-
ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेनानुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पना-
त्तु क्रोडपत्रेऽनुमितिः संशयाकारेति । न च साध्याभावपरामर्शस्याऽ-
प्रामाण्यज्ञानदशायां साध्यस्यानुमित्युत्पादेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभा-
वकूटविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वेन विरोधिताया वाच्यत्वात्तथा-
पि तत्तदप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकतायां विशेष्यविशेषणभावेनाऽन-
न्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तिरिति वाच्यम् । तावदप्रामाण्य-
ज्ञानाभावविशिष्टसाध्याभावपरामर्शत्वावच्छिन्नाभावस्याऽखण्डस्य
तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्यानुमितिं प्रति हेतुत्वस्य मया वाच्यत्वादिति ।
तत्तुच्छम् । यत्र विरोधिपरामर्शकालीनं साध्यपरामर्शसहस्रमे-
व रक्तो दण्ड इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकं रक्तत्वाद्यंशे वि-
शिष्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितं वृत्तं तत्रोत्तरकाले रक्तत्वादिविशिष्ट-
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेर्वारणार्थं तत्तद्भ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनां तादृशविशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानप्रतिबन्धकतायां तवापि गौरवस्य तुल्यत्वात् । अस्मा-
कं तु विरोधिपरामर्शस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादनुमितेरेव तत्रोत्पा-
दात् अन्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैव
तत्र रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षानुत्पादसम्भवादिति दिक् । अत्रो-
च्यते । शाब्दोपमितिस्मृतिसाधारणमवश्य प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताबुद्धि-

त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन विरोधित्वं वाच्यमतोऽनु-मिते संशयत्वासम्भव । न च प्रत्यक्षान्यत्वतद्वत्ताबुद्धित्वयोर्वि-शेष्यविशेषणभावावच्छेदकद्वयध्रौव्येण लाघवात्तद्वत्ताशाब्दत्व तद्व-त्त्वोपमितित्व चेति द्वयमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु तदभावपरा-मर्शदशाया तद्विशिष्टस्मृतेस्तु उद्बोधकविरहादेवाऽनुत्पादसम्भवा-त् अनुगतोद्बोधकस्थले प्रमाणाभावादिति वाच्यम्। तद्वत्ताबुद्धित्व-विशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्य दुर्वचत्वाच्च प्रतिबध्यतावच्छेदत्वासम्भ-वात् । तद्वत्ताबुद्धित्वविशिष्ट यत्प्रत्यक्ष तदन्यत्वस्यावच्छेदकत्वे विरोधिव्याप्यदर्शनदशाया सुखादेरप्यनुत्पत्त्यापत्ते तस्यापि निरु-क्तप्रत्यक्षभिन्नत्वात् । न च तद्वत्ताबुद्धित्व प्रत्यक्ष च द्वयमेव मिथो वैशिष्ट्यानापन्न तदन्यत्व विशेषणीभूय प्रतिबध्यतावच्छेदक व्या-सज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । अन्यथा तद्वत्ताबुद्धित्वस्य प्रत्य-क्षान्यत्वस्य च द्वयोरेव तादृशावच्छेदकत्वस्वीकारेण सामञ्जस्ये त-योर्विशेष्यविशेषणभावव्यर्थत्वासक्तेरसङ्गतप्रलपितत्वापत्ते । वस्तु तस्तत्प्रकारकपरोक्षत्वावच्छिन्न प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-त्वेन प्रतिबन्धकत्व वाच्य, नित्यज्ञानवृत्ति ॥ साक्षात्कारत्वेन सह साकर्यभिया अनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन जात्यन्त-रस्याऽसिद्ध्या तेन सम परोक्षत्वस्य सांकर्यशङ्काया अप्यसम्भवात् । न चानुमित संशयान्यत्वनियमे प्रागुक्तरीत्यानुमितिभिन्नबुद्धाव-नुमितिसामग्र्या प्रतिबन्धकताया नानाविधतदभावपरामर्शाना-मुत्तेजकत्वकल्पनाया गौरवमिति वाच्यम् । अनुमितावपि तदभा-वपरामर्शस्य विरोधितया तद्गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अन्यथा नीलपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयात्तर पर्वतत्वावच्छि-न्न नीलत्वाभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रापि नील पर्वतो वन्हिमानि-त्यनुमितिप्रसङ्गात् । न च विधेयतान्यताद्यप्रकारताकानुमिति त्वावच्छिन्न प्रत्येव तदभावपरामर्शत्वेन सान्दर्भैर्विरोधित्वान्तर स्वीक्रियते तथा सति लाघवेन तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न प्रत्ये-व तयोरौचित्यात् यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन वन्ह्यभावव्याप्यवत्ता नी-लपर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिव्याप्यवत्तामवगाहमान परामर्श उत्पन्न-स्तत्र पर्वतो न वन्हिमान् नीलपर्वतश्च वन्हिमान् इत्येव निर्णयाका-रानुमितिप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । धर्मितावच्छेदकभेदेनो-

शेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा, अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवन्मते तावद्यावदप्रामाण्यं न गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

कानुमितेः संशयत्वासम्भवात्, इष्टापत्तौ चाऽनुभवविरोधात् । वस्तुतः अस्मन्मते अनुमितिभिन्नबुद्धावनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां नानाविधतदभावपरामर्शानामुत्तेजकत्ववत् सौन्दडमतेऽपि घटचाक्षुषत्वादिप्रकारकनानाविधेच्छानां तत्रोत्तेजकतायां तुल्यमेव गौरवम् । अन्यथा वह्नितदभावयोः परामर्शदशायां सत्यामपि घटादेश्चाक्षुषादिबुभुत्सायां भवन्मते घटादिचाक्षुषानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन साध्यतदभावयोरनुमितेरेव सम्भवात्, अस्माकं तु विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथः प्रतिबन्धात्तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्ति घटादिचाक्षुषार्थं न तद्गोचरेच्छादीनामुत्तेजकत्वमिति सङ्क्षेपः । वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयस्य वह्न्यभावव्याप्यपाषाणत्वादिमत्तानिश्चयस्य च कार्यतावच्छेदकं न तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वस्याऽननुगतत्वात् गुरुत्वाच्च, किं तु अनुमितित्वव्याप्यवैजात्यमेव, तथा च तादृशनिश्चयाभ्यां संशयात्मकानुमित्युत्पादे तत्रैव निरुक्तवैजात्ययोः सङ्करप्रसङ्गः इत्यवद्यं रत्नकोषकृतापि वह्निसाध्यकपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन वह्न्यभावसाध्यकपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यावच्छिन्नं प्रति च वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वं वाच्यमित्यनुमितेः संशयत्वासम्भवः । न च मिथो विरोधिपरामर्शप्रयोज्यवैजात्यान्तरं संशयात्मकानुमितौ स्वीकार्यं, तादृशफलासिद्धौ तदन्तर्भावेण कार्यतावच्छेदकवैजात्यान्तरकल्पनस्याऽन्याय्यत्वात् इत्यपि वदन्तीति कृतं पल्लवितेन ॥ विशेषान्तरेति । तदीयव्याप्यदर्शनाभावविशिष्टमेव तदभावव्याप्यदर्शनं तद्वत्ताबोधविरोधीत्यर्थः । संशयः प्रात्यक्षिकः । यावदिति परामर्शयोरप्रामाण्यं यावन्न गृह्यत इत्यर्थः । ननु विरोधिपरामर्शसत्त्वादप्रामाण्यग्रहोत्तरमेव कुतः सन्देह इत्यत आह अगृहीतेति ।

अनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोटयुपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्।अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव। बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतादेः। नित्यो घटः कार्य्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः । असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः। प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्मताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं, व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः, स्वसाध्यविपरीतेनाऽनियमात् । नापि संश-

---

विरुद्धस्येति।साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः। बाध इति। हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा। अपक्षधर्मे च पक्षधर्मताबाध इति शेषो वा। तथा च

ननु विरुद्धत्वं न साध्यासमानाधिकरणत्वं तदवच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानेन साध्याभावज्ञानजननासम्भवादत आह साध्याभावेति। ननु ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादावपक्षधर्महेतुस्थलीयबाधस्य फलानुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमतो हेतुपदं प्रकृता प्रकृतहेतुसामान्यपरत्वेन व्याचक्षाणस्तदुपगृह्णाति प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च पक्षवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन व्याप्तिबाध एव बाधस्य फलं तच्च प्रकृतहेतोः पक्षावृत्तित्वेऽपि पक्षनिष्ठधर्मान्तरे सुलभमिति भावः। नन्वेवं पक्षधर्मे व्याप्तिबाधस्यैव सम्यक्त्वान्मूले हेतावित्यस्य वैफल्यमतो हेतुपदं प्रकृतहेतुपरं मन्वानः पूरणेनैव मूलन्यूनतामपाकरोति अपक्षधर्मे चेत्यादि । ननु ह्रदो वन्हिमान् घटत्वादित्यादावपक्षधर्मेऽपि हेतौ व्याप्तिबाधसम्भवात् इत्ययमपि न्यूनत्वमेवेत्यतः फलितार्थमाह

यः, प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात्। किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम्। तथा च प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः। न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा, किन्तु निर्णय एव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न। असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात्। न चाऽनैकान्तिकातिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञा-

---

हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतेति। प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः। संशयादिति। तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र च इष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः। असतीत्यादि। हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसं-

---

तथा चेति। हेतौ प्रकृतहेतौ। ननु साध्यहेत्वोरित्यत्र मूले यदि द्वन्द्वसमासस्तदा साध्यस्यापि जिज्ञासालाभादसङ्गतिः प्रतिपक्षस्थले हेत्वोरेव तत्त्वजिज्ञासोत्पत्तेस्तत्पुरुषस्य व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति। मिथो विरोधिसाध्ययोरित्यर्थः। संशयस्य हेत्वोस्तत्त्वजिज्ञासाजनकत्वे मानाभावाद्व्याचष्टे तज्जन्येति। तज्जन्यं तत्त्वसन्देहजन्यं यत् दुःखं तदुत्सारणरूपस्येष्टस्य साधनताज्ञानादित्यर्थः। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादित्यस्य पृथगुपन्यासासङ्गतिरतः पूरयित्वा तदर्थमाह अन्यत्र चेति। प्रतिपक्षस्थलादन्यत्र चेत्यर्थः। इत्थं च सं-

सा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयो-
रेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः, क्रमोत्पन्नयोरेकदाऽस-
त्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्श-
नाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्प-
राप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादि-
ज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् । यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारो-
द्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्या-
प्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम् । इति । तन्न । व्याप्ति-

शयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादि-
त्यर्थः । उत्पत्तिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरु-
त्पादक्रमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयोर-

शयाद्वेत्यत्र प्रतिपक्षस्थल इति पूरणार्हमिति ध्येयम् । प्रकरणसमस्य
जिज्ञासाहेतुत्वे मानाभावादाह हेतुसमीचीनत्वेत्यादि । ननु पूर्वपरा-
मर्शस्य स्वतृतीयक्षण एव नाशाच्चतुर्थक्षणात्मके परामर्शान्तरोत्प-
त्तिकाले तन्नाशाभिधानमसङ्गतमतो व्याचष्टे पूर्वकाल इति । तथा
च तृतीयक्षण एव पूर्वपरामर्शस्य नाशः प्राप्तः । नन्वेवमपि हेत्वन्त-
रीयव्याप्तिज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वेन पूर्वपरामर्शनाशक-
त्वात्पक्षधर्मताज्ञानस्य तन्नाशकत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह व्याप्तीत्या-
दि । ननु व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां कस्यापि परामर्शस्य
नाशाजननात्तथाप्युभयोर्नाशकत्वाभिधानमसङ्गतमेवेत्यत आह उ-
त्पत्ताविति । तथा च परहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामग्रि-

स्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भाव-
नाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनायुगपदुभयव्या-
प्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा
विरुद्धकार्य्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्य्यमुत्पद्यते । ता-
दृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य वाद्युप-
न्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य च केवलान्वयिन्यपि
सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽभिधेयत्वं घट-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृ-

न्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरा-
मर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य निरुक्तसत्प्रतिप-
क्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य

मपरामर्शस्य या उत्पत्तिस्तत्पूर्वकाल इति मूल अन्वय । यद्यपि
परामर्शे पक्षहेत्वो सम्बन्धस्य संसर्गमर्यादयैव भानात् तत्रा-
पि पक्षधर्मताज्ञानस्याऽहेतुत्वादिदमप्यसङ्गतम्, तथापि पक्षवृत्तित्व-
प्रकारकस्यापि परामर्शस्याऽनुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तम् । स्वा-
मिनो देवदेवस्य इत्यादाविव व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यत्रापि वि-
भक्त्युपस्थाप्य द्वित्व व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकीभूतयोर्व्या-
प्तिपक्षधर्मत्वयोरेवाऽन्वितमित्याशयेन यथाश्रुतमेव मूल सङ्गमयन्नाह
यत्र चेति । उत्पत्तिकाले एवेति । तथा च पूर्वकाल इत्यादिक न
व्याख्येयमिति भाव । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षाद्यात्मकस्य दूषणौ-
पयिकप्रतिपक्षस्य केवलान्वयिन्यसम्भवाद्व्याचष्ट निरुक्तेति । व्य-
वहारौपयिकेत्यर्थ । एकैकस्येति । घटमात्रवृत्त्यन्यत्व सत्तायां जा-
त्यन्यत्व च कम्बुग्रीवादिमत्त्व व्यभिचारिता विशिष्ट हेतुरित्यर्थः ।

स्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घट-निष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्या-भावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनद-शायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूष-कत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटनिष्ठेति । घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वाच्च बाधाश्रयासिद्धी । नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य पटत्वाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति । वस्तुतो घटो नाऽभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाऽप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभा-

---

न च सत्तायामपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगि-स्वरूपस्य साध्यस्य सत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः, सत्तापदस्य मूलस्थजा-तिपदस्य च भावत्वोपलक्षकत्वादिति भावः । ननु घटनिष्ठस्य घटा-त्यन्ताभावस्य पक्षत्वे बाधः तत्तद्भावभिन्नत्वेन पक्षविशेषणत्वे च आश्रयासिद्धिरत आह घटनिष्ठेत्यादि । समवेतत्वादाविति । तस्या-पि निरुक्तजात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादिति भावः । पटत्वा-भावादाविति । तस्यापि घटानिष्ठनित्याभावत्वादिति भावः । विशे-षादर्शनदशायां व्यभिचारास्फूर्तिदशायाम् । समानधर्मिकस्यैव वि-रोधिपरामर्शस्य प्रतिपक्षत्वमिति नव्यमतानुसारेणाह वस्तुत इति । साध्याप्रसिद्धावन्वयित्वासम्भवादाह व्यतिरेकिणेति । प्रमेयत्वव्या-पकीभूताभावप्रतियोगित्वेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वानिश्चयेनेत्यर्थः । ननू-क्तक्रमेण व्यतिरेकिणो विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वाभावाच्च तस्य स-त्प्रतिपक्षत्वव्यवहार औपचारिकत्वमत आह व्यापकाभावेति । ननु तथाप्यु-क्तक्रमेण परार्थस्थले प्रत्यक्षोपन्यासः केवलान्वयिनि दुर्घटः वाक्या-

स्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्ते-र्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भे-दव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृ-तपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोऽन्नाय-

---

र्थाप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादत आह प्रत्येकेति । व्यवहारौपयिक-रूप मूलोक्तसत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपसत एवानुमितिविरोधित्वाद्धेत्वाभा-सत्वमतः स्वयमेव हेत्वाभासरूपं समुपदर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति । आभासीभूत इत्यादिः । यत्र विशिष्टपक्षापेक्षया साध्याभावादिव्या-प्यवत्त्वमेव लघु तत्र पक्षधर्मिकतद्वत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्व-मित्याशयेनाह साध्याभावव्याप्येत्यादि । यत्र साध्याभावादिव्या-प्यवत्तामपेक्ष्य विशिष्टपक्ष एव लघुस्तत्र साध्याभावादिव्याप्यधर्मि-कपक्षनिश्चयत्वेनैव लाघवाद्विरोधित्वमित्याशयेनाह पक्षनिष्ठाविति । साध्याभावसाध्यवद्भेदयोर्व्याप्यावित्यर्थः । एवमादिरित्यादिना सा-ध्याधिकरणत्वाभावव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः ॥

ननु तेषां प्रत्येकस्य विभाजकत्वे हेत्वाभासानां पञ्चविधत्वा-नुपपत्तिरत आह विभाजकं त्विति । प्रकृतेत्यादि । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षस्य वारणाय सत्यन्तम् । प्रकृतयोः पक्षसाध्ययोर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सतीति तदर्थः । अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वं न तादृशग्रहजनकी-भूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतामात्रं तथा सति सत्यन्तवारणीयस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य व्यावर्तनानुपपत्तेः तज्ज्ञानस्यापि तदभा-वावगाहिप्रकृतसाध्यवत्तासमूहालम्बनविरोधित्वात्, नापि प्रकृतपक्ष-कप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव तथा, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् जलत्वा-दित्यादौ प्रकृतसाध्यवत्तया प्रकृतपक्षग्रहस्याहार्यत्वात्तादृशग्रहत्वा-वच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः प्रकृतपक्ष-

साध्यग्रहाविरोधीत्यस्य व्यर्थतापत्तेश्च, किं तु प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं, तथा च विषयितामात्रस्यैव यथाकथञ्चित्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात्तच्छून्यग्रहाप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवः स्यादतः पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानम्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्। काञ्चनमयह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यवतः पक्षादेर्वारणायाऽविरोध्यन्तम्। तच्च वैशिष्ट्यग्रहविरोधितत्तदुन्नायकस्य च द्वयोः विशेषणं, समासनिविष्टस्य तस्योभयत्रैवाऽन्वयसम्भवात्। अन्यथा विरोधिमात्रस्य विशेषणत्वे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मिकायामाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिः तस्या अपि प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधी यः पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिवह्न्यभावव्याप्यवत्पर्वतात्मकप्रतिपक्षस्तदुन्नायकत्वात्। न च विरोध्युन्नायकस्यैव तद्विशेषणं देयमतो नोक्तदोष', तथा सति वह्निमान्पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिनः पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यवत्त्वस्योन्नायके वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्त्यापत्ते। तस्य प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वनियमात् प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधी यस्तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधी तदुन्नायकत्वविरहेणैव तस्य वारणीयत्वात्। न चैवं वह्न्यभावव्याप्याभावविशिष्टः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावव्याप्यवत्त्वस्यापि प्रतिपक्षत्वात्तत्राव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षग्रहाविरोधित्वादिति वाच्यम्। तस्याश्रयासिद्धिरूपेणाऽलक्ष्यत्वेऽपि अत्यभावान्निति ध्येयम्। न च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रकृतपक्षसाध्यग्रहविरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यप्रतिपक्षाव्याप्तिः, प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थल तादृशग्रहाविरोधित्वविशेषणस्याऽनुपादेयत्वात्। समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वमते ह्रदत्वादिप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति ह्रदादिभिन्नत्वज्ञानत्वेन समानविशेष्यतया प्रतिबन्धकत्वात् तथापि साध्याद्यग्रहाविरोधित्वासम्भवात्। पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान् धूमादित्यादौ धर्मिव्याप्यत्व-पर्वतात्मकबाधेऽतिव्याप्तिवारणार्थमाह प्रकृतेत्यादि। अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वोपादानमसम्भववारणा-

कत्वम् । तदनुमापकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वावगाही परामर्शो ग्राह्यः । तत्र सत्वन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य, अविरोध्यन्तेनाऽऽश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन

चेति प्रागेवोक्तम् । ननूक्तरूपोन्नायकत्वं यदि तदनुमापनहेतुधीविषयत्वं तदोपदर्शितबाधज्ञानस्यापि कथञ्चिद्विशेषणज्ञानोद्बोधविधया तद्धेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तादवस्थ्यमत आह तदनुमापकत्वञ्चेति । अनुमितिजनकत्वमिति । निरुक्तविरोधिरूपावगाहनानुमितिजनकत्वमित्यर्थः । तेन वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्यापि वन्ह्याद्यनुमितिजनकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिस्तादवस्थ्यम् । लक्ष्येषु लक्षणं प्रापयति तच्चेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । पक्षादिकमित्यादिपदेन साध्यवन्निष्ठत्वव्याप्यवत्पक्षाद्युपग्रहः । ननु नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षस्यापि निरुक्तरूपवत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिः, तस्य प्राभाकरमते असाधारणत्वेन स्वमते च विरोधत्वेनाऽलक्ष्यत्वादत आह अन्यतरस्येत्यादि । निरुक्तोपाधेरसाधारणत्वेपि न तस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वं किं तु मिथो व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेनैवेति मिथ्यमनऽभिव्याप्त्यसम्भवात् पक्ष इत्युक्तम् । प्रतियोगित्वादीत्यादिना साधनतावच्छेदकादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्युपग्रहः । ननु प्रकृतसाध्याभावव्याप्यवत्प्रकृतपक्ष एवास्तु प्रतिपक्षः साध्यवत्त्वानुग्रहौ नव्यमते तस्यैव विरोधित्वात्, तथा च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्याद्देरनुगमार्थं विरोधिरूपोन्नायकत्वघटितलक्षणं व्यर्थमत आह सगृह्यते चेति । अन्यथा प्रकृतसाध्याप्रसिद्धौ तत्रत्यप्रतिपक्षसङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । प्रसङ्गादाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । बौद्धैरुदाहरणादिद्वयस्य, मीमांसकैः प्रतिज्ञादित्रयस्य, प्राच्यैः कण्टकोद्धारणादिवाक्यान्तर्भा-

काञ्चनमयवन्हिमानिसादौ वन्ह्याद्यभावव्याप्यह्रदत्वादिमान् पक्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोगमिच्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानिसादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानिसादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

येण वाक्यदशकस्य, नैय्यायिकैश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य न्यायत्वोपगमादिति भावः । उचितमिति । स्थापनानुमाने दोषाकाङ्क्षायां व्यभिचारादेरिव साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मनः प्रतिपक्षस्यैव प्रथममुपन्यासार्हत्वादिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानचिन्तामणिदीधितिव्याख्यायां सत्प्रतिपक्षग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः असिद्धिः ।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः । अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्र-

दीधित्याः असिद्धिः ।

वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन वि-

जागदीश्याः असिद्धिः ।

संसर्गमर्यादयापि पक्षधर्मत्वाद्यवगाहिनि परामर्शे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावनिश्चयस्य विरोधित्वमनुभवबलादिहाश्रीयत इत्याशयेनाह वस्तुत इति।प्रत्येकस्य समर्थत्वे वनेत्यादिदोष निर-

त्येकाभावो दोषो लभ्यत इति वाच्यम । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न, प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च । अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्याच्चदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदुन्नयनाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः, तथाप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम्।व्यर्थविशेषणत्वादेव । एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धि-

---

शिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शाब्दादिना शक्यग्रहत्वात्।व्यर्थविशेषणत्वस्य चाऽसाधकतासाधनएव

स्यति विशिष्टपरामर्शेति । विशिष्टाभावस्येति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावस्येत्यर्थः। दुर्वारत्वादिति। तथा च विशिष्टाभावस्यापि दूषणसमर्थत्वान्न प्रत्येकाभावेन तस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । प्रत्येकाभावमज्ञात्वेत्यादियुक्तिं निरस्यति प्रत्येकेति। शब्दादिनेत्यादिनाऽनुमानोपग्रह॥शक्यग्रहत्वादिति।तथा च प्रत्येकाभावस्योपजीव्यत्वमेव नेति भावः। व्यर्थविशेषणत्वादिति उक्तं निरस्यति व्यर्थेति ।

रिति प्रत्युक्तम् । अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् । वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाऽप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाऽशक्य एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः, व्याप्त्याद्यभावादेव तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् । न स्याच्च हेत्वाभासता, ज्ञानग-

---

सम्भाव्यत्वात् । न वा तदपि, तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्धर्मान्तरेणाऽव-

---

साधन एवेति । अथ हेतुरसाधको व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताशून्यत्वादित्यसाधकतानुमाने तादृशविशिष्टाभावत्वस्य स्वसमानाधिकरणप्रत्येकाभावत्वापेक्षया गुरुत्वेन व्यर्थविशेषणत्वेऽपि परामर्शविरोधित्वेन दूषकतया वैयर्थ्याभावादिति भाव । सम्भाव्यत्वादिति । वस्तुतो विशिष्टाभावस्य प्रत्येकाभावत्वाघटितत्वात् उक्तानुमानेऽपि न वैयर्थ्यमिति विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वमनुसृत्याह न वेति । तदपि व्यर्थवि-

भेतल्लक्षणाभावात्। एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्मताप्रमिति-
विरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं ते-
नोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं, व्यर्थविशेषणत्वा-
देव । स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तद-
भावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदारोपरूपाऽ-
सिद्धिरित्यनुमितिः न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि तदनिश्चये ।
न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्,
दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती दूषिका, कार-
णाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव
दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य
हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् ।
एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्व-
रूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावना-

च्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारि-

---

शेषणत्वस्य सम्भाव्यत्वमपि। तादृशेति । अखण्डविशिष्टाभावेत्यर्थः ।
अशक्यत्वादिति । प्रत्येकाभावत्वापेक्षया गुरुणो विशिष्टाभावत्वस्य
भिन्नधर्मिकत्वेनाऽवैयर्थ्यादिति भाव. । ननु तथापि पक्षधर्मताप्रति-
योगिकाभावत्वस्यैवाऽसाधकताव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवाद्विशि-
ष्टपक्षधर्मत्वाभावत्वस्य तथापि व्यर्थविशेषणत्वमेवेत्यत आह वि-
शेष्यादीति । मात्रपदेन पक्षधर्मतात्वावच्छिन्नत्वादिप्रतिक्षेपः । व्य-
भिचारीति । साध्यसाधकापि हेतौ पक्षधर्मत्वप्रतियोगिकाभावस्य

त । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजी-
व्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव
पृथग्दोषः स्यात् । आसिद्धिश्च ज्ञाता परस्याज्ञाव्येति स्व-
ज्ञानार्थमुद्भाविता सिद्धिनिर्वाहार्थमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञान-
मावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः, सिद्धौ द्वयो-
रपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात् व्यभिचारादेः
सद्धेतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् । अथ
सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनु-
मित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथाऽव-
धारणादित्यसिद्धिरज्ञाताऽपि हेत्वाभासः । न चैवं हे-

साधारणत्वादिति । व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ सद्धेतुत्वेन ज्ञाय-
माने । तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारा-
दिना तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम् । तेन रूपेण

सत्त्वात्तस्याऽसाधकत्वव्यभिचारित्वादिति भावः । ननु सद्धेतौ
व्यभिचारस्यैवासत्त्वात् तत्र तस्याभासत्वाभावप्रसञ्जनमसङ्गत-
मतो व्याचष्टे सद्धेतुत्वेनेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वेन निश्चीय-
मान इत्यर्थः । तथा च तादृशो व्यभिचार्य्यपीति तत्रैव तत्प्रसञ्जनमि-
ति भावः । मूलमपि दूषयति तदानीमिति । व्याप्तपक्षधर्मतानिश्चय-
दशायां तथाविधनिश्चयात्मकासिद्ध्यप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीत-
व्यभिचारेणैव तादृशासिद्धिप्रतिबन्धात् तादृशासिद्धिकालेऽपि व्यभि-
चारस्याभासत्वं सुग्रहं, न हि तदानीं सिद्धिखण्डकत्वमेव तदानी-
माभासत्वं तथा, कदाचित् सिद्धिखण्डकस्यैव तथात्वादिति भावः ।

त्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यासिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न । एवं सव्यभिचारादिरप्यासिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्।उपजीवनाङ्क्षेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात् किन्तु कारणाभावादपि, असत्यपि प्रतिबन्धके वन्ह्यभावेन दाहानुत्पत्तेः । अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्। नह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादेवाऽनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्, सिद्धरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् । अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं, तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः, तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ,

———

तत्साधारणरूपेण । वन्ह्यभावेनेति । वन्ह्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः,

———

व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयाभावत्वरूपस्याऽज्ञानरूपासिद्धित्वस्य व्याप्तिनिश्चयाभावरूपव्याप्यत्वासिद्ध्यादावसत्त्वात्तदनुगमकत्वासम्भवाद्व्याचष्टे तत्साधारणेति । तथा च परामर्शत्वव्यापकीभूतनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वमेव परामर्शाभावव्याप्तिनिश्चयाद्यभावसंग्राहकमिति भावः । ननु वन्ह्यभावस्यैव दाहप्रतिबन्धकत्वादसत्यपि

न चानयोरप्यसिद्धान्तर्भावः, व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञानयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्यैवेति। तन्न। अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति, तत्र चोक्तमेव। अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं, व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरबहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्, तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति॥

कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिन एव तथात्वात्। यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित्॥

प्रतिबन्धक इत्यसङ्गतमत आह वन्ह्यभावस्त्विति। अभावो भावभिन्नः वन्हिस्तु दाहकारणीभूतोऽपि भाव एवेति तत्प्रतियोगिनो वन्ह्यभावस्य न दाहप्रतिबन्धकत्वमिति भावः। मतान्तरमाह यदभावत्वेनेति। यावद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वं तावद्धर्मवत्त्वेव प्रतिबन्धकमित्यर्थः। दाहादौ च न वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन कारणत्वं, लाघवात् वन्हित्वेनैव तथात्वादिति भावः। न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनैव दाहादिहेतुत्वात् मण्यादेरुक्तप्रतिबन्धकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। प्रतियोगिविनाकृतस्याऽखण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धत्वात्। अन्यथा पदार्थान्तरमप्यन्तर्भाव्याऽखण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्त्यादेरनुपद विस्तृतत्वादिति भावः॥

इति जागदीश्यामसिद्धिपूर्वपक्षग्रन्थः समाप्तः

उच्यते । आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः, प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा, व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् । अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना, परामर्शविषयाभावत्वेनाऽनुगमेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा । अत एव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धा-

---

परामर्शेत्यादि । ननु परामर्शविषयाभावत्वमनाभासे, आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे, परामर्शविरोधित्वविशेषित-

---

परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वम् । तादृशविषयत्वावाच्छिन्नाभावस्याऽसिद्धहेतावसत्त्वात् । अनाभासेऽतिप्रसक्तमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि सिद्धेतावपि परामर्शविषयीभूतस्य साध्यतावच्छेदकादेरभावसत्त्वादिति भावः । बाधविशेष इति । पक्षनिष्ठसाध्याभावात्मनो बाधस्याभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वादिति भावः । साध्याभाववत्पक्षात्मनो बाधस्य तादृशविषयाभावत्वविरहात् तत्रातिव्याप्त्यसम्भवाद्विशेषपदम् । विशेषितं चेति । तादृशविरोधित्वमात्रस्य व्यभिचाराद्यतिप्रसक्तत्वादिति भावः । ननु तदन्यत्वेन विशेषणादनतिप्रसक्तिरत आह अप्रसक्तं चेति । पक्षादावित्ति । पक्षाद- परामर्शविषयप्रतियोगिकाभा-

न्तर्भावादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम्, उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या । न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत । व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनाऽपार्थकम्, आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तमेकामसिद्धिं दुष्परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति ।

---

* हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ, पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ, साधनादेः पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य यद्धर्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमात्रानुगतं प्रत्युक्तम्, परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽति-

---

घटत्वविरहादिति भावः। आदिपदात् पक्षतावच्छेदकाद्यभाववत्पक्षादेरुपग्रहः । अत एव साधनाभाववत्पक्षाद्यव्याप्तेरेव । शब्दमात्रेति । यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादर्थैक्यासम्भवादिति भाव । (सव्यभिचारादीत्यादिना विरोधस्योपग्रह. ।) परामर्शविरोधित्वम्,त्रमिति। मात्र-

उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः। साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मान्तरं न तद्विरहः अपि तु तन्नियतः। न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूपकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात्। न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमितिविरोधि किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह उपाधाववश्यं व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति। अप्रयोजकान्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ। प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूपकावपि न हेत्वाभासौ, स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम्॥

प्रसक्तम्। न च तदन्यत्वेन विशेषणीयं, नित्यो घटो द्रव्यं प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः। अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे

पदेन तद्विषयाभावत्वव्युदासः। तेन साधनाभाववत्पक्षादौ नाव्याप्तिः। तदन्यत्वेन सव्यभिचाराद्यन्यत्वेन। नित्यो घट इत्यादि। द्रव्यत्वे साध्ये हेतुनिष्ठमेव साध्याभाववद्वृत्तित्वमप्रसिद्धं न तु तन्मात्रं प्रमेयत्वसाध्ये तु तदप्यप्रसिद्धमित्याशयेन साध्यान्तरमाह प्रमेय इति। आश्रयासिद्धिसम्पादनाय नित्यत्वोपादानम्। तदर्थेति। तदन्येत्यत्र त-

हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहितद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधि यद्व्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्, विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वह्निमान् जलह्रदत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासग्रह इति वाच्यम् । जलह्रदो वह्निमान् काञ्चन-

---

रूपत्वस्य योऽर्थो व्यभिचारादिरप्रसिद्धेरित्यर्थः । तथा च तत्राश्रयासिद्ध्याद्यव्याप्तिरिति भावः । साध्यस्यापि विशिष्टज्ञानाङ्गी बाधतिव्याप्तेरत स्वातन्त्र्येण साध्यावगाहितां निवेशयन्नाह साध्यताव- च्छेदकेत्यादि । साध्यावगाहितदिति । प्रकृतसाध्यावगाहिनस्तादृशविशिष्टज्ञानस्य विरोधित्वमित्यर्थः । साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्य सव्यभिचारस्यैव प्रागन्तर्भावितत्वात् पक्षवृत्तित्वविशिष्टेति । आदिना पक्षवृत्तित्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्याद्यभावस्यापग्रहः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तत् आसत्तित्वम् । परामर्शविरोधित्वमात्र साधारण्यादतिप्रसक्तमत सत्यन्तम् । प्रकृतपक्षप्रकृतसाधनयोर्वैशिष्ट्यस्य प्रकृतसाध्यस्य च यो ग्रहस्तदविरोधी सन् यो व्याप्तिग्रहविरोधी तदन्यत्वे सतीत्यर्थः । केवलस्य व्याप्तिग्रहविरोधिन्यत्वस्योक्तौ साध्याप्रसिद्ध्याद्यव्याप्तिरताऽविरोधित्वान्तम् । प्रकृतपक्षसाधनयोर्वैशिष्ट्योक्तेः फलमाह विशिष्टपक्षेत्यादिना । नासग्रह इति । वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वस्वरूपाया स्वरूपासिद्धेः साध्यसामानाधिकरण्याग्रहरूपव्याप्तिग्रहविरोधित्वेऽपि प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वादविरोधीभूय यो व्याप्तिग्रहविरोधी तदन्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । जलह्रद इति । ह्रदपक्षवह्निसाध्यधूमहेतौ स्वरूपासिद्धिमात्रं काञ्चनमयवह्निसाध्यकस्य तु व्याप्यत्वासिद्धिरपि सा च साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिभेदाद् द्विधेति साध्यसाधनयोः काञ्चनमयत्वं लुप्तं । साध्यविशेषणासिद्ध्यादेरेव व्याप्तिग्रहविरो-

भगवन्हिमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमाद्रेसादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याऽप्रसिद्धेः ।

* उच्यते । साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं

धिनः प्रसिद्धत्वादाह तादृशेति । प्रकृतपक्षसाधनवैशिष्ट्यप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधिन इत्यर्थः ।

* उच्यत इत्यनन्तरमस्मत्सम्प्रदायसिद्धः पाठो लिख्यते । "साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वन्ह्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वन्हिसमानाधिकरणहृदत्ववान् वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्ववान् वा पर्वतो वन्हिमान्मेयत्वात् हृदत्वाद्वा इत्यादौ यत्साधारण्यादिकमेव वासिद्धिस्तत्र तदन्यत्वं नोपादेयम् शब्दानुगमस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावाद्वाव्याप्तिः । साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपं वाऽसिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्र-

---

* अत्र उच्यते इत्यारभ्य वक्ष्यामित्यन्त भवानन्दादीनामप्येव दीधितिपाठ सम्मत इति पंठौवै यस्य प्रसिद्धतया जगदीशेन स्वाभिमेतपाठमुल्लिख्य व्याख्या कृता । अन्यसम्मत पाठस्तु एवम्— 'साधारण्यासाधारण्यभिन्न तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धि । वन्ह्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वन्हिसमानाधिकरणहृदत्ववान् वा पर्वतो वन्हिमान् मेयत्वात् हृदत्वाद्वेत्यादौ आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षति, असिद्धिभयस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्ग । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्न वा वक्तव्यम् । परामर्शो चान्वयव्यतिरूपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदास । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्ध तत्र तदन्यत्व नोपादेय यथा काञ्चनमय पर्वतो हृदो वा वन्हिमान् मेयो ▮ धूमात् मेयत्वाद्वेत्यादौ । पर्वताय पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणोक्तरीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिविरोधिरूप आश्रयासिद्धि । प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहविरोधितावच्छेदक स्वरूपासिद्धि । सगृह्यते चानेनानित्य गगन रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यगुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यवृत्तिजात्यव्यत्व द्रव्यत्वाव्यभिचारि गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्ति । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्ध । पक्षादिभेदेनासिद्धभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्ध तत्र तदन्यत्व न वक्ष्यामिति"।

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः। यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वन्ह्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वन्हि-

---

व्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मासमवेतवान्वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेताद्वेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्त्वादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः। पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादौ असिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणोक्ता रीतिरनुसर्तव्या। तत्र ज्ञानस्य विषयतया प्रकृतपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः। विशिष्टपक्षसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं स्वरूपासिद्धिः। संगृह्णाने चेत्थमनित्यगगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकम्। एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः। तदुभयाभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः। पक्षादिभेदेनाऽसिद्धिभेदाद्याश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति"। अतः परं व्याख्यायते। साधारण्येत्यादि। परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं साधारण्यादेरपीत्यतो भिन्नान्तम्। मूलोक्तासाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षविषयानुमिति प्रत्येव विरोधित्वात् तदन्यत्वप्रवेशेन साध्यासामानाधिकरण्यवारणायोगादाह कथितेति। साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोध्यात्मकत्वोक्तेरर्थः। परामर्शविरोधिनीं कामिनीजिज्ञासामादाय कामिन्यादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानस्येति। यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वं प्रकृतपरामर्शत्वाव्यापकविषयिताघटितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतानतिरिक्तवृत्ति साधारण्यादिभिन्नतादृशविशिष्टपदार्थोऽसिद्धिरिति तु फलितार्थः। ननु ह्रद· काञ्चनवन्हिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्रसिद्धेस्तत्रत्यस्व·पासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह यत्रेति। अप्रसिद्धमिति। तत्र तदन्यत्वं नापेक्ष्यमित्यन्वयः। ननु वन्ह्यव्यभिचारिमेयत्ववत्पर्वतो वन्हिमान् मेयत्वादित्यादावाश्रयासिद्धावव्याप्तिः। वन्हिव्यभिचारित्वाद्यात्मकायास्तस्याः साधारण्याद्यभिन्नत्वादत आह यत्र

समानाधिकरणह्रदत्ववान् वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वन्हिमान् मेयत्वात् ह्रदत्वाद्वेत्यादौ साधारण्यादिकमेव वाऽसिद्धिस्तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मासमवेतवान् वा घटो

वेति।मतुबन्तत्रयं पक्षीभूतस्य पर्वतस्य विशेषणम्।तत्रापि प्रथमेन साधारण्यत्वं द्वितीयेनाऽसाधारण्यत्वं तृतीयेनाऽनुपसंहारित्वमाश्रयासिद्धेर्लभ्यते।ननु परामर्शोऽत्र यद्यन्वयव्याप्तिप्रकारकस्तदा व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावाद्यव्याप्तिरत आह परामर्शे चेति। ननु द्रव्यत्वाव्यभिचारिद्रव्यगुणोभयसमवेतवान् घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचाररूपायामाश्रयासिद्धावव्याप्तिस्तस्याः सत्त्वादिसाधननिष्ठं यद्द्रव्यत्वादिव्यभिचारित्वाद्यात्मकं साधारण्यादिकं तद्भिन्नत्वाभावात्। न च द्रव्यत्वाव्यभिचारिद्रव्यसमवेते गुणासमवेतस्यैव तत्राश्रयासिद्धिः, द्वयोरपि पक्षधीविरोधित्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वादत आह साधारण्याद्यनिरूपितयेति।साधारण्याद्यनवच्छिन्नयद्विषयताकज्ञानत्वेन परामर्शप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमित्यर्थः।कथिताश्रयासिद्धिज्ञानस्य हेतुभूतसत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वानवच्छिन्नविषयताकस्यैव परामर्शविरोधित्वाच्च तत्राव्याप्तिरिति भावः।उक्तानुशयं स्वयमेवाह अत एवेति। द्रव्यत्वाव्यभिचारी यो द्रव्यगुणोभयसमवेतस्तद्वान् घट इत्यन्वयः। गुणसमवेतरूपत्वादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वस्य साधनीभूतसत्त्वनिष्ठव्यभिचारभिन्नत्वात् गुणसमवेतमात्रोक्तावव्याप्त्यभावाद् द्रव्यपदम्।गुणपदन्त्वाश्रयासिद्धिसम्पत्त्यर्थम्। साधारण्यरूपायामाश्रयासिद्धावव्याप्तिमुद्धृत्याऽसाधारण्यरूपायां तस्यामुद्धरति द्रव्यत्व-

द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेतत्वादेरसादौ गुणद्रव्योभयसमवे-
तादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभि-
चारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः। पर्वता-
न्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावसिद्धिसम्पाद-
नाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुसर्तव्या। तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशि-

समानेति। द्रव्यत्वसमानाधिकरणो यो गुणसमवेतत्वे सति कर्मासम-
वेतस्तद्वान् घट इत्यन्वयः। अत्र गुणसमवेतत्वविशिष्टकर्मासमवेत-
निष्ठं यत् द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं तत्स्वरूपाश्रयासिद्धेर्द्रव्यकर्मास-
मवेतत्वविशिष्टसमवेतात्मकं यत्साधनं तन्निष्ठासाधारण्याभिन्नत्वेऽपि
तद्विषयतावच्छिन्नायाः परामर्शविरोधितायाः प्रकृतसाधनघटितासा-
मानाधिकरण्यविषयितानवच्छिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। गुणसम-
वेतस्य कर्मासमवेतस्य च प्रत्येकोक्ताश्रयासिद्ध्यसम्भवादुभयोरु-
पादानम्। द्रव्यत्वे साध्ये समवेतमात्रस्य हेतुतायामसाधारण्यासम्भ-
वादाह द्रव्यकर्मासमवेतेति। यद्यपि द्रव्यासमवेतमात्रस्य हेतुत्वेऽपि
तन्निष्ठासाधारण्याभेद आश्रयासिद्धेः सम्भवति, तथाप्याश्रयासि-
द्धिघटकस्य गुणत्वादेरेव हेतुत्वे स्फुटोऽसाधारण्याभेद इत्याशयेन
विशिष्टो हेतुरुक्तः। इत्यादावित्यादिना वह्न्यभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगिजलत्ववान् पर्वतो वह्निमान् जलत्वप्रमाप्रकारादित्यस्य संग्र-
हः। तेन जलत्वानिष्ठनिरुक्ताभावाप्रतियोगित्वरूपाश्रयासिद्धेः
प्रकृतसाधननिष्ठानुपसंहारित्वाभिन्नत्वेऽपि तत्र नाव्याप्तिरिति भावः।
ननु पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ परामर्शस्याहार्यत्वनियमात्तद्विरोधि-
त्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरत आह पर्वतान्य इत्या-
दि। हेत्वाभासोक्तेति। केचित्त्वित्यादिना प्रागुक्तहेत्वाभासलक्षणवादि-
त्यर्थः। तथा च तादृशस्थले हेत्वप्रसिद्ध्यादिकं यत्र यावत्सम्भवति तत्र
तावदन्यान्यत्वमेवासिद्धित्वं वक्तव्यं शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वादि-
ति भावः। तादृशप्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुम-
त्त्वावगाहित्वस्य व्यतिरेको यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविरोधिवि-

ष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः। विशिष्टपक्षसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं स्वरूपासिद्धिः।संगृह्यते चेत्यमानित्यगगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्श-

---

षयताप्रयुक्तः साधारण्यादिभिन्नं तादृशविशिष्टमेवासिद्धिः। तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं तु तादृशनिश्चयत्वाभावव्याप्यविषयताघटितप्रतियोगिकत्वरूपं तत्रैव व्याख्यातमिति ध्येयम्। असिद्धत्रैविध्यादाह तत्रेति। विशिष्टेति। प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। अत्रापि पर्वतान्यः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावाश्रयासिद्धिसम्पत्तये पूर्वोक्तरीतिरनुसर्तव्या। एवमग्रिमयोरपि। विशिष्टपक्षेत्यादि। अविरोधिन इत्यन्तेन पक्षाप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्योर्व्युदासः। यत्र कामिनी पक्षो हेतुश्च तत्र विशिष्टपक्षहेतुज्ञानं कामिनीज्ञानमेव तदविरोधिन्याः कामिनीजिज्ञासायाः कामिन्यां पक्षभूतायां हेतुभूतकामिनीवैशिष्ट्यज्ञानविरोधिन्या विषयतावच्छेदककामिनीज्ञानादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानस्येति। तदुभयेति।विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनेत्यर्थः। न च ह्रदत्ववत्पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ पर्वतो वह्निमान् पर्वतवृत्तिह्रदत्वादित्यादौ च ह्रदत्वाद्यभाववद्विशिष्टपर्वतस्य प्रकृतपक्षसाधनग्रहाविरोधित्वात्तादृशस्वरूपासिद्धावव्याप्तिरिति वाच्यमत्र स्वरूपासिद्धिविरहेऽपि क्षत्यभावादाश्रयासिद्ध्यादेरेव तत्र दोषत्वात्। यत्राश्रयासिद्ध्याद्यात्मिकैव स्वरूपासिद्धिस्तत्राविरोधिन इत्यस्यानुपादेयतया उक्तप्रायत्वाच्चेति भावः। ननु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् प्रकृतसाधनाभाववद्विशिष्टप्रकृतपक्ष एवास्तु स्वरूपासिद्धिः कृतमनुगतनिरुक्त्याऽत आह संगृह्यते चेति। अन्यथा विशिष्टपक्षस्य विशिष्टसाधनस्य चाप्रसिद्ध्या तत्संग्रहो न स्यादित्यर्थः। (यद्वा उक्तविवक्षाफलमविरोधिन इत्यस्य व्यावृत्तिं च तन्त्रेणोपदर्शयति संगृह्यते चेति। अनित्यमित्यनेनाश्रयासिद्धिः, चाक्षुषेत्यनेन हेत्वसिद्धिः। तथा च तद्विशेषणादाने तदुभयत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। तदुभयेत्यस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वमर्थः।

वत्त्वादिसाध्यादौ गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं गु-
णान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्व द्रव्यत्वव्यभिचारि
गुणवृत्तित्वादिसाध्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्या-
प्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनाऽसिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्र-
सिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति। सविषयवृत्तिमत्त्वसाध्यसाध-
नग्रहविरोधितानवच्छेदकमप्रकृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधि-
तावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धः ।

तत्र विशिष्टान्तदलयोर्व्यावृत्तिमाह एवमिति । अत्र गुणान्यत्वविशि-
ष्टसत्ताभाववच्छब्दस्य स्वरूपासिद्धिरूपस्य ज्ञानं यद्यपि पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टशब्दे शुद्धहेतुमत्ताज्ञानं न विरुणद्धि, तथापि हेतुतावच्छे-
दकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं विरुणद्धीति न
तत्राव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य व्यावृत्तिमाह गुणान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वमिति ।) तदुभयेति । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धीत्यर्थः ।
ननु पर्वतः काञ्चनवह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादिस्थलीयव्याप्यत्वासि-
द्धावव्याप्तिः तत्राश्रयासिद्ध्याद्यप्रसिद्ध्या तदन्यत्वस्याऽलीकत्वादत
आह पक्षादिभेदेनेति। न चैवमपि काञ्चनपर्वतो वह्निमान् काञ्चनपर्व-
तादित्यादौ हेत्वप्रसिद्धावव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वेनाश्रया-
सिद्धितया तद्भिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । तस्याऽलक्ष्यत्वेऽपि क्षत्यभा-
वात्, असिद्धित्रयस्याऽसार्वत्रिकत्वादिति भावः । कस्यचिद्व्याप्यत्वा-
सिद्धिलक्षणमाह सविषयवृत्तीत्यादिना । साध्यसाधनयोरप्रसिद्ध्यो
सङ्ग्रहार्थमनवच्छेदकान्तं विरोधितावच्छेदकरूपस्य विशेषणम् ।
(तत्रापि सविषयवृत्तिपदं पर्वतः पर्वतावृत्तिह्रदत्ववान् ह्रदत्वादि-
त्यादौ पर्वतावृत्तिह्रदत्वादिरूपाया साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिवारणार्थ-
म् । अन्यथा साध्यग्रहविरोधितानवच्छेदकीभूतस्य पक्षसाधनवैशि-
ष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपस्याऽप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
तदुपादाने च सविषयकनिष्ठं यत्साध्यग्रहविरोधितावच्छेद-
क तद्भिन्न पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयत्वादिरूपमेव पक्षसाधनवै-

साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्वतवृत्तिह्रदत्ववान् ह्रदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासंग्रहः । तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेय-

---

शिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं तत्र प्रसिद्धमिति नाव्याप्तिः । (उ-क्तस्थलीयसाध्याप्रसिद्धेः स्वरूपासिद्धित्वमते च) धूमवान् वह्नेरित्यादौ ज्ञानगतधर्मस्य प्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधिता-वच्छेदकत्वासम्भवेऽपि कामिनीजिज्ञासात्वादेरेव तथात्वात् पक्षवृ-त्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावे नाव्याप्तिरि-त्याशयेनाह यत्तु सविषयवृत्तीत्युक्तम् । हेत्वप्रसिद्ध्यादिज्ञानस्यापि निरुक्त-विरोधितानवच्छेदकीभूतसत्त्वादिधर्मवत्त्वादसम्भवापत्तिरतः प्रकृत-पक्षेत्यादि । न च पर्वतान्यः पर्वतो ह्रदगान्यवह्निमान् धूमान्यधूमादित्या-दौ हेत्वप्रसिद्ध्यादावव्याप्तिः तत्र कामिनीजिज्ञासात्वस्यैव तादृशपक्षसा-धनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकत्वात् तस्य च प्रकृतपक्षसाधनग्र-हविरोधितानवच्छेदकत्वाभावेन निरुक्तरूपाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्र-कृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहेत्यनेन तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयि-ताशून्यग्रहस्य विवक्षितत्वेन पर्वतो धूमवान् इत्येवंग्रहस्यापि तथात्वेन तद्विरोधितावच्छेदकस्य पर्वतधर्मिकधूमाभावनिश्चयत्वस्यैव प्रकृ-तसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकस्य सोऽलभ्यत्वादिति भावः । येन सम्बन्धेन विरोधितावच्छेदकत्वं तेनैव तच्छून्यत्वस्य लाभार्थं ज्ञानस्येत्युक्तम् । तेन स्वरूपासिद्ध्यादिज्ञानस्य संयोगादिसम्बन्धेन प-क्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयत्वाद्यात्मकतादृशरूपशून्यत्वेऽपि न तत्राति-व्याप्तिः । तादृशज्ञानस्य विषयत्वं घटादौ विषयीभूतहेत्वाभासत्वं च व्यभिचारादावतिप्रसक्तमत उक्तमसिद्धिरिति । ननु पर्वतः काञ्चन-वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्याप्रसिद्धिज्ञानस्य प्रकृतपक्षसाधनवैशि-ष्ट्यग्रहाविरोधित्वादेव तद्विषयीभूतसाध्याप्रसिद्धौ लक्षणासम्भवा-त्साध्यपदं विफलमत आह साध्येत्यादिनासङ्ग्रह इति । अन्यथा प्रकृ-तसाधनग्रहाविरोधिन पर्वतावृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वग्रहस्य प्रकृतपक्ष-प्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वान्निरुक्तरूपशून्यत्वाभावेन च वि-षयीभूतायां साध्याप्रसिद्धावव्याप्तिरेव स्यादिति भाव. । लाघवा-दाह तस्या इति । उक्तस्थलीयसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः. । कश्चित्तु स्व-

मेव वा साध्यमित्यपि केचित् । साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतादिविरहाद्वाश्चैतद्भेदाः । यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणं सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं, तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्मान्तरेणाऽघटितत्वे सति तत्त्वम् । तन्न। सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् ।

रसवीजन्तु अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य विरोधित्वात्क्रमात्ययज्ञानात्कान्दतस्य स्वरूपासिद्धिज्ञानस्य निरुक्तरूपशून्यत्वात्तद्विषयस्वरूपासद्भावनिव्याप्तिरित्याविष्कृतद्वयम् । ननु व्याप्यत्वासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिरितिव्युत्पत्त्या व्याप्तिविरहस्यैव व्याप्यत्वासिद्धिपदार्थत्वात्साध्याप्रसिद्ध्यसाधारणतल्लक्षणमयुक्तमित्याशङ्कापनयनाय साध्यहितेत्यादि । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिपदं न यौगिकं किन्तु मण्डपादिपदवत् रूढमिति भावः । तथात्वं व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् । तस्य नीलधूमत्वादेः । तादृशेनेति साध्यव्याप्यतावच्छेदकीभूतेनेत्यर्थः । तत्र द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य यत्स्वसमानाधिकरणं गुणाद्यन्यत्वं तद्घटितत्वेऽपि नावच्छेदकत्वहानिः । न च महाकालनिरूपितविशेषणतया गुणान्यस्य हेतुतायां गुणान्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्व्याप्यत्वं तदवच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैव प्रवेश्यत्वादिति भावः । धूमप्रागभावत्वस्य धूमविशिष्टप्रागभावत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकान्तरधूमत्वादिघटितत्वादवच्छेदकत्वं न स्यात् अत समानाधिकरणेनेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तत्र प्रकृतव्याप्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोरपि यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन मिथः सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । प्रकृतहेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तत्र तेनैव सम्बन्धेन वृत्तित्वन्तु

नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादित्वादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् । रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान् सास्नादिमत्त्वादित्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः सा-

---

प्यसामानाधिकरण्यं न च क्षमम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि वह्न्यादिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । न चैवमपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसमवेतत्वं द्रव्यत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकं न स्यात् स्वसमानाधिकरणेन प्रकृतव्याप्यतावच्छेदकीभूतगुणकर्मान्यत्वेना घटितत्वादिति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणेत्यस्य स्वघटकाघटकत्वादिति भावः । धूमप्रागभावादिकं न लिङ्गं प्रागभावत्वादेरव्याप्यत्वादिति परामर्शीयमूलमनुरुध्य सामानाधिकरण्यं परित्यज्याह तादृशेन चेति । धूमत्वादेरपि स्वात्मकतादृशधर्मघटितत्वादवच्छेदकत्वं न स्यादतो धर्मान्तरेणेत्यन्तरपदम् । न चैवं धूमत्वमव्यवच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्य विशिष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मान्तरघटितत्वादिति वाच्यम् । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वस्य धर्मान्तरपदेनोक्तत्वादिति भावः । तच्च व्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । यद्यवच्छेदकत्वमित्यनुपपद्यते सत्यन्तस्येति । वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वादेरवच्छेदकत्ववारणायाऽनतिरिक्तवृत्तित्वांशस्यावश्यकत्वादिति भावः । तथा च व्याप्यवच्छेदकत्वम् । कालिकदैशिकसाधारणयोः परत्वापरत्वजात्योः करणाभावादाह षड्विंशतेर्वेति । इदमुपलक्षणम् । वेगादिसाधारण्याः संस्कारत्वजातेः खण्डितत्वात् पञ्चविंशतेर्वेति द्रष्टव्यम् । व्यक्तिकृतलाघवगौरवमुक्त्वा शरीरगौरवं दर्शयन्नाह एवमिति । सास्नादिमत्त्वादित्यादौ । तथात्वं न स्यादित्यनेनान्वयः । ननु नीलधूमत्वादिकमिव सास्नादिमत्त्वादिकमप्यवच्छेदकं माभूत् को दोष इत्यत आह हेतुतेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । केवला-

ध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याऽविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यमिव हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्र-

---

न्थयिखण्डकानां मतमाह साध्याव्यभिचरितेति । साध्याव्यभिचरितत्वे सति सम्बन्धि समानाधिकरणो यस्तादृशो हेतुतावच्छेदकविशिष्टो हेतुस्तस्येत्यर्थः । ज्ञानस्येति । पक्षधर्मतेत्यादि । निरुक्तेति । स्वरूपसम्बन्धात्मकव्याप्त्यवच्छेदकत्वाभावस्य हेत्वाभासत्वायोगादित्यर्थः । यद्विषयकज्ञानमनुमितेः परामर्शस्य वा ग्राह्याभावमुद्रया विरोधि तस्यैवाभासत्वात् । न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नमेव साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वं व्याप्तिः, तादृशसम्बन्धितामात्रस्य तत्त्वे पर्वतीयवन्हेरेव तथात्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादिप्रयोगेऽपि बाधनिग्रहापत्तेः, तथा च ग्राह्याभावविधयैव हेतुतावच्छेदकस्य निरुक्तानवच्छेदकत्वं दोष इति वाच्यम् । परार्थस्थले व्याप्त्यतिप्रसक्तधर्मेण हेतुप्रयोगस्यापि पृथग्निग्रहस्थानत्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गे हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य व्याप्तावनन्तर्भावादिति भावः । यत्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं निवेश्यम्, अन्यथा द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तथा च वन्हिमान् प्रमेयधूमादित्यादौ प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वलक्षणं व्यर्थविशेषणत्वमसिद्धिभेद एव, परामर्शविरोधित्वात् प्रतियोगितायामिवाधिकरणत्वस्यापि लघुधर्मसम्भवे गुरुधर्मानवच्छेद्यत्वात् न चैवं केवलधूमत्वादेरपि अधिकरणतावच्छेदकत्वे मानाभावात् वन्हिमान् धूमादित्यत्रापि धूमत्वादौ व्यर्थविशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अपि धूमत्वावच्छेद्यतया तदवच्छेदकत्वस्यैव तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादौ सुगमत्वात् नीलधूमत्वादिना हेतुतायां तु अधिकप्रयोगादेव निग्रह इति प्राचीनमतम् । ननु व्यर्थविशेषणत्वस्याऽदोषत्वे नीलधूमादित्यादिप्रयोगेऽपि निग्रहो न स्यादत आह परार्थस्थले त्विति । (साध्यादीत्यादिना साधनस्यापग्रहः) व्यर्थविशेषणत्वमपीति । यद्रूपेण हेतु

हस्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

प्रयुज्यते तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितत्व-मपीत्यर्थः। विभाजकसूत्रस्येति। "हेत्वाभासाश्च यथोक्ता" इत्यन्तिमसू-त्रस्थचकारेणेत्यर्थः। पृथगेव हेत्वाभासादिव्यतिरिक्तमेव। न च धू-मादित्यस्यैव सम्यक्त्वे नीलधूमादिति प्रयुञ्जानस्याऽऽधिक्यमेवास्तु निग्रहस्थानं कृतं चशब्दसमुच्चयेनेति वाच्यम्। हेत्वधिकमिति सूत्रद्व-यस्य हेतुद्वयादिप्रयोगस्थले पर्यायिकस्य निग्रहस्थानस्योपगमादिति भावः॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमान-
दीधितिव्याख्यायामसिद्धग्रन्थः समाप्तः।

चिन्तामणेः बाधः ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च । किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति ॥

दीधित्याः बाधः ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति । पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव इति लक्षण-

---

जागदीश्याः बाधः ।

मणिकृता विषयतायाः सप्रकारत्वास्वीकारादाह अतिरिक्तेति । सप्रकारकविशेष्यतावादिमतेनेत्यर्थः । ननु पक्षनिष्ठत्वं यद्यभावान्वयि तदा प्रकारान्तवैयर्थ्यमतोऽन्यथा व्याचष्टे पक्ष इत्यादिना । प्रकाराभावेत्यत्र यदि तादृशप्रकारस्याऽभाव इति तत्पुरुषस्तदा साध्यस्य तत्प्रतियोगित्वाभावात् बाधमात्रासंग्रहः स्यादतः कर्मधारयाभिप्रायेण योजयति प्रकारः साध्याभाव इति । हेत्वादीत्यादिना

विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनाऽदोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च । अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशया-

---

समन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण, साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति ।

हेतुतावच्छेदकाद्युपग्रहः । ननु पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रमास्वरूपस्य बाधत्वस्य ग्रहे पक्षे साध्याभावस्याऽलाभादथेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह साध्याभावेति । पक्षधर्मिकत्यादिः । आवश्यकत्वाभिप्रायेणेति । पक्षः साध्याभाववान् इति ज्ञानस्याऽन्यांशे साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षधर्मिकसाध्यानुमित्यविरोधित्वात् पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वस्यैव ग्रहस्तादृशानुमितेर्विरोधी वाच्यः पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वं च साध्याभाववत्पक्षधर्मिकसाध्याभावप्रकारकज्ञानत्वमित्यवश्यं तादृशप्रमात्वग्रहदशायां पक्षे साध्याभावस्य मानमिति भावः। ननु

दनुमानमात्रोच्छेद इति, पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, पक्षसाध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्यकाविचिवं-

---

पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वमद-

---

पक्षविषयतास्वरूपसाध्याभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न साध्याभावप्रकारकत्वमेव पक्षांशे साध्याभावप्रमात्वं वाच्यं तच्च पक्षे साध्याभावस्याऽलाभेपि सुग्रहमत कल्पान्तरमाह साध्याभावस्येति । पक्षनिष्ठस्येत्यादि । मूले पक्षे साध्यसंशय इति । पक्षे साध्यसंशयस्यानुमानाङ्गत्वानुरोधेन तत्सत्त्वेपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानोदयात्तदुत्तरमनुमितेरेवोत्पादेन विरोधिव्यभिचारसंशयानुत्पत्तेरित्यर्थं । तथा च साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयाकारो व्याप्तिग्रहानुकूलतर्करहितो व्यभिचारसंशयो व्याप्तिग्रहस्य विरोधीति पक्षीयसाध्यसंशयात्रानुमानमात्रोच्छेद इति भाव । पक्षे साध्यसंशयस्य मणिकृन्मतेऽनुमानाङ्गत्वाभावात् तदुपेक्ष्य फलितार्थमाह व्याप्ताविस्यादि । तत्समेति दृष्टान्तार्थम् । न दोषायेति । न व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारसंशयोत्पादायेत्यर्थ । ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेन प्रतिबन्धादेव व्यभिचारसंशयानुत्पत्तिसम्भवादनुमित्युत्पादप्रदर्शनं व्यर्थमत आह अनुमित्युत्पादेत्यादि।फलतोपीति । फलद्वारापि व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य व्यभिचारसंशयविरोधित्वप्रदर्शनायेत्यर्थं । फलतोपीत्यपिरनास्थायाम, अजनितफलेनापि परामर्शेन व्यभिचारधीप्रतिबन्धात् स्वरूपतो विरोधित्वस्यावश्यकत्वेन फलद्वारा

ध्यत्वे ननोपजीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव । न चोद्भावितव्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्तानावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् । वन्हिरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्वन्हिरुष्ण इत्युद्भावनं लाघवमिति बाधः पृथगिति कश्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् । अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवन्ह्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वा-

---

भासनाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं द्रढयति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासता-

---

त्याद्वे मानाभावात् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्नाह अत एवेति । फलतो विरोधित्वस्य गौणत्वादेवेत्यर्थः । ज्यायस्त्वमावश्यकत्वेन । वस्तुतस्तु न चैवमित्याद्यनुमानाङ्गमित्यन्त एवाशङ्काग्रन्थः । यदि व्यभिचारज्ञानमात्रं विरोधि तदा पक्षीयव्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेदः स्यादिति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमनुमानाविरोधि वाच्यमिति न चेति तदर्थः । यदि साध्यसंशयस्यानुमितिहेतुत्वं स्यात् स्यादपि तदनुरोधेन व्यभिचारसंशयत्वादनुमानमात्रोच्छेदः, न चैतदस्ति, यत्र प्रथमत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिस्तत्र व्यभिचाराद्विशेषदर्शने सति संशयायोगादित्याशयेन सिद्धान्तयति मूले व्याप्यस्य पक्षधर्मताज्ञानादिनेति युक्तमुत्पश्यामः । न चेत्यादि । यद्यपि हेत्वाभासस्यानुमित्याभासतायां प्रयोजकत्वं व्या-

भासाधीनम् । न चानुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याऽप्रसिद्धया तदभावस्याऽज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न, अतः काञ्चनमयवन्ह्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति चेन्न। वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवाऽनुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वन्ह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वन्ह्नौ

प्रयोजकत्वे मान्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादिः । लिङ्गस्येत्साध्याभ्युच्चयमात्रं, वन्हेरप-

---

पकत्वमित्युक्तौ नायं दोषः, तथापि समव्याप्तत्वमेव प्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य इयं शङ्कति ध्येयम् । काञ्चनमयत्वविशिष्टस्य वन्हेरप्रसिद्धावपि शुद्धवन्हिमादायैव सन्दिग्धसाध्यकत्वरूपस्य पक्षत्वस्य प्रसिद्धिसम्भवात्तदप्रसिद्धेरप्रयोजकत्वेन निराकरणायोगादाह बाधकेत्यादि । अनुमितेर्बाधक विरोधि यन्मानं साध्यस्य तदभावस्य वा विशिष्टज्ञानं तन्निबन्धनेत्यर्थः । तेन विशिष्टसाध्यतदभावस्य च प्रागुपात्तत्वात् विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या साधकमाननिबन्धनाया अपि पक्षासिद्धेः खण्डनार्हत्वात् बाधकमानमात्रोपन्यासानौचित्यमित्यपास्तम्, उक्तक्रमेण सिद्धिबाधयोरवापन्यस्तत्वादिति ध्येयम् । मूले वन्ह्नौ काञ्चनमयत्वांशे इत्यादि । वन्ह्नौ धर्मिणि काञ्चनमयत्वानु-

लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्चान चानुमितेर्विषयाभावाधी-
नमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। न च साध्याभावो ज्ञातः
प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः। वस्तुतस्तु उपनी-
तस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीति-
बलेनैव तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभा-
ने यथार्थानुमित्युच्छेदः। अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युप-
नीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भाव-
नादेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र

सत्वात् काञ्चनमयत्वस्याऽसाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति ।

मितेराभासत्व वन्हौ धर्मिणि काञ्चनमयत्वसाधकलिङ्गस्यासिद्धे-
र्व्यभिचाराच्च सम्भविष्यतीति शेष । तथा चोपनीतकाञ्चनमयत्व-
विशिष्टवन्ह्यनुमितेराभासत्वमसिद्ध्यादिहेत्वाभासाधीनतयैवोपपन्नं न
बाधस्य हेत्वाभासत्वं साधयतीति भाव । तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मित्याभासत्वं तत्पक्षकतत्साध्यकहेत्वाभासाधीनमित्येव नियममु-
ररीकृत्य मूले दूषयति लिङ्गस्येत्यादिना । अभ्युच्चय हेतुमाह व-
न्हेरिति । वन्हिसाध्यकसल्लिङ्गपरामर्शजन्यानुमितिस्थल इत्यादि ।
तादृशानुमितेरेव पूर्वं प्रक्रान्तत्वादिति भाव । वस्तुत तद्धर्मिक-
तत्प्रकारकानुमित्याभासत्वं तत्पक्षकतत्साध्यकहेत्वाभासाधीनमित्य-
व व्याप्ति तथा च सल्लिङ्गजन्याया पर्वत काञ्चनमयवन्हिमानित्य-
नुमितेर्वन्हिपक्षककाञ्चनमयत्वसाध्यकानुमित्याभासत्वाभावेऽपि व-
न्हिधर्मिककाञ्चनमयत्वप्रकारकानुमित्याभासत्त्वादिति लिङ्गस्ये-
त्यादिमूल सम्यगेव इति प्रतीम । स्वमते ज्ञातस्यैव साध्या-

बाधो दोप इति चेत्,तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि। अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतोदृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्याऽसाङ्कर्य्यात्। न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरबाधकापेक्षेति वाच्यम्। स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम्। अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोपत्वात्। ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वन्हित्वादिकमेवेति चेत् न। पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव। अथ पक्षे साध्याभाव-

---

अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तदभावस्याऽज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः॥

भावस्याभासत्वाच्चेत्यस्याऽसङ्गतत्वाह अनुमितेः पूर्वमित्यादि। भवतैवेति। प्रकारेण च भवन्मते न ज्ञानं प्रतिबन्धक इति मूलार्थः।

इति जागदीश्यां बाधपूर्वपक्षग्रन्थः।

बुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबहिर्भूतञ्च न बलम । अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं, तदप्यसिद्धम्।तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् । सत्यम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रति-

बन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वे-
नेति प्रत्युक्तम्, तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्र-
त्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन
क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न । तर्हि हे-
त्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्त्वात् मनोयोगा-
भाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिम-
तावृत्तित्वेनाऽसाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं
लिङ्गमिति चेन्न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ॥

उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञा-
नप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवै-
यर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्य-
त्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-

तथाचेत्यादि । अधिकबलत्वेनाऽधिकरणरूपत्वेनाऽपेक्षणीयो व्य-

अथ बाधसिद्धान्तः ।

अधिकं बलं यस्येति भ्रम निरस्यन्नाह अधिकबलत्वेनेति ।
तृतीयासङ्गत्यर्थं पूरयति अपेक्षणीय इति । साध्याभावज्ञानस्य
प्रमात्वनिश्चयं विनापि व्यभिचारस्य सत्त्वात् व्याचष्टे व्यभिचार-
निश्चय इति । ननु व्यभिचारज्ञानस्य न साध्याभावनिश्चयमात्राधी-
नत्वं गृहीताप्रामाण्यके तस्मिन्नसत्यपि व्यभिचारस्य ज्ञानात् किं तु
साध्याभावज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वमेवेत्यतः तथैव व्याचष्टे

निश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभाव-
निश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञा-

भिचारनिश्चयः। साध्याभावनिश्चयेति। साध्याभावो निश्चीयते येन
प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वम्। साध्याभाववान्
साध्यवदन्यो वा पक्षः, पक्षावृत्तिसाध्यं, पक्षे साध्याभावः, पक्ष-
निष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं, साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं, साध्यवद्-
सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं, विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभावव-
त्त्वादिकं, यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव

साध्याभाव इति। निश्चीयते येनेति। निश्चयविषयतापन्नः क्रियते येन
विशेषणेनेत्यर्थः। निश्चितप्रामाण्यकज्ञानस्यैव प्राचीनैरर्थनिश्चायक-
त्वोपगमादिति भावः। अत्र बाधग्रन्थे। साध्याभाववत्त्वादिकमित्या-
दिना पक्षस्य साध्यवदन्यत्वोपग्रहः। साध्यादेरिति। आदिपदाभ्यां
साध्यवत्त्वस्य पक्षवृत्त्यन्यत्वाद्युपग्रहः। वन्हिमतश्चत्वरस्य पर्वता-
न्यत्वं न बाध इत्यतः सामान्यपदम्। विशिष्टसाध्य इति। गुणः प-
टान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववानित्यादौ गुणादेर्द्रव्यत्वाद्यभाववत्त्वमित्यर्थः।
आदिना विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वोपग्रहः। विशिष्टे साध्ये पक्षस्य वि-
शेषणाभावस्तु नाभासः तद्ग्रहदशायां विशिष्टवत्ताज्ञानहेतोर्धर्मिणि
विशेषणवत्तानिश्चयस्यैव विरहेण विशिष्टवत्ताज्ञानस्यानुदयात् तत्र
तस्याऽविरोधित्वात्, अत एव साध्यविशिष्टहेतुमत्त्वं तु पक्षे साध्य-
ग्रहं विना दुर्ग्रहमित्यादिकं स्वयमेव प्रागुक्तमिति ध्येयम्। यथामतं
विरोधीत्यन्वयः। तत्रानुभवबलाद्भिन्नविषयकस्यापि ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वादुपात्तं निखिलमेव साध्यवत्ताविरोधित्वात् बाध इति
प्राञ्चः। समानविषयकस्यैव ज्ञानस्य लाघवेन विरोधित्वात् पक्षः
साध्याभाववान् पक्षे साध्याभाव इत्येतयोरेव बुद्ध्योर्विरोधित्वमि-
त्यपरे। वस्तुतो यत्र पक्षापेक्षया साध्याभावो लघुः तत्र तत्प्रकारक
एव बाधनिश्चयो विरोधी, यथा चैत्रावलोकितह्रदो वन्हिमान् इत्यादौ,

बाधः। तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एवाऽनन्वयनिश्चयविरहो योग्यतेत्याचार्याः ।

तत्प्रकारकनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वस्यैव लघुत्वेन साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यत्र तु साध्याभावापेक्षया पक्ष एव लघुस्तत्र साध्याभावधर्मिकः पक्षनिश्चय एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधी, यथा जलह्रदः वैतावलोकितवह्निमानित्यादौ, तत्र साध्याभावनिश्चयापेक्षया पक्षप्रकारकनिश्चयत्वस्यैव लाघवेन विरोधितावच्छेदकत्वात् । यत्र तु पक्षः साध्याभावश्च द्वयमेव तुल्यशरीरं तत्र साध्याभावप्रकारकस्येव पक्षप्रकारकस्यापि बाधनिश्चयस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं विनिगमकाभावात्, यथा घटाभावो वह्निमानित्यादाविति तु परमार्थः । विरोधिनिश्चयत्वेनेति । विरोधितावच्छेदकतत्तद्धर्मप्रकारकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दोषविशेषेति । साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्प्रकारताकज्ञानमात्र इत्यर्थः । तेन दोषाद्यननुगमेऽपि न क्षतिः, न वा लौकिकसन्निकर्षजन्यस्यापि संशयस्य बाधनिश्चयदशायामुत्पादः, सन्निकृष्टकोटावपि सन्देहप्रकारतायाः साक्षात्कारत्वानिरूपितत्वादिति ध्येयम् । ज्ञानसामान्यविरोधितायां संवादमाह अत एवेति । योग्यता शाब्दधीहेतुः । अतेद बोध्यम् । लौकिकसन्निकर्षजन्ये दोषविशेषजन्ये च साक्षात्कारत्वनिरूपितत्प्रकारताकचाक्षुषादौ भ्रमत्वज्ञानाद्यनास्कन्दितस्तदिन्द्रियजन्य एव तदभावनिर्णयो लौकिकालौकिकसाधारणो विरोधी । सत्यपि स्पार्शनादिविरोधिनिर्णये तादृशप्रकारताकचाक्षुषाद्युत्पादात्तदिन्द्रियजन्यत्वनिवेशः । नायं स्थाणुरिति चाक्षुषभ्रमस्थले च विशेषदर्शनेनापि तस्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दनेनैव 'सम्पादितेत्राऽयंस्थाणुरिति चाक्षुषोत्पत्तिः । अस्तु वा भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्यैव विशेषदर्शनाभावविशिष्टस्य स्थाणुत्वाभावचाक्षुषस्य तादृशस्थाणुत्वचाक्षुषविरोधित्वम्, अत एव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं वर्णयन्ति मिश्राः । शङ्खे पीतत्वभ्रमदशायां च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यदर्शने पित्तदोषेणैव प्रतिबन्धान्न पीतत्वाभावस्य चाक्षुषं, तत्र विशेषदर्शनस्य उत्तेजकत्वं वा न वाच्यं शब्दाननुगमस्याऽनुपयुक्तत्वात्।यदि च

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनु-
मापकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्र-

---

सत्यपि मालिन्यदोषोत्पन्ने श्वैत्याभावचाक्षुषे मालिन्यमार्जनोत्तरमेव शङ्खे श्वैत्यचाक्षुष तदा शङ्खधर्मिकनिरुक्तश्वैत्यचाक्षुष प्रति मार्जनाद्यभावविशिष्टस्यैव श्वैत्याभावचाक्षुषस्य विरोधित्व वाच्यम्। अत एव घटवति भूतले यत्किञ्चिदवच्छेदेनालोकसयोगाद्घटाभाव चाक्षुषे सत्यपि सर्वावच्छेदेनालोकसयोगानन्तरमेव भूतल घटवदिति चाक्षुषस्योत्पादेऽपि न क्षति । तत्रापि सर्वावयवावच्छिन्नालोकसयोगानामुत्तजकत्वात् । वस्तुतो विनश्यदवस्थेनापि पित्तादिना जनिते श्वैत्याद्यभावस्य भ्रमे सत्यपि पित्तादिनाशानन्तरक्षण शङ्खादौ श्वैत्यादिचाक्षुषोत्पत्तेरानुभविकत्वात् लौकिकप्रत्यक्ष प्रति नैकविधमपि विपरीतज्ञान विरोधि किन्तु तज्जनकीभूता. पित्तादिदोषा एव तत्प्रतिबन्धका । तत्प्रतिबध्यतावच्छेदक तु न श्वैत्यलौकिकचाक्षुषत्व, सत्यपि पित्ते घटादे श्वैत्यग्रहात्, नापि शङ्खधर्मिकताद्दशचाक्षुषत्व, सति पित्ते शङ्खे श्वैत्यस्य निर्विकल्पकापत्त , किं तु शङ्खश्वैत्यलौकिकचाक्षुषत्वम् । अत एव शङ्खस्य पित्तचभु सन्निकृष्टताद्दशायामपि श्वेतशङ्खकालीनो घट इत्यादिश्वैत्योपनीतदर्शनस्य नाऽनुपपत्ति । एव शङ्खे पीतत्वस्य वशो सर्पत्वस्य नमसि नीलरूपस्य दर्पणादौ मुखादेर्दोषविशेषजन्यप्रत्यक्षे दिङ्मोहप्रत्यक्षे च न किञ्चिदपि विपरीतज्ञान विरोधि, सत्यपि समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चये ताद्दशप्रत्यक्षाणामानुभाविकत्वात् । यदि च पित्तादिसमानकालोत्पन्नशङ्खधर्मिकपीतत्वाद्यभावलौकिकप्रत्यक्षस्योत्तरक्षणे न पित्तादिदोषाधीनपीतत्वादिभ्रमस्तदा शङ्खादिधर्मिकपीतत्वादिज्ञानमात्र प्रत्येव तद्धर्मिकपीतत्वाद्यभावलौकिकनिश्चयस्य विरोधि व वाच्यम्। एवमन्यत्रापि यथानुभव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव सुधीभिरुन्नेय इति सङ्क्षेप ।

प्रकृतेत्यादि । साध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मन सत्प्रतिपक्षस्य वारणाय प्रथम सत्यन्तम् । याद्दशविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शस्य प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिगोचरानुमि-

कृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरण-

---

तिजनकत्वं तदन्यत्वे सतीत्यर्थः । अत्र प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्य-वत्ताग्रहविरोधित्वं न तादृशग्रहविरोधिविषयतामात्रं, वन्हिमत्प-र्वतो वन्हिव्याप्याभाववानित्यादिस्थले वन्हिमत्पर्वतस्यापि तादृशवि-रोधित्वात्तदुन्नायके वन्हिव्याप्यवत्पर्वतायात्मके तत्रत्यबाधे अ-व्याप्त्यापत्तेः, नापि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्र-ति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा, निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्यादौ तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या तत्रत्यबाधाव्याप्तेः, किं तु प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताग्रहत्वा-व्यापकविषयिताशून्यग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति यादृशविशिष्टविषयकत्वेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमेव तथा वाच्यं, तथा च विषयितामात्र-स्यैव यथाकथञ्चित्साध्यविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकत्वात् तादृशग्रहा-प्रसिद्ध्या बाधमात्राव्याप्तिरतः पक्षसाध्ययोः प्रकृतत्वद्वयोपादानम् । साक्षादित्युपादानाद्वन्हिमद्ध्रदो वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानि-त्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यवत्त्वविशिष्टह्रदस्य विरोधिव्याप्यवत्ताविधया प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वात्तदुन्नायके वन्ह्यभाव-व्याप्यव्याप्यवद्ध्रदाद्यात्मकबाधे नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । सा-ध्यपक्षाप्रसिद्धिवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । ह्रदो व-न्हिमान्धूमादित्यादौ प्रकृतपक्षादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्या तत्रत्यबा-धाव्याप्तेः, प्रसिद्धपक्षसाध्यस्थले तादृशग्रहाविरोधित्वस्यानुपादे-यत्वात् । ह्रदत्वादिप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति ह्रदभिन्नत्वादिज्ञान-स्यैव समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वमते तत्रापि पक्षा-दिग्रहविरोधित्वस्य सुवचत्वाच्च । न च वन्हिमज्जलह्रदो वन्ह्यभा-वव्याप्याभाववान् इत्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यवज्जलह्रदाद्यात्मकबाधे अव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । तदभाव-व्याप्यवत्त्वादिव्यावृत्तस्यैव पक्षादिग्रहविरोधित्वस्योक्तत्वात्, तस्या-श्रयासिद्धित्वेनाऽलक्ष्यत्वेऽपि क्षतिविरहाच इत्यपि वदन्ति । व्यभिचारा-दावतिव्याप्तिवारणायाह प्रकृतपक्षस्यादि । अत्रापि पक्षसाध्ययोः प्रकृतपदव्यावृत्तिः प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्या । ननु पक्षादेः साध्यासमा-

नप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे सा-
ध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नाऽनुमितिविरोधी, तदा
व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्या-
भावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव व-

धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु
न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरो-
धिविषयत्वाभावात्, अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वा-
त् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च ।सर्वत्र निश्च-

---

साधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यापि साध्यविरोध्यनुपधायकत्वात् साध्य-
वत्ताबोधविरोधित्वाच्च तत्रातिव्याप्तिरत आह पक्षादेरिति । ननु
पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे सती
स्युक्तैव प्रतिपक्षधारणसम्भवात् विरोध्यनुपधायकत्वादिप्रवेशे गौर-
वमत आह पक्षादेरिति तु नव्याः । आदिना साध्यासमानाधिकरण-
धर्मवत्पक्षाद्युपग्रह ।बाध एवेति मतभेदेन । नाऽतः परामर्शग्रन्थोक्तस्य
साध्यवत्ताबुद्धिं प्रति तदविरोधित्वस्यासङ्गतिः । मूलोक्तं निरस्यति
साध्याभावेति । पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिवैशिष्ट्यावगाहि-
ज्ञानप्रमात्वमित्यर्थः । तेन साध्यवद्भ्यत्वादिज्ञानप्रमात्वस्योपग्रहः ।
ननु साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकः सा-
ध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारको वा नि-
रुक्तप्रमात्वस्य ग्रहो विरोधी, न च नाद्य इत्याह तज्ज्ञानस्येति । नि-
रुक्तप्रमात्वज्ञानस्येत्यर्थः । नान्त्य इत्याह अवगाहित्व इति । त-
द्विषय[illegible]त्वेनेवेति । पक्षादौ साध्याभावादिविषयकत्वेनैवेत्यर्थः ।
तथा च प्रमात्वविषयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात्तस्याभासत्वं दुर्घट-
मिति भावः । नन्वेवमुक्तरीत्या प्रवृत्त्यादावपि फलानुपधायक-
त्वादिनिश्चयस्य प्रमात्वग्रहः प्रतिबन्धको न स्यात् अतस्त्वे-

यस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकः, अन्यथाकाङ्क्षा-

---

पपत्तिमाह प्रमात्वनिश्चयस्येति । ननु प्रमात्वनिश्चयस्याविरोधित्वे भ्रमनिश्चयत्वेन गृह्यमाणादपि बाधनिर्णयाद्विशिष्टधीर्न स्यादत आह सर्वत्रेति । हेतुत्व इति दृष्टान्तार्थम् । भ्रमत्वाग्रहः । प्रयोजक इत्यन्वयः । अत्र यद्यपि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं जनकत्वं वा तद्रूपावच्छिन्नाभाववत्त्वगर्भस्यैव भ्रमत्वस्याग्रहः प्रयोजको वाच्यः अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, तथा च भूतले नीलघटवदित्यादिनिश्चयस्य नीलघटत्वावच्छिन्नाभाववद्गर्भभ्रमत्वग्रहदशायां भूतलं न घटवदिति प्रतीतिर्न स्यात् घटत्वावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिं प्रति नीलघटत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वाल्लाघवेन घटत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव तथात्वात्, तथापि यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तिर्वस्तुगत्या प्रतिबन्धकत्वस्य जनकत्वस्य वाऽवच्छेदिका तत्र तादृशरूपावच्छिन्नाभाववत्त्वगर्भस्य भ्रमत्वस्य ग्रहस्तन्त्रमित्यदोषः । कथितस्थले नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारिताव्यक्तेरेव घटत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेन घटसामान्याभावबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् विशेषणविशेष्यभावापन्नाभ्यां नीलत्वघटत्वाभ्यामवच्छिन्नाया एव प्रकारिताव्यक्तेर्नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वात् । एवं च साधनभेदेऽपि वन्ह्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारिताकपर्वतनिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण तादृशनिश्चयोत्तरानुमितिहेतुत्ववादिनां मतेऽपि वन्ह्यभाववदवृत्तिधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शे वन्ह्यभाववदवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नाभावगर्भस्य धूमसामान्याभावगर्भस्य च भ्रमत्वस्य ग्रहदशायां न पर्वते वन्ह्यनुमितिः, विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाया धूमत्वावच्छिन्नाया वा तत्रत्यप्रकारिताव्यक्तेरेव वन्ह्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारितात्वेनाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतया तादृशविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्त्वादिगर्भभ्रमत्वग्रहस्यापि तत्रोत्तेजकत्वादिति ध्येयम् । तथात्वे । हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च । अन्यथेति । प्रमात्वनिश्चयः प्रयोजको भवेदित्यन्वयः । क्रमेण शाब्दधीप्रवृत्त्यनुमित्यादेः कारणतावच्छेदकानिविष्टो भवेदित्यर्थः । ननु प्रमात्वज्ञान-

न्हिम । न च साध्याभावबुद्धिरेवाऽगृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । रजते नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्के पीत-

---

तिमाऽयत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेव । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, न हि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते । अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाऽप्रसिद्धता-

---

* स्य विरोधित्वे शङ्खो न श्वेत इति भ्रमसत्त्वेपि शङ्खः श्वेत इत्यनुमितिर्न स्यात् अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह शङ्खादाविति । स्वरूपेति । प्रमात्वेनाऽनिश्चीयमानेपीत्यर्थः । मिश्रांक्तमाशङ्कते प्रथेति । लाघवेनेति । बाधनिश्चयाभावहेतुत्वापेक्षया लाघवेनेत्यर्थः । प्राथमिकप्रत्यक्षे व्यभिचाराद्गुरोरपि बुभुत्साविरहविशिष्टबाधनिश्चयाभावस्यैव विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु संसृष्टत्वज्ञानस्येत्याशयेनाह शाब्दानुमित्योरिति । अन्यथा तु प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन विशिष्टानुमितित्वादिना वक्तव्यम् । यद्यपि बाधनिश्चयदशायां स्मरणोपमित्योरप्यनुदयात्तत्रापि संसृष्टत्वधियः कारणत्वमुचितं, तथाप्युपमितेरतिरिक्तत्वे विवादात् स्मरणस्योद्बोधकविरहादपि बाधदशायामनुत्पत्तिसम्भवात् शाब्दानुमित्योरेवोपादानम् । ननु बाधस्यानुमित्यविरोधित्वे हेत्वाभासता न स्यादत आह आस्तां चेति । तस्यैव पक्षसाध्ययोः संसृष्टत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः । परामर्शस्येति । विरोधितया हेत्वाभास इति पूर्वेणान्वयः । दोषमात्रस्यैवाऽनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वादिति भावः । ननु पक्षसाध्ययोः संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतु-

त्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च । अथ पक्षे

ऽपकमनुमानमिति चेन्न। संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धि-सिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति।एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम्।विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरश्च तद्भावसाध्ये।तत्र

त्वे धूमव्यापकवन्ह्यभाववज्जलमित्यादिपरामर्शोऽज्जले धूमाभाव इत्याद्यनुमितिर्न स्यात्साध्याप्रसिद्ध्या तत्संशयत्वज्ञानासम्भवात् अ-तस्तत्रोपपत्तिमाह विलीयतां चेति । ननु परामर्शस्य प्रागुत्पन्नं स-मकालोत्पन्नमुत्तरकालोत्पन्नं वा संशयत्वज्ञानं हेतुः, तत्र नाद्य इ-त्याह संशयेति । संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे अनुमित्यनुत्पा-दप्रसङ्गादिति योजना । प्रागुत्पन्नस्य निश्चयात्मनः संशयत्वज्ञानस्या-नुमितिहेतुत्वमसम्भावितं पक्षतासंपत्त्यर्थमपेक्षितया परामर्शोत्तरा-नुमित्सया तस्य नाशादतो निश्चयासत्त्वदशायामिति नोक्तम् । ननु परामर्शकालोत्पन्नमेव संशयत्वज्ञानमनुमितिहेतुरिति द्वितीयोऽस्तु कल्पः तस्य सिद्धत्वनियमेऽप्यनुमित्सयैव पक्षतासम्भवादत आह सिद्धिसिषाधयिषे विनेति । परामर्शदशायां तत्सामग्र्याः प्रतिब-न्धात्साध्यसंशयासम्भवात् सिद्धिपर्यन्तानुसरणम् । ननु परामर्शो-त्तरमेव संशयात्मकं संशयत्वज्ञानं भविष्यतीत्यस्तूत्तरः कल्प इत्यत आह सतीति । संशयायोगादिति । व्याप्यदर्शनोत्तरं साध्यवत्ता-निश्चयस्य सम्भवेऽपि पक्षतासंपत्त्यर्थमनुमित्सापेक्षणे तावत्पर्यन्तं परामर्शो [illegible] न तिष्ठेदिति भावः । ननु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाध-निश्चयत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं किं तु प्रमात्वनिश्चयास्कन्दितबाध-ज्ञानत्वेनैव तथात्वं निश्चयत्वस्योभयत्र प्रवेशेऽपि भ्रमत्वापेक्षया प्रमा-त्वस्य लघुत्वादित्याशङ्क्य निराचष्टे एतेनेति । [स्वरूपसत्यपि बाधनि-श्चये शाब्दमानसानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वस्य लघुत्वाद्विरोधः ।] नन

साध्याभावप्रमैव साध्याभाववद्धेतुविषया व्यभिचारज्ञान-
त्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि

हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः, तथा
च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्र-
हविरहः। बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावव-
द्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्य्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन

बाधग्रहस्य प्रमात्वनिर्णयदशायां शाब्दादिज्ञानानुत्पादो विवाद-
ग्रस्त इत्यत आह विपरीतेति। प्रमात्वेन निश्चीयमानबाधज्ञानत्वापे-
क्षया भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधनिश्चयत्वेनैव सर्वत्र प्रतिबन्धक-
तायां लाघवं प्रमात्वनिश्चयत्वापेक्षया बाधनिश्चयत्वस्य लघुत्वादि-
त्यर्थः। न वा सर्वत्र साध्ये बाधग्रहस्य प्रमात्वं भ्रमत्वापेक्षया ल-
घुतरं येन तद्घटितमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं स्यादित्याशयेनाह
स्फुटतरं चेति। तत् लाघवम्। लाघवस्फुटीकरणाय स्वमतं व्या-
करोति गोत्वाद्यप्रकारकेत्यादि। गौरवं स्फुटीकर्तुं परमतं व्याकरो-
ति बाधग्रहश्चेत्यादि। प्रकारत्वाद्यीत्यादिना गोत्वाभाववद्विशेष्य-
कगोत्वाभावप्रकारत्वाभावस्योपग्रहः। ननु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दि-
तबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितमेव भ्र-
मत्वज्ञानं प्रवेश्यं प्रमात्वेन निश्चीयमानबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता-
यां तु अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित एव प्रामाण्यनिश्चयो निविष्ट इति ला-
घववैपरीत्येन प्रमात्वेन निश्चीयमानं बाधज्ञानमेव प्रतिबन्धकं
युक्तमत आह उक्तप्रायं चेति। तथा च प्रमात्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वे
व्याप्त्यादिज्ञानं प्रत्यपि प्रमात्वेन निश्चीयमानमेव व्यभिचारादिज्ञानं
विरोधि स्यादिति भावः। पूर्वं प्रमात्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुक्तं
न तु प्रमात्वेन निश्चीयमानस्येत्यतः प्रायपदम्। यद्यपीयं प्रतिब-

प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च
पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः । न-
नूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं,
क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभिचार-

निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने
विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षो-
त्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदया-
त्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव

न्दिरनुत्तरं, तथापि प्रमात्वस्य नानात्वादेकविधप्रमात्वेन निश्चीयमा-
नबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अन्यविधप्रमात्वेन निश्चीयमाने सत्य-
पि बाधग्रहेऽनुमितिः स्यात् तादृशतादृशप्रत्येकप्रमात्वेन निश्चीय-
मानबाधज्ञानत्वावच्छिन्नाभावानां बहूनां हेतुत्वे च महागौरवापत्तिः
स्यात्, अस्माकं तु यावदप्रामाण्यज्ञानदशायां बाधनिश्चये सत्यपि
विशिष्टधीस्तावदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टबाधनिश्चयत्वेनैव प्र-
तिबन्धकत्वादप्रामाण्यस्य नानाविधत्वेपि क्षत्यभावादित्येव मूलयु-
क्तिरिति ध्येयम् । ननु तद्व्याप्यदर्शनाभावविशिष्टस्यैव बाधनिश्च-
यस्य विशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वाद्बाधस्यानुमितिविरोधित्वं दुर्धरमि-
त्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमित्यन्वय. । अकिञ्चित्करः ।
प्रतिबन्धाक्षमः । तत्सत्त्वेपि बाधनिश्चयसत्त्वेपि । तन्नाशानन्तरमे-
वेति । बाधनिश्चयनाशोत्तरमेवेत्यर्थ । तथा च बाधसत्त्वे प्रत्यक्षम-
प्यसिद्धमेवेति भाव । सत्यपि बाधनिर्णये लौकिकादिप्रत्यक्षस्यानु-
भविकत्वमालम्ब्याह परैरपीति । प्राच्यैरपि, क्व चित् प्रत्यक्षविशेष
एव दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षादिजन्यात्मके प्रत्यक्षविशेषे एव,
विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयस्यैव, तथा-
त्वोपगमात् सति विशेषदर्शनेऽकिञ्चित्करत्वोपगमादित्यर्थ. । सत्यपि

ज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य

तथात्वोपगमाचान हि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनाविशिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च। न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्विशेषदर्शनम-

---

पीतत्वाभावव्याप्यदर्शने शङ्खादौ पीतत्वादिभ्रमस्य पीतत्वाभावचाक्षुषविरोधित्वेनाऽकिञ्चित्करत्वाभावात्क्वचिदित्युक्तम् । तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षादिजन्यस्थाणुत्वादिमत्ताचाक्षुषादिकं प्रति विशेषदर्शनाभावविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभाववत्ताचाक्षुषत्वादिना प्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमित्यादौ तदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं न तु तत्र विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं, तदेव स्फुटीकरोति न हीति । सः विपरीतनिश्चयः । गौरवादिति । परोक्षविशिष्टबुद्धिं प्रति लाघवाद्विपरीतनिश्चयमात्रेण प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वादाह मानाभावाच्चेति । ननु दोषविशेषादिजन्यप्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतनिश्चयमात्रस्यैव विरोधित्वाद्विपरीतनिश्चयविशेषस्यैवेति प्रागुक्तं विफलमत आह न चेति । चाक्षुषादिप्रत्यक्षे दोषादिजन्ये । मानसादीत्यादिनाऽऽनुमानिकाद्युपग्रहः । तथा च मानसादिबाधनिश्चयदशायां दोषविशेषादिजन्यचाक्षुषाद्युत्पत्त्यर्थमेव समानेन्द्रियजन्यार्थकस्य विशेषस्येत्यस्याऽभिधानमिति भावः । ननु सत्यपि बाधनिर्णये विशेषदर्शनोत्तरं क्वचिच्छाब्दादिबोधस्यानुभाविकत्वात्परोक्षविशिष्टबुद्धिस्थलेऽपि विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वम्, अन्यथा तस्य नोपयोगः स्यादत आह उपयुज्यते चेति । क्वचिदिति । यत्र विशेषदर्शनं न बाधस्याऽप्रामाण्यग्राहकं तत्र बाधनाशोत्तरमेव विशिष्टबुद्धिस्वीकारादिति भावः । न

हेतुर्वृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति

प्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । न चैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणाऽसिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञाना-

---

चेति । बाध्यमित्यन्वयः । अज्ञानलक्षणेति । तथा च परामर्शाभावादेवानुमित्यनुत्पत्तौ बाधस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । ग्रहे चेति । पक्षे हेतोरित्यनुषज्यते । व्यभिचारधीरेवेति । साध्याभाववान् पक्षो हेतुमानिति ग्रहस्य व्यभिचारधीत्वादिति भावः । भेदादिति । तथा च यत्र बाधनिश्चयोत्तरं परामर्शस्तत्र व्यभिचारज्ञानस्याऽनापादकत्वाद्बाध एवानुमितिप्रतिबन्धक इति भावः । विरोधिनोरपि तद्व्याप्यतदभाववयोरेकनिश्चयगोचरत्वमभ्युपेत्याह अभेदेऽपीति । बाधग्रहपरामर्शयोरभेदेऽपीत्यर्थः । परस्परेति । हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिन एव ज्ञानस्य व्यभिचारधीत्वान्निरुक्तसमूहालम्बनस्य चाऽतथात्वादिति भावः । ननूक्तसमूहालम्बनस्यैव हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वे को विरोध इत्यत आह एकत्रेति । निश्चयेत्यस्य स्वारसिकेत्यादिः । तेन बुभुत्सादिवशाद्धेतुः साध्यव्यभिचारी तदभाववांश्च इति समुच्चयस्योपगमेऽपि न क्षतिः । ननु प्राचां मते हेतुसाध्याभावयोरेकधर्मिणि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव व्यभिचारधीत्वात् साध्याभाववान् हेतुमानित्यादिग्रहस्यैव उक्तसमूहालम्ब-

निश्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन त-

---

देरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी । यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति । तत्तु-

---

मस्यापि व्यभिचारज्ञानत्वमेवेत्यत आह पूर्णे चेति । लिङ्गज्ञानात्मनोऽनुमितिकरणस्य पूर्णत्वं व्यापारीभूतपरामर्शसम्पत्तिः । अकिञ्चित्करत्वात् अनुमित्यनुत्पादाप्रयोजकत्वात् । तथा चावश्यं तत्र बाधनिश्चयत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु लिङ्गोपधानपक्षस्य प्रामाणिकत्वे व्यभिचारज्ञानस्यापि साक्षाद्वानुमितिविरोधित्वात् बाधनिर्णयो न पृथग्विरोधीत्यत आह उक्तश्चेति । साध्यादेरिति । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकादेः साध्यवद्वृत्तित्वाद्युपग्रहः । तद्ग्रहे साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिग्रहे । मूलोक्तसमाधानं निरसितुं परिष्कृत्य दूषयति यत्त्वित्यादिना । अर्थनिश्चयरूपत्वे अर्थनिश्चयकारित्वे । ननु कार्यानुपयुक्तोपि प्रामाण्यग्रहः सामग्रीवशादवश्युपेतव्य इत्यत आह अतिप्रसङ्गश्चेति । गृहीताप्रामाण्यकादपि अर्थज्ञानात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । निश्चयत्वसम्पत्तय इति । साध्याभाववत्ताज्ञानस्य कार्यं यत्साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं तत्कारित्वसम्पत्तये इत्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धौ निश्चितप्रामाण्यकसाध्याभाववत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । प्रथमोत्पन्नत्वस्याऽकिञ्चित्करत्वादाह उपजीव्यत्वाच्चेति । व्यभिचारबुद्ध्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । तथा च तदेतादृशेति न्याय एव

त्वम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाऽक्लृप्तत्वात् अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चन-

---

साध्याभाववत्ताज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्यानुमितिविरोधित्वे मानमिति भावः।व्यभिचारज्ञाने प्राथमिकत्वापत्तिव्यर्थत्वयोर्व्यतिरेकमाह न त्विति। तदधीनमिति।साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थः । तस्य साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्य । अक्लृप्तत्वादिति । व्यभिचारज्ञानस्य तु बाधनिश्चयाभावस्थल एव प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः।न वा साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो व्यभिचारज्ञानस्योपजीव्य इत्याशंक्याह अगृहीतेति।अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव साध्याभावादिनिश्चयस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानादिलक्षणस्वकार्यकारित्वादित्यर्थः।अथाऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वं न तु निश्चितप्रामाण्यकस्येत्यत्र किं विनिगमकमत आह अन्यथेति।यदि निश्चितप्रामाण्यकस्यैव ज्ञानस्य स्वकार्यकारित्वं तदा तत्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यापि स्वकार्यसम्पत्तये स्वप्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थापत्तिर्बाधिकेति भावः।नन्वेवमर्थनिश्चयस्य प्रामाण्यानुमानप्रयासो विफल इत्यत आह अप्रामाण्येति । अस्तु वा प्रमात्वेन निश्चीयमानमेवार्थज्ञानं स्वकार्यकारि तथापि यदि साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्मकमेव व्यभिचारज्ञानमनुमितौ विरोधि स्यात्तदा तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वनियमात्तत्कृतः साध्याभाववत्तानिश्चयस्य प्रमात्वनिश्चयो व्यभिचारज्ञानार्थमपेक्षणीयः स्यात्,न त्वेतदस्ति साध्याभावांशे संशयात्मनोऽपि व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्, अन्यथा वायू रूपवान् स्पर्शादित्यादेः पक्षे साध्यसन्देहदशायामप्रयोजकत्वं न स्यात् इत्यक्षरतात्पर्यमाह संशयेति । साध्याभावांशे संशयसाधारणस्येत्यर्थः । मूलोक्तं सोऽन्दडमलमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति यत्त्विति । उपनीतं यत्काञ्चनमयत्वं तद्विशिष्टवह्निप्रकारेण या अनुमितिस्तद्विरोधीत्यर्थः । शुद्धवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयोत्तरं सम्भावितायाः पर्वतः का-

मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या
कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेन तत्स-
म्भवात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाऽप्रसिद्धवि-
शिष्टानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेर-

ञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितेः पर्वते काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीति बाध-
निश्चयदशायामनुदयादिति भावः । व्यधिकरणेति । इदमुपलक्षणम् ।
वह्नौ काञ्चनमयत्वाभावस्याऽप्युक्तानुमितिविरोधित्वात्, अस्य मते
धारणीभूतगुणमात्रविरोधित्वेनाप्रसिद्धिग्रस्थे महत्त्वगौण्यासम्भवादिति
ध्यमानेन काञ्चनमयत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितेः तादृशवह्नित्वाव-
च्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वाद्वह्निसामान्यव्याप्यवत्तानिश्च-
यात् पुनस्तादृशवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितेः सम्भावना यस्या-
काञ्चनमयत्वेन वह्न्यभावो विरोधी इत्याशङ्कां निराचष्टे न चेति । विशि-
ष्टसाध्याप्रसिद्ध्येति । विशिष्टस्य हेतुव्यापकत्वाग्रहणेत्यर्थः । तेन पृथ-
क् काञ्चनमयत्वान्यत्वप्रकारेण साध्यप्रसिद्धावपि न ताद्रूप्येण वह्न्यनु-
मितिः सम्भवतीति भावः । विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नस्य व्याप्यवत्तानिश्चयो
हेतुः प्रकृते पुनरेतद्बाधस्थले इव काञ्चनमयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकैव वह्नेरनुमितिरतो विशिष्टसाध्यव्या-
प्यवत्तानिश्चयस्याभावेऽपि न क्षतिरित्याशयेन परिहरति विशेष्य इत्या-
दि । ननु शुद्धवह्नेः परामर्शो न काञ्चनमयवह्नित्वप्रकारकानुमितिहेतुस्त-
थात्वात् काञ्चनमयत्वानुपस्थितिदशायामपि तादृशानुमित्यापत्तेः, एव-
ञ्च कस्याः प्रतिबन्धकतया काञ्चनमयत्वेन वह्न्यभावो बाधः स्यादत
आह शुद्धेति । उपनयेति । काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः । त-
दभाव इति । प्रागुक्तो व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताको वह्न्यभावो बाधोऽस्त्वित्यर्थः । ननु पक्षे हेतोर्ग्रहदशायां काञ्च-
नमयत्वेन वह्न्यभावनिश्चये विशिष्टसाध्यव्यभिचारग्रह एवास्तु दोष
इत्यत आह तेनेति । व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वादिरूपेण साध्यव्याप्ति-

नुपादानाच्च तथा व्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाऽप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम्, अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षेण भानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्प-

---

ग्रहस्याऽनपेक्षितत्वादित्यर्थः । व्यभिचारः तादृशकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहो न दोषायेत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहस्यैवोत्पन्नत्वादिति भावः । मूलोक्तदोषं प्रतिवन्दिमुद्रया उद्धरति उपनीतेति । तुल्यमिति । यदि च प्रत्यक्षस्थले भ्रमं प्रति विशिष्य दोषाणां हेतुत्वं सर्वांशे प्रमासामग्रीणां वा प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तदाऽनुमितिस्थलेऽपि तन्मया सुवचमिति भावः । अनुद्देश्येति । यत्रांशे विवादस्तदंशाप्रामाण्यस्यैव विजयप्रयोजकत्वात्, अन्यथेदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यापि शुक्तित्वसामान्यकत्वेनोपन्यासो न स्याद्रजतत्वांशे तस्याप्यप्रामाण्यादिति भावः । फलासिद्ध्येति । फलमुपनीतावगाहित्वेनानुमितेरनुभव तद्विरहेणेत्यर्थः । न सामग्र्यन्तरेति । न च प्रत्यक्षस्थल इवानुमितिसाधारणतत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदुपनयत्वेन हेतुत्वान्न सामग्र्यन्तरकल्पना तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तथात्वे प्रसिद्धसाध्यकस्थल इवाऽप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽप्यनुमितेः साध्यविशेषणकत्वापत्तेरिति वाच्यम् प्रतिषेध्यविधया तदभावविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्व्यापकाभाववत्तानिश्चयस्य हेतुत्वेनाऽपरामृष्टसाध्यस्यानुमितौ विशेषणत्वासम्भवात् उपनीतविशेष्यकमानसाद्यनुरोधेन तदलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदुपनयत्वेन हेतुत्वात्, तत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदुपनयस्य हेतुत्वेऽपि काञ्चनमयत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ तादृशवन्हित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तानिश्चयस्य काञ्चनमयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च काञ्चनमयान्यवन्हेर्बाधनिश्चयस्य विशेषसामग्रीत्वेन तद्विरहादेव शुद्ध-

दशायां तदभावात् । पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धवन्ह्यभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यप्रसिद्धवन्ह्यभाव-

---

ना । न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि, अन्यथा पर्वते वन्हिसन्देहवतो निश्चितवन्हिव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमिमतोऽपि वन्ह्यर्थिनो वन्हिमत्त्वनिश्चयात्क्षिप्रम्पवृत्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहान्न तथा

वन्हेः परामर्शादुपनीतकाञ्चनमयत्वप्रकारेण वन्हेरनुमित्यसम्भवाच्चेति भावः । उपनीतेत्यस्य बाधाद्यनवतारदशायामित्यादिः । तेन रासभीयान्यवन्हेर्बाधनिश्चयदशायां शुद्धवन्हेः परामर्शादेव रासभीयवन्हिमानित्यनुमितेरानुभविकत्वेऽपि न क्षतिः । ननु विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन काञ्चनमयवन्ह्याद्यनुमितावितरबाधनिश्चयस्य लाघवादिप्रतिसन्धानस्य च विशेषतो नाऽनन्तकार्यकारणभावः कल्प्यते गौरवात्, किन्तु लाघवात् तत्प्रकारकानुमितौ तद्गोचरज्ञानत्वेनैकमेव हेतुत्वमित्यनुमितेरुपनीतभानत्वमावश्यकम-त आह अन्यथेति । उपनयबलादेवानुमितौ भानस्वीकारः इत्यर्थः । लिङ्गोपधानपक्षस्य प्रामाणिकत्वे वन्हेर्हेतुतायां पर्वते प्रमेयत्वानुमितेर्लिङ्गविषयैव वन्हिमत्तानिश्चयात्ततो वन्ह्यर्थिनः प्रवृत्तिर्भवत्येव इत्यत अभिधेयत्वादिनेत्युक्तम् । प्रवृत्त्यापत्तेरिति । तथा च गत्यन्तरासम्भवादेव इतरबाधादेर्विशिष्याऽनन्तकार्यकारणभावः स्वीक्रियत इति भावः ।

मूले पक्षधर्मताबलेनेति । लाघवज्ञानादिवशादप्रसिद्धमहानसीयवन्ह्यादिकं स्वबाधान्न सिद्ध्यतीति बाधः पृथगेव दोष इत्यर्थः । दीधितौ न तथेति । न विशेषतो महानसी-

वति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञाना-त्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्ध-सास्नाद्यनुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् ।

सिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रम्, पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायू रूपवान्नेति संशयात् रूपवानि-

---

पयवन्हित्वादिप्रकारेणानुमितेः सम्भावना इत्यर्थः । तथा च कुत्र विशेषतो बाधः प्रतिबन्धकः स्यादिति भावः । सामान्यतो वन्हित्वादिना । विशेषतो महानसीयवन्हित्वादिना । भिन्नेति । अन्यथा गृहे घटो नास्तीति निर्णयदशायां द्रव्यमस्तीति धीर्न स्यादिति भावः । ननु तत्तद्व्यक्तिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावनिर्णयत्वेनैव समानविषयतया प्रतिबन्धकत्वं न तु तत्तद्धर्मावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयत्वेन समानप्रकारतया तथात्वं, तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्त्यनन्तधर्मान्तर्भावेनाऽनन्तहेतुत्वकल्पने गौरवात्, गृहे घटो नास्तीति बुद्ध्यनन्तरं गृहे द्रव्यमस्तीति प्रतीतेर्घटान्यद्रव्यवत्तावगाहित्वेनाप्युपपत्तेः । तथा च महानसीयवन्हौ लाघवप्रतिसन्धानादिवशात् ज्ञायमानवन्हित्वप्रकारेणापि महानसीयवन्हिविषयिण्येवानुमितिः कथं महानसीयवन्हेर्बाधनिश्चये स्यात् तादृशबाधस्यापि तद्विरोधित्वादित्युपाध्यायमनमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । संशयादिति । तथा च तत्तद्धर्मान्तर्भावेन प्रतिबन्धकताया गौरवमपि प्रामाणिकत्वादास्थेयम्, अन्यथा तत्तद्रूपाभावस्य निश्चयसत्त्वात् रूपत्वेनापि तत्तद्रूपस्य संशयो न स्यादिति भावः । ननु उक्तसंशयानुरोधाद्धर प्रत्यक्ष प्रत्येव समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वमस्तु

यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभि-

स्नुमितेश्च । न चाऽरूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः,
तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशान्नेह श्वेतं

परोक्षबुद्धौ तुल्कसमानविषयकत्वेनैव तथात्वं स्यादत आह रूपवा-
नित्यनुमितेश्चेति । ननु तत्तद्रूपाभावस्य निश्चयेन प्रतिबन्धादुक्त-
संशयादौ रूपत्वेन तत्तद्रूपं न प्रकारः किं तु रूपभिन्नं वस्त्वन्तरमेव
तथेत्याशङ्का निषेधति न चेति । अरूपं रूपभिन्नं, रूपत्वेन शङ्कि-
तं रूपं न वेति शङ्काविषयीभूतं, तद्विषय. वायू रूपवान्नवेत्यादि-
धीविषय इत्यन्वयः । रूपवान्नवेत्यादिबुद्धेः रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहित्वेऽपि तत्र विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वादिप्रकारकनिश्चयो
न हेतुः। विशेषणांशे धर्मितावच्छेदकान्तरसत्त्वस्थल एव तादृशरूप-
निश्चयत्वेन हेतुत्वात्, किं तु विशेषणतावच्छेदकीभूतरूपत्वप्रकार-
कज्ञानमात्रं तथेति भावः । ननु रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने
रूपत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं संशयसाधारणतत्प्रकारकज्ञान-
मात्रस्य तथात्वे तदप्रामाण्यनिश्चयाभावस्योत्तेजकत्वकल्पनागौरवा-
पत्तेरत आह आरोपितं वेति । तथा चाऽरूपमेव रूपत्वप्रकारेण नि-
श्चयविषयीभूतं सद्वायू रूपवान्नवेत्यादिप्रतीतिविषय इति विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोऽपि नाऽसम्भवीति भावः । तादृशेति ।
रूपभिन्नधर्मिकरूपत्वप्रकारकसंशयारोपयोर्विरहेऽपीत्यर्थः । तयोः
वायुधर्मिकरूपवत्तासंशयानुमित्योः । ननु पृथिव्यादिरूपस्य
बाधनिर्णयदशायामतिरिक्तरूपसम्भावनयैव तादृशः संशयः
अतिरिक्तरूपसम्भावनाविरहविशिष्टस्यैव तदभावनिश्चयस्य वि-
रोधित्वादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह दोषवशादिति । यद्यपि
नेह श्वेतमित्येव वक्तुमुचितम् । न च श्वितशब्दस्य गुणप-

चारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाऽप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम्।

द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति भ्रमवत्, घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति भ्रमेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात्।

स्तत्भ्रमवारणाय द्रव्यपदम्, नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव तद्भ्रमव्युदासात्। अन्यथा श्वेत इति पुल्लिङ्गनिर्देशापत्तेः। गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात्। तथापि समवायेन श्वैत्यविशिष्टस्याऽभावमानाय द्रव्यपदम्, अन्यथा स्फटिकादिलिङ्गस्य श्यामघटादेरपि परम्परया श्वेतत्वात्तदभावनिर्णयेऽपि साक्षात्कृतेतस्य शङ्खादेर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावादित्यर्थः। ननु इह पीतः शङ्ख इत्यादिदर्शने नहि श्वेतं द्रव्यमिति ज्ञानं परोक्षविशिष्टबुद्धित्वे सर्वविषयत्वेन विरोधितया न बाधकमत आह घटपटावित्यादि। ननूक्तनिश्चयस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावस्यैवावगाहित्वात्तदुत्तरं घटो नास्तीतिप्रत्यये बाधकाभावः प्राच्यैः प्रत्येकाभावस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमादत आह दण्डी चैत्रो नास्तीति। न चात्र दण्डिचैत्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन चैत्राद्यभाव एव भासत इति तदुत्तरं चैत्रोऽस्तीतिप्रत्यये बाधकाभाव इति वाच्यम्। तादृशभ्रमसामग्र्या अनावश्यकत्वात्। अन्यथा तत्तद्घटादिव्यक्तिविशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तत्पटाद्यप्रतियोगिताकाभावनिश्चयत्वेन भिन्नविषयकज्ञानस्यापि विनिगमनाभावेन प्रतिबन्धकत्वापत्तेः। पटो नास्तीत्यादिनिश्चयस्य पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घटाद्यभावभ्रमत्वस्वीकारेणैव तदुत्तरं घटोऽस्तीतिबुद्धेः सम्भावितत्वात्, घटो नास्तीत्यादिनिश्चयस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाद्यभावभ्रमत्वस्वीकारेणैव तदुत्तरं घटोऽस्तीत्यादिबुद्धेरनुत्पादस्यापि सम्भवादिति

सलिलङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारान-
वतारयोः समानः समानसमाधानश्च । अत्र वदन्ति । व्यापक-
तानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रका-
रीभवति, यथा जीवमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीव-
नप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसि-
द्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि ।

भावः । ननु समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वे महानसीयवन्हे-
र्बाधानवधारणदशायामपि सल्लिङ्गपरामर्शादपि पर्वते वन्हित्वप्र-
कारेण तादृशवन्हेर्भ्रमानुमितिः स्यादतस्तत्र प्रतिबन्दिमाह सल्लिङ्ग-
त्यादि । चस्त्वर्थे । विशेषेति । समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वमते
महानसीयवन्हेर्बाधदशायामिव समानविषयकत्वेन तथात्वमते-
ऽपि तादृशवन्हेर्बाधानवतारदशायामुक्तभ्रमानुमितिप्रसङ्गः समान-
इत्यर्थः । यदि पर्वतो वन्हिमान् इत्यनुमितेर्वन्हित्वप्रकारेण महान-
सीयवन्हिप्रकारकत्वेऽपि न भ्रमत्वं वन्हित्वावच्छिन्नाभाववति व-
न्हित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्यैव वन्हित्वावच्छिन्नभ्रमत्वादित्युच्य-
ते, यदि वा तस्या अनुमितेः औत्सर्गिकप्रामाण्यरक्षायै वन्हित्वा-
दिप्रकारेण महानसीयवन्ह्यादेर्भ्रमानुमितिं प्रति हेतुत्वेन विशिष्य
दोषः कल्प्यते, तदा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽप्यतत्सुवच-
मित्याशयेनाह समानसमाधानश्चेति । व्यापकतेति । व्यापकताव-
च्छेदकत्वेनाऽगृहीतमपीत्यर्थः । लाघवज्ञानादीत्यादिना तद्भिन्न-
बाधनिश्चयस्योपग्रहः । लाघवज्ञानस्य सहकारितास्थलमाह यथेति ।
व्यापकतानवच्छेदकीभूतस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वे दोष-
माह अन्यथेति । जीवित्वग्राहकप्रमाणान्तरस्य तदानीमसत्त्वादिति
भावः । ननु जीवित्वानिर्णयेऽपि हेत्वन्तरेणैव बहिःसत्त्वानुमानं भ-
विष्यतीत्यत आह एवमिति । क्षित्यादि कर्तृजन्यं कार्यत्वादित्यत्र
क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि लाघवज्ञानवशात्प्रकारीभवतीत्यर्थः । अत्रै-
कत्व यत्रापि न संख्याविशेषः कर्तुर्नानात्वेऽपि तत्सम्भवात्, नापि क्षि-
तिकर्तृत्वानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व तथा, प्रकृतानुमितेः पू-

अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात्। अनुमितेश्च तादृग्रूपेण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात् सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्यैवापि न सिध्येत्। इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः प्रमितिबाधः

धं क्षितिकर्तुरप्रसिद्ध्या तदन्तर्भावस्य लाघवस्याऽसम्भवात्, किन्तु एकत्वमङ्गिनीयत्व तच्च चेतनभिन्नासमवेतजीवतदितरावृत्तिद्वित्वस्यानधिकरणत्व, तादृशं च द्वित्वं जीवद्वयपर्याप्तमेव सुलभम् । ईश्वरघटादावद्वित्व न चेतनासमवेतं जीवेश्वरयोर्द्वित्वं च न जीवतदितरावृत्तीति तदधिकरणत्वेपीश्वरस्य न निरुक्तैकत्वबाधः । यत्तु कर्तृपर्याप्तद्वित्वजीवावृत्तित्वद्वित्वोभयशून्यनिष्ठैकत्वं जीववृत्तिद्वित्वस्य कर्तृमात्रपर्याप्तस्य सत्त्वे च अधिककर्तृद्वयापत्तिगौरवेण तादृशद्वित्वद्वयाभावस्यैव क्षित्यादिकर्तर्युपगमात् तादृशैकत्व च घट एव प्रसिद्धमिति । तत्तुच्छम् । कर्तृपर्याप्तस्य जीवेश्वरयोर्द्वित्वस्य जीववृत्तेश्च घटेश्वरयोर्द्वित्वस्याधिकरणत्वमीश्वरस्य निरुक्तद्वित्वद्वयशून्यत्वबाधात् । (एकत्वमङ्गिनीयत्वं तच्च निरुक्तद्वित्वद्वयशून्यत्वमिति परमार्थः ।) यदपि कर्तृपर्याप्तत्वजीवावृत्तित्वोभयशून्यस्यसमानाधिकरणद्वित्वसामान्यकैकत्वमेव क्षितिकर्तुरेकत्वमिति । तन्मन्दम् । ईश्वरस्याननुगतत्वेन घटैकत्वस्य स्वपदेनोपग्रहे क्षितिकर्तरि तस्य बाधादतिरिक्तस्य चेश्वरीयैकत्वस्य प्रकृतानुमितेः पूर्वमसिद्धत्वादिति ध्येयम् । अन्यथा लाघवबलादेकत्वस्याऽभाने । ननु प्रकारान्तरेण क्षितिकर्तुरेकत्वनिर्णयदशायां तदैकत्वसंशयो भवत्येवेत्यत आह अनुमितेश्चेति । तादृग्रूपेणेति । यद्रूपविशिष्टे लाघवप्रतिसन्धानं तत्प्रकारेणेत्यर्थः । तथाविधेति । यद्रूपावच्छिन्ने लाघव तदवच्छिन्नावगाहित्वानुमितेरनुव्यवसायविरहादित्यर्थ । न सिध्येदिति । प्रमाणाभावेन व्यापकतावच्छेदकरूपेण लघ्वर्थविषयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति लाघवज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनाया असम्भवादिति भाव । लाघवज्ञानस्थले बाधासङ्कल्पमुपसंहरन्नाह इत्थं चेति । महानसीयवह्नौ लाघवप्रतिसन्धानबलाद्वह्निसामान्यपरामर्शात्तस्माद्रूपेण जायमानानुमितिं महानसीयवह्निर्नास्तीति बाध-

पृथक् । मल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् । बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोषादेव । तथा सामान्यतोदृष्टाच्चेदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनसाध्यकपीनत्वादिवामन्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बा-

---

प्रमा प्रतिबध्नाति अतो बाध. पृथग्दोष इत्यर्थः । न चैवं महानसीयवह्न्यन्यवह्न्योर्बाधनिश्चये वह्निसामान्यानुमिति. स्यात् वह्निसामान्यस्य परामर्शसत्त्वादिति वाच्यम् । विशेषाभावद्वयस्य वह्निसामान्याभावव्याप्यत्वाग्रहे इष्टत्वात्, अन्यथा तस्यैव तद्विरोधित्वादिति भाव. । तादृशे सल्लिङ्गेति । लाघवज्ञानादिसहकारिवशादित्यत्रोक्तादिपदोपगृहीतस्य इतरबाधस्य सहकारितास्थलमाह तथेति । चैत्रो भुङ्क्ते पीनत्वादित्यत्र रात्रीतरभोक्तृत्वस्य बाधनिर्णये रात्रौ भुङ्क्ते इत्यनुमितिर्जायत इत्यर्थः । इतरबाधस्थले बाधासङ्कं व्युत्पादयति एवमिति । पृथिव्यादिदिगन्तानां मनोभिन्नाचेतनत्वेनोपग्रह. तथा च इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यत्र मनोभिन्नाचेतनद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधनिश्चयदशायां मनोरूपाचेतनद्रव्यवृत्तित्वप्रकारेण जायमानानुमितिर्मनोवृत्तित्वाभावप्रमया प्रतिबध्यत इति मनोवृत्तित्वाभावरूपा विशेषबाधो दोष इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । महानसीयान्यवह्न्योर्बाधनिश्चयो न महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ हेतु, शुद्धवह्निपरामर्शाद्विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसम्भवात् विशिष्टवह्निपरामर्शादुत्पन्नायां तादृशानुमितौ व्यभिचाराच्च, किन्तु महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रत्येव महानसीयान्यवह्न्यभावनिश्चयत्वेन हेतुत्वं सर्वत्रैवेतरबाधस्थले विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैवानुमितेः स्वीकार्यत्वात् । यद्यप्येवमपि वह्नेर्महानसीयत्वे व्याप्यमित्यत्र प्रतिसन्धानजन्यायां वह्निसामान्यपरामर्शोत्तरं तादृ-

शानुमितौ व्यभिचारः, तथाप्यव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशबा-
धनिश्चयविशिष्टत्वेनापि कार्यविशेषणान्न दोषः । अव्यवहितोत्तरत्वं
च यथानुगततातिप्रसक्तं तथोक्तमनुमितिग्रन्थेऽस्माभिः । न चैवं
तादृशबाधनिश्चयविशिष्टत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्तु महानसीय-
त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकत्वप्रवेशो व्य-
र्थ इति वाच्यम् । भ्रमत्वेनाऽगृह्यमाणस्यैव तादृशबाधनिश्चयस्य हे-
तुतया यत्र महानसीयान्यवह्निमान् पर्वतो न द्रव्यमित्येवं ज्ञानद-
शायां पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नित्वव्याप्यवत्त्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यवत्त्वस्य
महानसीयान्यवह्नेर्बाधस्य च समूहालम्बननिर्णय एव तादृशबाधां-
शे भ्रमत्वज्ञानात्मकस्तत्र तदव्यवहितोत्तरक्षणायां महानसीयवह्नि-
मत्पर्वतो द्रव्यं पर्वतश्च वह्निमानित्येवं समूहालम्बनानुमितौ व्यभि-
चारवारणार्थं तन्निवेशस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा तत्रापि पर्वतो महा-
नसीयवह्निमान् इत्यनुमितिप्रसङ्गात् । न च गृहीताप्रामाण्यकस्य
महानसीयान्यवह्निर्नास्तीति बाधनिश्चयस्योत्तरं महानसीयवह्नि-
भिन्नवह्निर्नास्तीति बाधनिश्चयादपि महानसीयवह्निमानित्यनुमित्यु-
त्पत्त्या व्यभिचारः तत्प्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरनुत्तेजकत्वे द्वितीयक्ष-
ण एव तादृशानुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । महानसीयवह्निभिन्नव-
ह्निर्नास्तीति बाधनिश्चयस्य महानसीयवह्न्यात्मकवह्निमानित्याका-
रकानुमितिं प्रत्येव हेतुतया महानसीयवह्निमानित्यनुमितेरेव तत्रा-
नुत्पादात् । यद्घटितसामान्यस्य बाधनिर्णयस्तद्घटितसामा-
न्यप्रकारकानुमितिं, प्रत्येव तादृशबाधनिश्चयस्य हेतुत्वात् । न च
यत्राऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्य महानसीयान्यवह्न्यभावनिश्चयस्यो-
त्तरं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नपरामर्शाच्च इतरवह्निबाधावच्छिन्न-
विधेयताकानुमितिः सापि महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारताकैव, तादृशप्रकारताकबुद्धित्वस्यैव महा-
नसीयवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यतावत्त्वात् तादृशवह्नि-
त्वावच्छिन्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वाच्च, तथा च तत्रैवाऽगृहीता-
प्रामाण्यकस्य महानसीयान्यवह्न्यभावनिश्चयस्य हेतुतायां व्यभि-
चार इति वाच्यम् । तत्रत्यानुमितेर्महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वेऽपि महानसीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरू-
पितशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकत्वाभावादेव व्यभिचारासम्भ-

द्रव्यत्वादिना गुणस्याऽनुमानभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्या-
त्यन्ताभाववद्गामित्वम्, एवञ्च स्वप्रागभावप्रध्वंसाव-
च्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति
बाधो दूषणम् । अथाऽवच्छेद्ये सिद्धसाधनम्, अवच्छे-
दके हेत्वसिद्धिः, विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत्, तर्हि प्रा-
गभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।
अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न

ध्यत इति विशेषबाधो दोषः । किन्तुसाध्येत्यादिकमापाततः ।
वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकसाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावेत्यादिकं
स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वा-
त् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादि-

धिकमिति । सम्बन्धविशेषेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्य-
र्थः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनेदम् ।
तेन चैत्रो गोमान् द्रव्यत्वादित्यादौ स्वामित्वसम्बन्धेन साध्यतायां
व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । स्पष्टत्वेनेति । तद्गन्धप्रागभावकालाव-
च्छिन्नो घट तद्गन्धवान् तद्घटत्वादित्यादौ तत्तत्कालावच्छिन्नतत्त-
द्गन्धादिमत्ताबुद्धौ तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्गन्धप्रागभावनिश्चयस्य वि-
रोधित्वात्तद्विषयस्य तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्गन्धप्रागभावादेर्बाधत्व-
स्य स्पष्टत्वेन सर्वसम्मतत्वेनेत्यर्थः । स्वमते तत्तत्कालावच्छेदेन तत्त-
द्गन्धात्यन्ताभावस्यापि तत्र बाधत्वं सम्भवतीत्याह तत्रेति । प्रतियो-
ग्याश्रयापि धर्मिणि तत्प्रागभावकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावस्य
ख्यातिवादे व्युत्पादितत्वादित्यर्थः । अत एवेति तत्प्रागभावकालावच्छे-

तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्, तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव । अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः, एकवृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । न हि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानोदयात् । नाप्यनुमितिविरोधि, अनुमित्सया प्र-

---

साधने बाधो निराबाधं पद्मादयाति । एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

देन तद्वत्यपि तदत्यन्ताभावस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः । निराबाधमिति । तत्तत्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तत्तत्कालावच्छिन्नघटधर्मिकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावनिश्चयस्य विरोधित्वात्तद्विषयस्यैव तत्र बाधत्वात्, अन्यथा श्यामतादशायां घट एव रूपप्रागभावत्तानिश्चयेऽपि तत्कालावच्छिन्नरूपवत्ताज्ञानोदयेन साध्यतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धिं प्रति रूपप्रागभाववत्तानिश्चयस्याऽविरोधित्वेन तद्विषयस्य बाधत्वायोगात् प्रागभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावात्, तत्तत्कालावच्छिन्नतद्घटकत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धिं प्रत्येव तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तद्घटकप्रागभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादावप्यसङ्कीर्णबाधस्य सम्भवात् मूलस्य न्यूनतामपाकुर्वन्नाह एवमिति ।

त्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् । तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति । श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः साऽस्तीति तस्यानुमितिरेव । एवञ्च सिषाधयिषापक्षताविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः । नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका, नेदं

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात्, न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् बा-

---

पक्षत्वादेरिति पञ्चमी । प्रसङ्गादिति । न च पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनानुमितौ तादृशधर्मविशिष्टधर्मिकबाधनिश्चयाद्यभाव एव नियामक इति तत्सत्त्वे भागासिद्धहेतुनापि तादृशानुमितिरिष्टैवेति वाच्यम् । अनुभवविरोधात्, संयोगमात्रेण वह्न्यादौ धूमव्यापकत्वावगाहिनः पर्वतत्वावच्छेदेन धूमवत्तापरामर्शात् पर्वतत्वावच्छेदसंयोगेनेव पाषाणमयत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगेनापि पर्वते वह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । तादृशसम्बन्धेन बाधनिश्चयाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् तादृशसंयोगेन व्यापकत्वाग्रहादेव तत्सम्बन्धेनानुमित्यनुत्पादे पर्वतत्वाद्यवच्छेदसंयोगेनाप्यनुमित्यनापत्तेः तादृशसम्बन्धेनापि व्यापकत्वाग्रहस्याऽविशिष्टत्वादिति भावः । न च शिखरेति । तथा च कारणबाधादेव शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितेरसम्भवात्तत्र बाधस्य विरोधित्वे मानाभाव इति भावः । अवच्छेदकत्वयोरिति । यत्र पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वादेर्व्यापकत्वरूपमवच्छेदकत्वं साध्यानुमितिरवगाहते तत्रैव तदवच्छेदेन हे-

रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाऽभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न । विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येव, अनुमितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।

तत्सामान्यस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा, सङ्करेऽपि वस्तुनो ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमू-

---

लमस्त्यनिश्चयः कारणं शिखराद्यवच्छिन्नः पर्वतो वन्हिमानित्याद्यनुमितौ तु स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकमेव शिखराद्यवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इति पक्षतावच्छेदकीभूतशिखराद्यवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं न तत्र प्रयोजकमिति भावः । पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपवत्त्वाद्यनुमितावपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकमेवावच्छेदकत्वं भासते न तु व्यापकत्वमिति यदि ब्रूयात्तत्राप्याह तद्वदवच्छिन्नावृत्तेरपीति । पक्षतावच्छेदकीभूतशिखराद्यवच्छिन्नावृत्तेरपीत्यर्थः । तत्त्वेन तादृशशिखराद्यवच्छिन्नावृत्तिकत्वेन । ननु तथापि स्वरूपासिद्धिसाङ्कर्यमेवेत्यत आह सङ्करेऽपीति । स्वरूपासिद्धिबाधात्मकयोर्वस्तुनोः सङ्करेऽपीत्यर्थः । ननु ज्ञानासाङ्कर्येण भेदे ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादावेव बाधस्य सौलभ्यादुक्तस्थलानुधावनं विफलमतो वस्त्वसाङ्कर्यमप्याह सुखादीति । तथा च यत्र खण्डशरीरे सुखं नोत्पन्नं किं तु दुःखं तच्छरीरावच्छिन्नात्मा सुखी दुःखादित्यादौ पक्षतावच्छेदकीभूतशरीरावच्छेदेन हेतुसत्त्वान्न स्वरूपासिद्धिः किन्तु तदवच्छेदेन साध्यासत्त्वाद्बा-

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितं घटो व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण, परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन, मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन, साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण, शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन, गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन, साध्यग्राहकबाधितं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन, हेतुग्राहकबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात् तेजोवदि-

---

लावच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्वर्त्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिवदेतत्का-

---

च एव दोषः साधनस्य साध्यव्याप्यतया तद्व्यभिचारस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वादिति भावः । अवान्तरभेदेन बाधस्य त्रैविध्यादाह कपीति । वृक्षविशेषत्वादेरिति । संयोगादिविशिष्टतद्वृक्षत्वादेरित्यर्थः । तद्वृक्षत्वमात्रस्य मूलावच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावेन स्वरूपासिद्धत्वादिति ध्येयम् । ननु यदि क्वचिदपि पक्षतावच्छेदकीभूतदेशकालावच्छेदेन साध्यस्यानुमितिः प्रसिद्धा स्यात्तदा तुल्यन्यायेन उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यनुमितेरपि तादृशोत्पत्तिकालावच्छिन्नगन्धवत्त्वावगाहित्वसम्भवात् तद्विरोधित्वेनैव तादृशकालावच्छिन्नगन्धाभावग्राही बाधः पृथग्दोषः स्यात्, न त्वेवं, सर्वत्रैवानुमितौ पक्षतावच्छेदकोपलक्षिते धर्मिण्येव साध्यस्य भानादित्त आह अत्र चेति । एतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्त्वेति । अत्र एतत्कालावच्छिन्नस्य प्रकारीभूतवह्नौ भासते इति भावः । तत्कालावच्छेद-

नि प्रत्यक्षेण, मनो विभु ज्ञानसमवाय्याधारत्वादित्यनुमा-
नेन, राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोम-
वदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

कावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेस्तत्कालावच्छेदेन वन्हिमत्ताबुद्धि-
रनुभवसिद्धा नाऽपन्हवमर्हतीत्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायरघुनाथशिरोमणिविरचितायां
तत्त्वचिन्तामणिदीधित्यामनुमानखण्डे
बाधान्तग्रन्थः समाप्तः ।

स्वविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन वन्हिः पक्षे भासत इति नव्याः । अभि-
प्रायो मणिकारस्य ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतायामनुमानतत्त्वचिन्ताम-
णिदीधितिव्याख्यायां बाधग्रन्थः समाप्तः ।

अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

---

* अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनाञ्चाऽसाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेरपि प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि व्याप्युक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथाऽर्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव, द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वा असाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात्, अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्याऽसाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात्, अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनाऽनित्यत्वानुमाने व्याप्तिनाभिधेया उभयसिद्धत्वा-

---

* हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वव्यवस्थापनपरस्य एतन्मूलस्य दीधितिकृताऽव्याख्यानेन जागदीश्यपि नोपलभ्यते । मथुरानाथकृता रहस्याख्यव्याख्यापि नैव लभ्यते। केवलं जयदेवपक्षधरविरचित आलोक एव । स च कलिकातासोसायटीमुद्रिते माथुरीसहिताच तत्पुस्तके मध्ये निवेशित इत्यत्र मूलमेव सन्निवेशितमित्यलम् ।

दिति चेन्न। कथायां समयाविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात्। अन्यथा कथकत्वविरोधात्। न त्वेवं कृतकत्वेनानुमाने, तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात्। यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति। तं प्रति तद्दूषकत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव। यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयः, अन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति। तन्न। कथासम्प्रदायविरोधात्। अथाऽसाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि। नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वं तत, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः। साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न। सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात्। अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न। सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात्। नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यम्, सत्प्र-

तिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च । यत्तु एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न । सद्धेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायामकरणभावेनाऽसाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्याऽप्रमात्वं तत्, विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः, अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटन-

द्वारा तुल्यबलतया विषयतया वेति चेन्न। सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात्। न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम्। तुल्यबलताज्ञानमेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं, गौरवादसिद्धेश्च। न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रतिबन्धिकेति वाच्यम्। अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च तदतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्ममात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः। अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः। अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेतत्साध्यवत्तया एतत्पुरुषस्य एतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकम्, एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात्, एतदन्यतज्ज्ञानवदिति चेन्न। एतत्साध्यवत्त्वयैतत्पक्षकानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीनैतत्पुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः। नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति बाष्पे धूमभ्र-

मात् वन्ह्यनुमितेः सत्यत्वाच्च । न चान्य एव वन्हिस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च साऽनुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात्। किञ्च भावोऽभावो वोभयथापि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात्। न चान्यतरत्वं लिङ्गम्, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वन्हिव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वन्हिव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव। अथ कूटलिङ्गे वन्हिव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वन्हिव्याप्यत्वाप्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वन्हित्वेन भासत इति वन्ह्यनुमितिरसत्येति चेन्न । वन्हिव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषया नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवच्च। किञ्चैकविशेषणत्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमि-

नि धूमविशिष्ट एव वन्हिवैशिष्ट्यानुमितिरिति। नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः। न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्। विषयान्तरसञ्चारान्नानुमितिरित्यपि न, परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चेन्न। सिद्धसाधनेन विच्छेदात्। यद्यप्येवं लिङ्गज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तदसाधकं, तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता। अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वन्हिर्धूमव्यापको नान्यः। वन्हित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूमसत्त्वात्। अत एव बाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापका वन्हिर्भासते स च तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तं, दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात्। उच्यते। स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वम्। तथा हि, विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्ध्यति, बाधितेऽपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः। यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्व-

मसाधकत्वम् । तथा हि, इदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेषस्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूपपरस्त्वानुमानवत् । अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सहप्रयोगानुपपत्तिः, तत्राऽव्याप्यत्वस्याऽसाधकशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमनुगतमेव, यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

ॐश्री ।

अनुमानतत्त्वचिन्तामणौ

* ईश्वरानुमानम् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः, क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात् । ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सु ग्रहीतुमशक्यत्वाद्वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च बाधानुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयात् घटेऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येक संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यत्र कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुण–शब्द–फूत्कार–सर्गाद्यकालीनवेद––घटादि––लिप्यादिसम्प्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात् असिद्धेश्च, अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यमुभयसिद्धकृतिजन्यान्यद्वा जन्यं पक्षः, क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् ।

---

* ईश्वरानुमानचिन्तामणेर्विस्तृतस्य कुत्रचिन्मध्ये स्थलविशेषमात्रे शिरोमणिना व्याख्यानाद्दीधितेरल्पतया तदनुसारेण जागदीश्या अपि नैव विस्तृतिर्दृश्यते, अस्य मथुरानाथीयव्याख्याया अलभ्यतया आलोकस्यापि सम्पूर्णग्रन्थव्याख्यापरत्वादर्शनेन यथास्थितदीधितिजागदीशीभ्यां सहैव सन्निवेशितोऽसौ मणिग्रन्थः ।

नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा जन्यं पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात्। घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात्। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहोऽस्त इति वाच्यम्। हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात्। स च साध्याभाववति हेतुसन्देहाद्धेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेनेतरत्र तस्य दूषकत्वात्। अङ्कुरे हेतोरनिश्चये न सन्दिग्धानैकान्तिकम्, तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सामग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेत्, न, तस्याऽपक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात्। तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापात्तिः। अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमितनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयाद्वैकमप्यनुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेर्विवादाविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यसाधनेऽर्थान्तराच्च। किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः। नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः। किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सहभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा–कृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत्। न। उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि विवक्षितम्। न च घटोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेत्। न। क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात्। न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरस-

णार्यान्तरं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलाला-दिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः इति वाच्यम् । घटेनाऽनैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घट-क्षित्यादिपदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानबोधकत्वं चैत्रो मातृभक्तः मैत्रवदिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणम्, वादिनोरनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण क्वाप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्म्मरूपया प्रत्यासत्त्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्गतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात् ।

अथ योगजधर्म्माजन्य-सविकल्पकाजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्य-जन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा--कृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्म्माजन्य-सविकल्पकाजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरज्ञान चिकीर्षा कृतिमज्जन्यमिति साध्यम् । यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यामिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छा-तदव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्य्यं वा अतो न साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति । मैवम् । योगजधर्म्मसामान्यज्ञानरूपप्र-

रणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रियात्वात्, सम्मतत-न्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रि-या सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगज-नकक्रियायां मानाभावः, पूर्व्वक्रिययैव संयोगसम्भवात् ईश्वरवा-दिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यै-व हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानाधार-त्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरसिद्धौ अर्थान्तरत्वमि-ति । अत्रोच्यते । अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि स-मवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोग्यु-पादानगोचरापरोक्षज्ञान–चिकीर्षा–कृतिमज्जन्यानि स्वजनकाद-ष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान–चिकीर्षा–कृतिमज्जन्यानि वा अ-परोक्षज्ञान–चिकीर्षा–प्रयत्नविषयीभवदुपादानानि वा समवेत-त्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चै-तानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमितिरुत्पद्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशेप-णव्यावर्त्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवदव्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुप-रक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृक-त्वम् । अत एव घटभोक्ता न घटकर्त्तेति व्यवह्रियते । एवञ्च शा-ब्दफूत्कारादीनां पक्षतैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धा-नैकान्तिकता । उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्वत्तया तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च न समवेतत्वं विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये च उपादानपदं कारणमात्रपरम्, न तु आ-

देयमेव वा। जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपि इच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम्। क्षितिरेव वा पक्षः। न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्षपक्षसमभिन्नरपेक्षेण घटादौ निश्चितव्याप्तिलिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमितसन्निरोधात्। न त्वनुमित्योरन्योन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात्। प्रतिज्ञाया अविषयत्वात् तत्र पक्षसमव्यपदेशः। न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम्। सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववति लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेन अङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः। यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायामङ्कुरस्य हेतुमत्तया न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयात् हेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमे व्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवत्तामिकधर्म्माभावेनाऽपक्षत्वात्।तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः, किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। पक्षादन्यत्र तद्दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिषाधयिषितसाध्यान्यत्वं यदि तदानपेक्षितानुमितिर्न स्यात्। अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधक–बाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा तदा अङ्कुरेऽपि तन्नास्ति। अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः। नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात्सर्वविषयज्ञानासिद्धिः। साध्यं च ज्ञानेच्छा–प्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्। सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मतावलेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च। नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान–चिकीर्षा–कृतीनामेव

जनकत्वमायातु इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादौ न कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्व्वघटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च संर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तवेश्वरसिद्धिः, परम्प्रति तदसिद्धेरिति चेत् । न । ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्य्य प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षाविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादौ घटाद्युपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु तथा चेश्वरे न प्रत्यक्षं न चेच्छा–प्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परम्प्रत्यसिद्धेरिति चेत् । न । द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादौ अकर्तृकत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृकत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिद्ध्यद्विलक्षणमेव सिद्ध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात्समुद्रादिषु हस्तक्षेपात्परमाणुद्वयसंयोगे च द्व्यणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां कर्तृत्वं न तु खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छा–कृतीनामभावाच्च । अत एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वम् । जलक्षेपादधिकपरिमाणकसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय–व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्म्मिग्राहकस्यान्वय–व्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात्, घटः आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति चे-

व। नैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्न इव आत्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगे परिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्याऽसिद्धेर्नात्मसंयोगः कारणमिति चेत् । न । या क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजा क्रियेति व्याप्त्या तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्वनियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चाभियुक्तानां सविशेषणे हीति न्यायेन कृतिपर्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषये अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात् किन्तु अनुमितिरूपं तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वा दोष इति चेत् । न । सिद्धस्यासिद्धात्मतया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति सम्भवति । न हि मृद्व्यवहारानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्युपादानस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः । अत एव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् । अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियाया-

मिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफूत्कारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगार्थं मनसि प्रयत्नजन्यक्रियादर्शनाद्व्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नात् नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदनान्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अत एव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशात् अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरप्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे अनुमितिरपि सिद्ध्येत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येन अनादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेत् । न । स्वसुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमितेर्हि हेतुत्वं घटादौ गृहीतम्, न च भगवति शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्ति, अतो न क्षित्यादौ तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति । न च तादृगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवद्धेतुत्वं गृहीतमिति नेश्वरे अनुमितिः । ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि भवेत् द्वेषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि तथात्वापत्तिरिति चेत् । न । न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति । प्रयोजनमन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैकफले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात् तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः, कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः शत्रुं द्वेष्मीत्यबाधितप्रत्ययात् । न चाहङ्कारस्य कर्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वे अतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परमात्मनोऽयो-

ग्यत्वानियमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्ध्या च नादृश्यमात्रनिरासः परमाण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृनिरासः, चेष्टया ज्ञानादिमतः परमात्मनोऽनुमानात् परम्मते तस्यायोग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः कार्य्यमात्रे कारणत्वावधारणात्, प्रतिबन्दिमात्रस्य चादूषणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत् । न । अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-कार्य्ययोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतः वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते चेति । न चैवमाकाशात्मनोरप्रसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्समवायि तत्र कार्य्यं यत्र समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय कार्य्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा भावकार्य्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, न, यथा हि यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्नि-धूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेरन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्नि-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा, तथेहापि कृतिविशेष-का-

र्थविशेषयोरन्वय-व्यतिरेकग्रहो बाधकमन्तरेण कृति-कार्य्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मतावललभ्यविशेषान्वय-व्यतिरेकग्रहः, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन कार्य्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति, दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते तस्यागेऽपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्याप्तिग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेर्दृश्यस्य तत्र हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छा-प्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्य्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत् । न । यत एकैकव्यतिरेकात्कार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्वादेकैकं सिद्ध्यत् त्रयमपि सिद्ध्यति आर्थस्तु समाजः । स्यादेतत् अशरीरो नित्यज्ञानादिमान् सर्वज्ञः कर्त्ता पक्षे विवक्षितो घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्याऽदूषकत्वात् । अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चाऽनित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति, येन विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृकत्वाभावात् । अथ यथादर्शनवलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्म्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति चेत् । न । अनि-

त्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्यग्रहात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पक्षधर्म्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञानम्, सापेक्षतादशायान्तु सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्गविशेषण—साध्यविशेषणाविरोधे च विशेषविरोधः, यथा चन्दनप्रभववह्निमानयम् असुरभिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञानत्व—नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्थानस्याऽभावात् । तथा हि ईश्वरे तद्बुद्धौ च शरीरित्व—कर्तृत्वे बुद्धित्व—नित्यत्वे चोपसंह्रियमाणे विरुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते, उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्म्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्वये विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे मुक्तात्मनि चोपस्थिते विरोधोपसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरे अशरीरिकर्तृत्व—नित्यज्ञानादिसिद्धिरस्त्यूहेन । अत एव निरवयवत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ईश्वर—तद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेत् । न । तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य चाज्ञातेऽसम्भवात् । स्यादेतत्, घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारद्वारैव गृहीता न तु साक्षात् । न च पितृपुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्न—हस्तादिव्यापारयोः साक्षात्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारवत्कुलालसमीपस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ता अशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा । शरीर—तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति

ति कर्त्तुरपि बाध एव । अन्यथा त्वदनुमानादेव क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ताऽनुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुपलम्भिबाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्य्ये कर्तृत्वावधारणात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एव उपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपि इच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात् । घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य–जनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधि । चेष्टेतरकार्य्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत् । न । चेष्टेतरकार्य्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषे घटादावित्युक्तत्वात् । न चैवमामवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनाऽपि कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत इति । तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् क्षेत्रज्ञोऽभिमतस्तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलम्भबाधात् । अथ हस्तादिव्यापारशून्यकृतिमान् अभिमतस्तदा ओमित्युत्तरम्, स एव भगवानीश्वरः । अत एव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । समवायिसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात् । अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्य्यं स्यात् प्रतिबन्धका-

भावस्य पूर्व्वं सत्त्वात्। न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः, कार्य्यसमये अभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वम्। अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इति निरस्तम्। समवाय्यसमवायि-प्रतिबन्धकाभावाना अविनश्यदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवाऽन्वय-व्यतिरेकात्। तेन तेषामग्रिमविनाशक्षणे न कार्य्यम्। अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य्यसहभावनिरूपणे कार्य्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि। कार्य्याभावस्तु सहकारिविरहात्। अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्य्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च। अन्यथा उत्पन्नोऽपि घट उत्पद्येत सामग्र्याः सत्त्वात्। न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात्। न चैका सामग्री एकदेकमेव कार्य्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम्। सामग्री-तद्विरहस्य कार्य्य-तदभावप्रतियोगित्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्य्यस्य तदभावे सामग्रीविरहस्य वज्रलेपायितत्वात्। स्यादेतत्, कर्त्ता शरीरं यत्र ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव इच्छा कृतिद्वारैव हेतुरित्यादिभाधर्मिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधान्नाऽशरीरानित्यज्ञानादि कर्तृसिद्धिः। अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभावात्। कार्यत्व-सकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वमविरोधोऽस्तु। न च कार्यत्वं पक्षधर्म्मतामन्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तु स-

स्त्यास्तीति वाच्यम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात्, एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञानपर्यवसाने बाध एव । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेस्तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयः तत्संशयो वा, कार्यत्व—सकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापाराव्यभिचाराद्रुपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति । तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः । विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारदर्शन—व्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षबाधकमिति चेत् । न । अवयवी महानेव तेजउद्भूतरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु—नयनादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ द्रव्यचाक्षुषत्वे अनेकद्रव्यवत्त्वस्य साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्य—कारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताग्रहमहिताग्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः । वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिद्ध्यद्बुद्धेरनित्यत्वेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबद्ध्यते, अस्मदादिबुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीयद्रव्येऽवरोधात । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरात चेत् । न । बुद्धिमात्रपदस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधाद्व्यभिचाराच्च । अस्मदादिबुद्धिमात्रपरत्वे भि-

भविपक्षत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतः कथं तत्र नित्यवृत्तित्वावगम इति चेत् । न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्यत्वाभाववति ज्ञेयमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्यत्वमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चाक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यपास्तम् । ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणाऽन्वय-व्यतिरेकग्रहादावश्यकत्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमप्यवच्छेदकम्, न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमपि गमयेत् तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न । तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकवहुव्याप्तिबाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्य्य-कारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य्य-कारणभावस्यैवाऽसिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न त्यज्यत इति परास्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना व्याप्तिपर्य्यवसायिततया बाधकत्वादिति । मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकञ्च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य्य-कारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्य्यात्कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायते । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सा-

मान्ययोः कार्य्यकारणभावो बलवता बाधकेनाऽपनीयते, न चात्र तदस्ति । विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याऽभावात् ।

नन्वास्तु कार्य्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्रुपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधमतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव पक्षधर्म्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं, विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वात् । स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । चेष्टेतरकार्य्ये शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्य्ये कारणत्वाच्च । न हि शरीराविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां चेष्टां घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकं तेन विना तज्जनकमतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधोन्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्वम्, अन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतेः तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अत एव शरीरिकर्त्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात्, व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरीरिकर्त्तृकत्व-सकर्त्तृक-

स्तयोर्न व्याप्तिग्रह' इति चेत् । न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्य-व्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमेयमिति । मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये, कार्य्यमात्रे वा, स्वकार्य्ये वा । आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः कार्य्यमात्रकरणे । द्वितीये तु कार्य्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकम् आत्माश्रयात् । तथापि यत्र सकर्तृकत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेत् । न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः मानाभावात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्यामयोजकतया साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरीरकर्तृकत्वमपि नोपाधिः । जन्यमात्रे कर्त्तुः शरीरसहकारिताविरहात् ।

अथ यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्कि, तथा च कर्तृविशेष-शरीरजन्यविशेषयोः कार्य्य-कारणभावात् कर्तृमात्र-शरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः । न चैवं घटत्ववच्छरीरजन्यत्व सकर्तृकत्वव्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयासिद्धसकलसकर्तृकवृत्तित्वेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्य-

स्वग्राहकमस्तीति चेत्, तर्हि उभयत्र व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमका-भावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा साधनव्याप्यतासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्य-व्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा उभयत्र वा संशयात्। न च वाच्यं श-रीरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्व-योरप्युग्रह आवश्यक इति लाघवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिमा-ध्ययोः, साध्य-साधयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानञ्च शरीरजन्यत्वानवगमे-ऽपि भवतीति विनिगमकमिति। यतो न कर्तृमात्र-जन्यमात्रयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः, कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकेण कार्य्य-कारणभावेन वा सामान्ययो-स्तथात्वग्रहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते। अस्तु तावद्घटत्व-वज्जन्यत्व-शरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृक-त्वव्याप्यत्वं ग्राहकतौल्यात् विनिगमकाभावात् विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः घटत्ववद्व्यापक-स्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्। उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यति-रेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरीरज-न्यत्वविनिवेशत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वम-वच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्या-पकत्वानवगमात्। अत एव न सन्दिग्धोपाधित्वम्। ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात्। न च लाघवात् घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्याऽ-तथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वव्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सक-र्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि, घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यत्वा-

पच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम्, घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वात् न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनाऽनणुत्व–क्षित्यत्वपवृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानञ्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृत्वसाधकमतो भिन्नविषयत्वान्न प्रतिवध्य–प्रतिवन्धकभावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम् । तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाऽप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वानियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेनाऽप्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य, अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् । अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिजातित्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवत् इत्यपास्तम् । प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्व–जलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वाःदप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ

शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात्। न चाऽदृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः, ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याऽव्यावर्त्तकत्वेन व्यर्थत्वात्। न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्ययं दोषः, प्रमेयो घट इतिवदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात्। अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् न तु निष्प्रयोजनविशेषणवत्त्वमसिद्धम्, व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणवत्पक्षधर्मतोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वात्, व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव व्याप्तिग्रह इति चेत्। न। निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात्। तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेत्। न। स्वतोव्यावृत्तगोत्वव्यभिचारात्। अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्। अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम्, सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेत्। न। प्रमेयधूमे व्याप्तिग्रहात्। अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेत्। न। विरोधात्। न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति घटते। यद्विषयत्वेन परामर्शकारणमनुमितौ तल्लिङ्गं प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेत्। न। धूमाव्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारात् तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात्। अथैकमवच्छेदकम् अपरत्र व्याप्तिः, यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वनियमादकदाचित्कबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तिश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेष्यमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिस्तद्वारणार्थं

विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यमुपाधिः, साधनव्यापकत्वात् । कि-

---

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

ईश्वरवादे, न च विशेष्यमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । साध्यस्येति शेषः । शरीरसहकारेणैव कर्त्तुः कार्य्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ विशेषणवैयर्थ्य

ईश्वरानुमानजागदीशी ।

ननु क्षितिर्न सकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्यत्र विशेष्यीभूतस्याऽजन्यत्वस्यानुपाधित्वसम्पादकत्वेन साधनव्यापकत्वाभिधानमसङ्गतम् अङ्कुरादावेव शरीराजन्यत्वव्यभिचारादत आह साध्यस्येति शेष इति । ननु शरीराजन्यस्यापि सकर्तृकत्वसम्भवात्तथाप्यप्रयोजकत्वमेवोक्तानुमानस्येत्यतस्तर्कमाह शरीरसहकारेणेति । ननु साध्यस्य साधनव्यापकत्वं न विशेष्यीभूतस्याऽजन्यत्वस्यानुपाधित्वे बीजमत· फलितार्थमाह तथा चेति । हेतोरव्यापकतयेति । साध्यव्याप्याव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वानियमादिति भावः ॥ एतदन्त एव क्वचिद्दीधितिग्रन्थः । किञ्चेत्यादिमूलस्याभिप्रायं प्रकाशयन्नाह यदीत्यादि । विशिष्टाभावे शरीराजन्यत्वादिरूपे । विशेष-

श्च सौरभविशेषवत्त्वपरहितापीदं चन्दनप्रभववह्निराहितत्वात्, निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निराहितत्वात् इत्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्य्यविशेषाभावानुमानं न स्यात वह्निरहितत्वादिकश्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वश्च हेत्वाभासत्वापत्त्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ व्याप्यासिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च। अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यता, धूमवानार्द्रेन्धनप्रभववह्निः घटत्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत।

विशेष्याभावरूपश्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिश्च वह्निरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति। ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः अपि तु व्यभिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितु शक्यते तस्य समभिव्याहारवशाच्चक्षुरातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषणत्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्व तस्य व्यभिचारवारकमेव इत्यत आह अपि चेति।

षेति। शरीरात्मकविशेषणेत्यर्थः। व्यभिचारावारकत्वादिति विशेषणस्य वैयर्थ्ये भ्रम इत्यन्वयः। नन्वेवं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्रापि रूपादिष्वित्यस्य व्यभिचारवारकत्वानमुक्तेन्कवैयर्थ्येना दयस्त्यमत आह रूपादिष्वित्यादि। गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो मन प्रभृतौ। तस्ये ने। शुद्धेवकारार्थस्येत्यर्थ। समभीति। षष्ठ्यन्तगन्धपदसमभिव्याहारवशादित्यर्थ.। विशेषणत्वेति। गन्धव्यञ्जकत्वांशे विशेषणत्वायोगादित्यर्थः। तावन्मात्रस्य चालोकादौ व्यभिचारित्वादिति भावः। रूपादीत्यादि। रूपाद्यन्तर्गत यद्गन्धातिरिक्तं तद्व्यञ्जकत्वमित्यर्थः।

यत्तु स्वजन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्योन्याभावः स्याल्पत्वात् तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति । तन्न, विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात् । स्नेहे शीतस्पर्शेतर-स्पर्शजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृथिवीत्व-पृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याऽव्याप्यत्वप्रसङ्गः ।

किञ्च स्वस्यैव बह्वन्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यादेकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्यतायामपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य

परिघत्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते । बह्वल्पेति । बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पे शरीरजन्यान्योन्याभावाः । अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स एव विशेषाभावसमुदायः । जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युपगमार्थं, जन्यत्वस्याखण्डस्य एकस्य विरहेऽपि

तथेति । मनःप्रभृतीनां गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि रूपादिव्यञ्जकत्वादेव विशिष्टहेत्वभावादिति भावः । अत्र रूपादीत्यादिपदेन रूपत्वादयः । बह्वल्पेतीति विरोधाभावेन द्वयोरेव व्याप्यत्वादित्येवं मूलमभिप्रेत्य । बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वादित्येवं मूलपाठे तु बह्वल्पपदयोः सह धारणं द्रष्टव्यम् । बह्वल्पपदयोः प्रकृतपरत्वं द्योतयन्नाह बहव इत्यादि । बहवो जन्यप्रतियोगिकान्योन्याभावा इत्यर्थः । अल्प इति । अङ्कुराद्यन्योन्याभावस्य शरीरजन्यप्रतियोगिकत्वाभावादिति भावः । अथाऽपृथिवीत्वं यदि पृथिवीत्वात्यन्ताभावस्तदाऽभिमेण पौनरुक्त्ये बहुत्वासम्भवश्चेत्यतो व्याचष्टे पृथिवीसामान्यान्योन्याभाव इति । ननु पृथिवीत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्यातिरिक्तत्वे बहुत्वासम्भवतादवस्थ्यमत आह स चेति । विशेषाभावेति । तत्तत्पृथिवीभिन्नसमुदाय इत्यर्थः । अभ्युपगमे हेतुमाह जन्यत्वस्येत्यादि । जन्यत्वस्यातिरिक्तत्वमते अखण्डस्यस-म्भवादाह एकस्येति । अतिरिक्तस्यापि जन्यत्वस्य कारणभेदेन ना-

शीघ्रोपस्थितिकतया जन्याभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहो न तु शरीरजन्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषण-विशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेत् । न । एवं क्षुत्पाचिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमनित्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत, शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथाभावात् । यदि च सामान्य-विशेषभावाद्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यता, तदा शरीराजन्यत्व-जन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावं विशिनष्टि न तु साक्षात् तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेत् । न । हेतुद्वयोपन्यासे च तत्, इह तु विशिष्टमेकमेव हेतुरिति विरुद्धस्थले उक्तमिति । उच्यते । नीलधूमादौ

तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूनामल्पानाञ्च तथात्वम्, न चेह,

---

नात्वादिति भावः । तुल्यन्यायतयेति । जन्यसामान्यान्योन्याभावतुल्यतयेत्यर्थः । अन्यथा जन्यत्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्याप्येकस्यैवाऽखण्डस्य हेतुत्वसम्भवात्तद्विरोधः स्यादिति भाव· । समुदायरूपत्वादिति । तथा च जन्यान्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वाभावकूटस्यैव बाहुल्यमेकस्मिन्नेव जन्ये कारणभेदादनेकजन्यतासत्त्वादिति भावः । स्नेहादौ साध्ये बहूनां शीतस्पर्शानामल्पस्य च द्वयोरेव व्याप्यत्वमुपपाद्यमेवाऽकर्तृत्वे साध्ये जन्यान्योन्याभावकूटस्याऽव्याप्यत्वमाशङ्कते यद्यपीति । तथात्वम् मव्याप्यत्वम् । न चेति । क्षितिरकर्तृका

व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषणानामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात्, किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम् उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्यापकतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वान्नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक् ।

एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकातिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बहुत्वभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

जन्यान्योन्याभावकूटवत्त्वादित्यादौ न घटादिप्रत्येकान्योन्याभावस्य साध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः । एकैकस्य घटादिप्रत्येकान्योन्याभावस्य । घटादौ सकर्तृकत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थः । स्नेहवान् शीतस्पर्शादित्वादौ तु बहूनामपि शीतस्पर्शानां प्रत्येकस्नेहाव्यभिचारित्वात् व्याप्यत्वे बाधकाभाव इति भावः । समुदायस्य व्याप्यत्व इति । सम्भवतीति शेषः । इत्यत्र दूषणे । तात्पर्यमिति । जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैकत्वदर्शनेन जन्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्याप्येकत्वस्य मूलस्वरससिद्धत्वादिति भावः ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्या-
यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम् ॥
मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे
रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि-
विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः
समाप्ता ।

अनुमानदीधिति सम्पूर्णा ।

इति ईश्वरानुमानमणिदीधितिव्याख्या जागदीशी समाप्ता ।

कुर्वन्ति नित्यमनुमानमणेरनेके
प्रायः प्रयासमधिदीधिति नीतिभाजः ।
एषा पुनस्तदपि नैव निज निरूढ-
मर्थं प्रकाशयति तेन ममैष यत्नः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता
अनुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिव्याख्या प्रकाशि-
काख्या ईश्वरानुमानान्ता सम्पूर्णा ।
शुभम् ।

अनुमानजागदीशी
सम्पूर्णा

—:०:—

एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राऽप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्य इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव। सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वानिश्चयः। व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात्। परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्षबाधकेनाऽनन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम्। यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, यथा कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो हेतुः। यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात्, न चैव, किन्तु जन्यत्वं लाघवात्तथा तथा चाऽजन्यत्वमेवोपाधिः। साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च। अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याऽकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि व्याप्य–व्यापकभाव इति निरस्तम्। शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात्। न चाऽजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यम्। स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्। यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः, जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात्। न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्य, सत्प्रतिप-

समुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाऽजन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिव, अतिगौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः । व्यभिचाराभावात् तथेति चेत् । न । क्षित्यादावेव व्यभिचारात्, अन्यथा क्षित्यादि नाऽदृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यापि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीर–नित्यज्ञानादिकर्त्रनुमितिस्तथापि साऽनुमितिरयथार्था अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छा–प्रयत्नेषु नित्यत्वज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्त्ता, घटज्ञानादिकं नित्यं, व्योम सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम् । न चोपजीव्यबाधः , अनुमितिर्हि उपजीव्या । नन्वस्तु तद्यथार्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्य–कारणभावेन एतस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयासिद्धवह्निमद्वृत्ति वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं न तु कार्यं तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा । नाद्यः, अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति । नान्त्यः, असिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम् ।

यदि ईश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात् इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शारीरिकर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात् ।

ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् । न च लाघवात्,तस्याऽप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात्तत्सिद्धिरिति चेत्, न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनाऽनुमितिविलम्बो येन सहकारिता स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् । नापि व्यस्त्यनुमितौ, धूमेन वह्न्यनुमितौ एकद्विहस्तसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानात्वसिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात् । अथ यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारमविषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्घटितत्वात्तस्येति चेत्,एवं तर्हि कर्त्रेकत्वमपि न विषयः स्यादेकत्वाविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति । उच्यते । यत्र प्रमाणे लघु–गुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणता–कार्यता–व्याप्यत्वादिग्राहके प्रत्यक्षे मन्त्रादिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् ।

एवं लघवमेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्व–कार्यत्व–प्रवृत्तिनिमित्तत्व–शब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि लघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात् सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च न तदङ्गभङ्गी करोतीति महत्साहसम्। नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृ.सिद्धिः स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तरं नानैककर्तृकत्वे संशयादिति चेत्। न। तत्रापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चात्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेककर्तृकत्वानुमानं तत्र बाध्यते। न चैवं क्षित्यादिकर्त्रैक्येऽपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशयादेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः, एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात्। न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेण एकत्वसाधकत्वात्।

अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः। न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरेऽकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः। अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरव–लाघवे एव शरणम्।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयावगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सिध्यति तथा च पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिध्येन्न तु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। न च येन विनाऽनुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकित्वलयापत्तेः।

तत्र मास्तः। यद्धर्मनालम्ब्यमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं

न विपर्यीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यतीत्यनुपपत्तिमूलको-ऽन्वयी, प्रतीतानुपपत्त्या च व्यतिरेकी। तदिहाऽनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्वमनादिभावत्वात्, पक्ष–तदुपादानविषयतैव च सर्वविषयता, लाघवात्तु तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति।

नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यन्नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधादिति।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः। नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानादिधर्मिमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तते इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम्। घटाकाशसंयोगादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित्।

ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृकत्वं भवति। घट ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिवदित्यनुमानादिति चेत्। न। घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादिरपि द्विकर्तृका स्यात् तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इत्यन्योन्यम्। कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति। मैवम्। ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणता कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्। तदाहुराचार्याः—"परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्रा-

सत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः"–इति । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते"–इत्याद्यागमाम्नायमर्थोऽध्यवसेयः ।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात्, इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति स न भ्रमः । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति ॥ स्यादेतत्, प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते सुखस्याभावात् अधर्म्माभावेन निर्दुःखत्वात् । करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्, तर्हि परसुख–दुःखप्रहाणे प्रयोजने, तथा च स्वर्गिणमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्म्माधर्म्मपरतन्त्रत्वात्तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्, तर्हि आवश्यकत्वात् कर्म्मनिमित्तमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेणानपेक्षितकीटादिज्ञानवता । कर्म्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्ग–प्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वे शरीरादिजन्यत्वापत्तौ संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, तदाकर्णय, जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानमस्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः । सर्ग–प्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तदिच्छायाः चिकीर्षासञ्जिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत् ।

नन्वशरीरात्कथं वेद–घटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः । उच्य-

ते । सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मीनकण्ठ–ताल्वादिक्रिया–तज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः, एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनाऽदृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापाराद्घटोत्पत्तिः, एवं प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनाऽदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छा–प्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तदर्शी बालो व्युत्पद्यते, सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकमनुमाय पठति तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वेश्वराभिप्रायस्थो वेदः साक्षात्कृत्याऽनूद्यते, ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्त्तयतीति मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेनेश्वराननुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति परास्तम् । सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात्, क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा । नाद्यः, तदसम्भवात् । नान्त्यः, अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणत्वग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकलशाब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दग्रहे च नायं दोष इति चेत् । न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् । न च भ्रमप्र-

त्वेनाऽस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात् बालो घटपदे व्युत्पद्यते । तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्याऽपि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वादिति । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावा–भूमी जनयन्देव एकः"–इत्यादि श्रुतयः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः"–इत्यादिस्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति । स्यादेतत् ईश्वरवच्छक्तिरपि कार्य्येणैवानुमीयते, तथा हि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्दाहो दृष्टस्तादृशादेव प्रतिबन्धकसत्त्वे सति न जायते, अतो यदभावात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं वह्न्यादौ, तेन विना तदभावापत्तेर्दाहाभावानुपपत्तेरिति व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चाऽदृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् । अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथाऽदृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यास्त्रीसम्प्रयोगे, परमाणुकर्म्मणि, अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति चेत् । न । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसारणानन्तरं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसद्भावे कार्याभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम्, अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्यं न स्यात्, वन्ध्यासम्प्रयोगे तु दृष्टव्यभिचारादहृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् । न च समपक्षयोः समञ्च निरन्तरमभ्यस्यतोरेकः

प्रागभावो नाऽपर इति दृश्यते। न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकार-
णम्, अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात्। तद्धि नाऽधर्म्मात्,
सुखत्वात्, नापि धर्म्मात्, तेन हि अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमु-
त्पादनीयम्, तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्म्मः श्येनापूर्व-
वन्निषिद्धफलकत्वेनाऽनर्थकत्वात्। दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव
इति चेत्। न। तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहा-
र्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादकादेव दाहाभाव
इति किमदृष्टेन, अप्रथमोपस्थितत्वात् उपजीव्यत्वाच्च। प्रतिबन्धका-
भावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधा-
रणत्वाद्व्यन्वयः स्यात्, अशुचेरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभा-
वापत्तेः, प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयो-
गेऽपि दाहानापत्तेः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्य-
भावात्। अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम्। एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उ-
भयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुगतो हेतुः, प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभा-
भावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः। अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्या-
दीनामभावकूट एव कारणं तेन मणितद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न
कार्य्यम्। अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभि-
षिक्तस्य हेतुत्वम्। न चाऽभावो न कारणम्, भावत्वतद्ग्राहकतौ-
स्यात्, दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धेश्चाभावज्ञा-
ने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनक-
त्वमिति प्राञ्चः। नैवम्। विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावोऽनु-
गतः स्यात्, किन्तु विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धा इति तेषां प्रत्येका-
भावस्य हेतुत्वे क्वचिद्विशेष्यमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूपविशे-

पणाभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारेणैकमपि हेतुर्न स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्रयप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्ड–पुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषण–विशेष्योभयविरहप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे उभयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्य–विशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशेषणाद्यभावैरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एकशक्तिमत्त्वादिति चेत् । न । अनुगतव्यवहारस्याऽनुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः, न तावत्प्राक्प्रध्वंसाभावः, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्यामोऽयमासीदित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्वघटस्य ध्वंस एव न तु घटत्वेन, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणेः ध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पाद–विनाशवान्, अन्यथा अबाधितकेवलपुरुषाभाव–तदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नान्तर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्तविशेषबाधे सामान्यबाधः, विशेषान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभावादिवैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिश्च

तुल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः। अस्तु वा ध्वंस एवाऽसौ, संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात्। न चैवं विनाशित्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्य्यनुयोज्यत्वात्। यद्वा अत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचित्प्रतीति-कार्य्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदेव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति। तन्न। यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः। किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाऽप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः। श्यामोऽयमासीत् केवलोयमासीत्पुरुषः इत्यादौ "सविशेषणे हीति" न्यायेन विशेष्यवति श्याम-कैवल्यादिध्वंस एव प्रतीयते, ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्नध्वंसस्योत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम्। विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम्। उत्पन्नाभावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः, तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभावसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तदवस्थ एव, विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगतधर्म्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ

जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेत्। न। तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनाननुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव। अथ विशेषण–विशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत्। न। सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषण–विशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेषण–विशेष्ययोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तत्त्वात्। न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम्। एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावात् विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण–विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे तयोरभावात्। एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वादिनाऽनुगतत्वमपास्तम्। केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषण–विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावाभावस्य विशेषण–विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषण–विशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति। अत्रोच्यते, विशेषण–विशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहारः घट–तदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम्। न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, न वा त-

दभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः। यस्य यत्र यः सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यं, स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावात् विशेष्याभावादुभयाभावात्, सर्वत्राऽविशिष्ट एकः तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात्। अत एव दण्डमात्रसद्भावे दण्ड–पुरुषसद्भावे उभयाभावे च कैवल्य–पुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषाभावव्यवहारः। एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणम्। स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति, सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः। नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेत्। न। तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्यापायात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाऽधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः। तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं, तथा चोभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेत्। न। अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्घटवद्भूतलचत्वरीयतदभावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारापत्तः, किन्तूपाश्लिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम्। न च घटवद्भूतल–चत्वरीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्तेजकाभावावैशिष्ट्यप्रत्ययापत्तेः। तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्याऽदण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्याभावो दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः। तदुक्तं न हि दण्डिनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उत्तेजकापनये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो न भवतीति। ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्धकान्तराभावेऽपि कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमिति चेत्। न। प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वमन्योन्याश्रयात् किन्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात्।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयः। प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्य्यम्। अन्वय–व्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति–कारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गीकारात्, अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्य–कारणव्याप्य–व्यापकभावे व्याघातात्। किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वमसङ्गः। न च स दुर्वचः, न वा

प्रागभावादित्वेनाऽननुगम–व्यभिचारी । प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतले घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः, यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहार एव तत्र मानमिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अत एव न तत्प्रागभाव–प्रध्वंसौ हेतू, तयोः करादौ अवृत्तेः गुण–कर्मादेश्च प्रतिबन्धकत्वानापत्तेः, तस्य जन्यधर्म्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात्, न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेत् । न । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात् । स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव, तथैवान्वय–व्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रध्वंस–प्रागभावस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेत् । न । तत्र विद्यमानत्वाविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैलक्षण्यात्, न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः ।

अन्ये तु भविष्यति घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्योरत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः ।

एतेन विशेषणाभाव–विशेष्याभाव–तदुभयाभावघटितं साम-

ग्नित्रयमेवास्तु दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुग-
तहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वाच्च । व्यक्ति-
योग्यतयैव जातियोग्यत्वेन योग्ये अयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रह-
रं मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् । न
च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, सङ्क-
ल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव तत्र
विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य या-
मादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्ध-
कं तत्कालदाहागामिकफलनाश्यत्वेन नाऽग्रे दाहप्रतिबन्ध इति
वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिषिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टा-
जनकत्वात् तदाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति ।
मैवम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।
ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादी-
नां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्य्यानुत्पाद
एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । का-
र्य्यानुत्पादो हि न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य
मन्त्राद्यजन्यत्वादिति चेत् । न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्र-
योक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ च का-
र्य्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः । प्र-
तिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रा-
दिरेव, तदभावाभावस्य तत्त्वात् ।

नव्यास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः किन्तु
तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरवह्नेः कारणत्व-
मिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्ड-
त्ववत्, आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके न यथा कारणत्वं क्वचित्प्रतिब-

न्धेऽप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तन्न । वह्नि–प्रतिबन्धकाभावयोरन्वय–व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमेवावच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात्कार्य्याभावः तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि कार्य्यायोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं, तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्य्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्य्युच्छेदः । यस्य यद्धर्मप्रवगम्यैव नियतपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तत् अवच्छेदकं, दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा । ननु मा भूदर्थापत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात्, तथा हि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्म्मवान् जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेः दाह्यसंयुक्तवह्नेश्च प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्त्तित्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्म्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाऽजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युद्भवविशिष्टायास्तथात्वम् । यद्वा धर्म्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् । न च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकुठारे विलक्षणच्छिदाकार्य्यबलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियाद्दृष्टधर्म्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्, अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वम् अनित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्म्माद्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा, परस्य वा प्रत्यासिद्धेः, संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च वह्नौ स्थितिस्थापके-

नाऽर्थान्तरं, तत्र तदभावात्, क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन वोत्पत्तेः। न चात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः, स्पर्शैकत्वादेमति द्व्यणुके साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलादृष्टातीन्द्रियभावभूतधर्म्मवान् दाहजनकत्वादात्मवत्। न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनाऽदृष्टे साध्याव्यापकत्वात्। अथ वा करवह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रियधर्म्मसमवायी जनकत्वादात्मवत् द्व्यणुकवच्च। न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः, द्व्यणुकैकत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितो दाहाजनको वह्निः जनकदशावृत्तिकार्य्यानुकूलभावभूतधर्म्मशून्यो-जनकत्वात् कुण्ठकुठारवत्। यद्वा तथाभूतो वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्म्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाहासंयुक्तवह्निवत्। अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारण-तदवच्छेदकसाधारणं, दृढदण्डत्वेन कारणत्वे दृढत्वाभावादपि कार्य्याभावदर्शनादिति। उच्यते। साध्यं विनापि उभयासिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनाऽनुमानानामप्रयोजकत्वम्। यदि च सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना साध्ये शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म्मसिद्धिः। एवं तत्तदतिरिक्तप्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततादृशधर्म्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्म्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्म्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या। यद्वि ईश्वरानन्त्यवत् न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम्, तदबोधात्। कार्य्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा, गौरवात्, घटे स्वार्थः समाजः। एवमजनक-

दशान्यादृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या । एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, वह्नौ कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्य्यानुपधानम्, तथा च तदनुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च लौहविशेषाणामेव सातिशयाच्छिदाजनकत्वमिति नातीन्द्रियतैक्ष्ण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः, तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नाऽन्वय-व्यतिरेकी । न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, त्वन्मये सिद्धार्थस्याऽप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसङ्ख्यायां साध्यजनकत्व-व्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः प्रत्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन पण्डापूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता । स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनियमात् । वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेत् । न । वह्निजातीयस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्य्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभववह्निषु अवान्तरजातेरनुपलम्भबाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीप-दारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्प्यमेव तत्प्र-

भव-तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यानन्त्यं, विजातीयकारणानां विजातीयकार्य्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको व्यभिचारकः, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्य्यशक्तिसमवायान्न कार्य्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावाच्चदभावः क्वाप्यनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निव्यभिचारकादावेवमेतत् । निरूपितनियतवह्न्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वाह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्न्यवान्तरजातेर्ग्रहवद्वह्नि–तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्प्यत इति, तन्न । वह्नित्वेन कार्य्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वय–व्यतिरेकाभ्यां तृण–फूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं, तथैव कार्य्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणि–फूत्कार–निर्मन्थन–तरणिकिरणानां वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनाऽरणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिर्न तु मणि–फूत्कारादिभ्यः, मणि–फूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् ।

यत्तु तृण–फूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति, तन्न । तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते, तृणारणि–मणि–फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्तिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातिक-

ल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते। न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमय-वृश्चिकभववृश्चिकयोरीषन्नीलत्व-कपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्यावृत्तानुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया। तृणजन्यत्वेनोपाधिना सेति चेत्। न। बाधकं विनाऽनुगतबुद्धेस्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात्।

न च गोमय-वृश्चिकभववृश्चिकपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिकभववृश्चिकेषु वृश्चिकभवत्वजातेः सत्त्वात्। वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवानवयवस्तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि। न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीमादायैव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात्। ननु तृणारणि-मणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां, व्यभिचारात्। अथाऽरणि-मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तादितरसकलहेतुसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणताग्रह इति चेत्। न। तृणं विनापि वह्निरिति ज्ञाने सति वह्निनियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह इति चेत्। न। व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च। न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योन्याश्रयात्। यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद्ग्रहपारपन्थीति। तन्न। अबाधितनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमाया भावज्ञानानुदयादिति। उच्यते। उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृ-

णानिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वा अकार्य्या-कारणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते न तु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्य्यत्वं वा, तच्चोभयथापि सम्भवति वह्नित्वेन कार्य्यतया तदनुकूलशक्तियोगित्वेन च तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्य्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव । अथ तृणारणि–मणीनामभावत्रये न कार्य्यम् अभावत्रयाभावे कार्य्यमिति अन्वय–व्यतिरेकाभ्यामभावत्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत्, अभावत्रयाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत तृणादि प्रत्येकमेव, आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमायातं तृणादिकारणत्वे । द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं तदुभयत्वापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्य्यं तदभावे कार्य्यमित्यन्वय–व्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् । स्यादेतत्, मा भूत्सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथा हि "व्रीहीन् प्रोक्षती"त्यत्र कालान्तरकार्य्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ विनियोगः । न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव व्रीहिषु विशेषः , तेषां चिरध्वस्तत्वात् । ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादावन्वयः "व्रीहीनवहन्तीति" श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ "व्रीहिभिर्यजेत" "व्रीहीन् प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" "पुरोडाशैर्यजेते"त्यत्र यथा पुरोडाशे प्रकृतसपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवानुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां तथावघाते व्रीह्याकाङ्क्षाया प्रोक्षितानामेवान्वयः बाधकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्व-

मिति न्यायात्, अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरवमिति चेत् । न। तर्हेकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इतिवत्, तथा च प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाबोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमतिशयकल्पनम् । " प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते " इति वाक्यशेषात्प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणताबोध इति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहावघातान्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमिति । मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च व्यापारं विना तथा सम्भवति । न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः, प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात् । अन्यथा यागादावपि तथा स्यात् । फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति । न च प्रोक्षणोपलक्षिता व्रीहयस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् । कुरुणा क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्यैतरव्यावृत्तक्षेत्रव्यवहारजनकत्वं न तु कुरोः । अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वैव स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्तीयशरीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्वदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयैरदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छा-प्रयत्नैः सिद्धसाधनात् । तस्मात्प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् यागचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमानाधिकरण इति व्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं व्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च व्रीहिणा साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्प-

रासम्बन्धे गौरवात् न साक्षाद्व्रीहिसमवाहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति यथा याग–चिकित्से । अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनक कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधादिति चेत् । न । कृषि–चिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । स च प्रतिव्रीहि नानैव । न चैवमेकव्रीहिनाशे फलानुदयः तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम् । संस्कारत्वेन प्रयोजकत्वे किञ्चित्समवधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसम्भवात् । अस्तु वा सकलव्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकव्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः, किञ्चिदाश्रयनाशस्य द्व्यणुकादाविव कार्य्यनाशकत्वादिति । उच्यते । अतिशयग्राहकमानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च, तथा हि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग–तदङ्गवत्, कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम् । याग–दान–होमादि–तदङ्गानामपूर्वजनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्यस्याऽननुगमात् । न च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवधमुद्दिश्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति नियमः, हविस्त्यागादिभिर्व्यभिचारात् । ननु प्रोक्षितव्रीहिणा अदृष्टस्य जनितत्वाद्वर्हिष इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात् विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेताऽविशेषात् । न । "व्रीहीनवहन्ती"त्यत्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव

व्रीहेरन्वयात् । विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् । यथा "बर्हिस्तृणोति बर्हिरपि हविरासादयती"त्यत्र । यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रयुक्तः तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्यकर्त्तारः । यथा कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगात् व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव । आगमिकत्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्म्मनाशे कर्म्मनाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्त्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणजन्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना, आत्मवृत्तेरेकस्मादप्युक्तन्यायेन कार्य्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकद्वित्र्याश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्य्यनाशे आश्रयमात्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः । अथ "व्रीहीन् प्रोक्षती"तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात् सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत् । न । धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगेन व्रीहिकर्म्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथा च कथं प्रोक्षणैकदेशस्य प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनाऽपदार्थत्वात्, अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा "सक्तून् प्रोक्षती"-त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वम् वह्निमनुमिनोतीत्यादिवत् । प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तथास्तु । अथ प्रतिमादौ प्रति-

ष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनाऽपूज्यत्वात् अन्यधर्म्म प्रत्यन्यधर्म्मस्याऽनुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेश्च । तस्मात्प्रतिष्ठाजन्या अस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेद्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासान्निधिरहङ्कार–ममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शनाश्चित्रादौ इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात्, अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्याऽस्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् "प्रतिष्ठितं पूजयेदि"तिविधिबलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ॥

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः "प्रतिष्ठितं पूजयेदि"तिविधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थकानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वाचित् । कामिनीचरणाघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसिद्धिः, समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनितवृक्षादेश्च वा तदुपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षादृष्टक्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्र–कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिक-

पावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

मसणादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमबीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तत्र चाऽवान्तरजातेरभावे नियतफलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्य्यद्व्यणुकरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथा हि कलमबीजं यवादेर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्षणादिजनितात्परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजात्तत्फलविशेषः, यथा हारीतमांसं हारिद्रानलसाधितमुपभोगात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र च तोय–तेजो–वायुषु न पाकजो विशेषः, तत्रोद्भूतानुद्भूत–द्रवत्व–काठिनत्वादयो विशेषास्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चाऽधिवासनादिपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनधर्म्माधर्म्मफले जय–भङ्गौ जनयति । यद्वा अहं निष्पापः पापवान्वेति तुलाधिरूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः" इति । अथ वा प्रतिज्ञार्थव्युत्पत्तौ अपेक्ष्य तथा धर्म्माधर्म्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जय–पराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधि–निषेधात् "अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्" इति श्रुतेरुन्नयनात् । यद्वा तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति ।

कस्तर्हि शक्तिपदार्थः, कारणत्वम्, तच्च स्व–स्वव्याप्येतरसकलस-म्पत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम्। अथ वा यत्र का-र्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणम्। बीजेऽङ्कुराभाव-व्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुर-सम्भवात्, किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजस्याङ्कुरा-भावनियमात्। शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेना-वच्छिद्यते।

यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कार-णत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्य्याभावव्याप्यता अन्यासमवधा-नस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजा-तीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा। येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य। अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य। अन्यत्र क्लृ-प्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्ध-वति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्ति-त्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावानामन्यथा-सिद्धत्वम्। एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य पूर्वभावेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्य-थासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमः तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावित्व-ग्रहः। स्व–स्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावा-त्कार्य्यं न जायते सति तु जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासि-द्धम् अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये। तन्न। ई-

श्वर–तद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात्, तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेक-स्य वा अभावात् । कार्य्यस्यान्यथानुपपद्यमानत्वाच्चत्वस्याप्यत्वं वा अनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधक–बाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः, न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधकाभावस्यापि साधकत्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन बहुत्वान्यत्र सिद्धातीन्द्रियधर्म्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्म्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति ॥

परमप्रयोजनमनुमानस्याऽपवर्गः "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः" इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः । ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाश्यत्वात्, अतीतदुःखवत्र हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तत्कि हेतूच्छेदस्य सुख–दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वादनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्, अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनाऽसाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवत् दुःखसाधननाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि दुःखध्वंसस्याऽपुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते । मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृशदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनतत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथा हि तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःखं उत्पन्नं तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्य-

ति तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत् । न । प्रति-
योगिवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्,
तेन विना तदनुत्पत्तेः । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति
तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्नमस्ति
तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ संसारे तत्कुतो
नोत्पन्नम्, स्वकारणाभावादिति चेत् । न । अन्वय-व्यतिरेका-
नुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्याऽन्विष्यमाणस्याभावात् । मुक्तौ स
ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युत्पादकोत्पाद्य
इति सर्वाभ्युपगतम्, मुक्तिः सा अन्या वा । नन्वेवं ध्वंसार्थं दुःख-
मुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतु-
त्वेन लोके दुःख-तत्साधनयोरपि उपादानदर्शनात् अनागतकु-
म्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृ-
त्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः अप्रसिद्धदुःखा-
न्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेत् । न । समानाधिकरणदुःखप्रा-
गभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्यत्वात्, दुःखासम्भिन्नसुख-
वत् तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्व-
मेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससम्वलनदशायान्तु तथा
व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजो-
भावे सम्वलिते अन्धतमसपदप्रयोगवत्, यथा सम्वलिते एव द्वा-
विति बुद्धि-व्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि सम्वलनार्थमित्यपास्तम् । मि-
लितानामसाध्यत्वात्, मेलकस्याऽनतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात्; अतिरि-
क्तत्वे जन्यस्य ध्वंसापत्तेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः; अन्धतमसा-
दौ तथा सम्वल एव प्रयोगात् । एतेन संस्काराजनकभोगविषय-
दुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवभवध्वंसो वा मुक्तिः; न चातिव्या-
प्तिः, जनकत्वस्याऽजनयत्यपि भावादिति निरस्तम् । अपुरुषार्थत्वात् ।

अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मोक्षः लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाहिकण्टकादि पापं वा नाश्यतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दिश्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधनाभावः सुख-दुःखाभावेतरत्वादिति चेत् । न । दुःखानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनाऽनादितया असाध्यत्वात् । न च तत्पालनं साध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपं, तस्यासाध्यत्वात् । नोत्तरसमयसम्बन्धः, अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अनभ्युपगमाच्च ॥ नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्यापि असाध्यत्वात् समय-तदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषात् तदभावेऽपि इच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेत् । न । यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ चिकीर्षायोनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चिकीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोनियत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञानादहिकण्टकादौ द्वेष्ये द्वेषात् तन्नाशानुकूलो यत्न उत्पद्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत्प्रतिबन्धकं विना स्वविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति, अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुपपत्तेः; अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धानां आत्मघाते प्रवृत्तिरिति चेत् । न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमात्रात् दुःखैकफलके प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात्, क्रोधान्धानामपि तात्कालिकः फलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धानामिव परदारादावपि प्रवृत्ताविति । तन्न । दुःखं मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्याऽसाध्यत्वम्, दुःखसाधनविघटनद्वा-

रा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखसाधनसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्यन्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्यामग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तया विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् । कृतिं विना न परस्वरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न तथेति चेत् । न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षण इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याप्यनागतानिष्टानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्, नास्ति चेत् तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभावस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्य्यवसानाद्दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदशनविचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात् पापं न दुःखसाधनमिति तन्नाशार्थं प्रवर्त्तेत तस्य सत्त्वे च पापप्रमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गले पादिकया पापावस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेत् । न । प्रागभावस्याऽसत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनकत्वसम्भवात्, प्रायश्चित्तात्पापनाशः स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यूहैवेति । उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःख-

मवश्यं जननीयमिति चेत्, सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाश्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो दुःखमपकर्षोपदेशकत्वेनाऽनाप्तत्वम्, तस्य पापध्वंसेनैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापानिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्माद्दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम् । अपि च न तावद्दुःखमयसंसारबीजमिथ्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि–तन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैकनाश्यत्वेन तत्त्वज्ञानानाश्यत्वात्, भोगद्वारा तन्नाशस्य चाऽपुरुषार्थत्वादिति ।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एष स्वप्रवृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव । न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती" त्यत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च । यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषा-

र्थोऽत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि तद्व्यक्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्वद्दष्टादिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्याऽनागतस्वद्दष्टादुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्य स्वद्दष्टादिदुःखस्य, तद्धेतेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखाभावस्याऽनुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसाधनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि—व्यपदेशौ स्त इति चेत् । न । तस्य समानाधिकरणदुःखासमानकालदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गाभावो मुक्तिः, घटादेश्च न मुक्तत्वं, दुःखसाधनध्वंसविशेषितैतद्योगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योग—रूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति निरस्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्याऽसाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः । न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्म्मनाशे सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तया विना अधर्म्मेण दुःखजननाच्च तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृति-

साध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तक्षेमादिमप्रत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्याऽनादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव "दुःख—जन्म"त्यादिसूत्रमपि संगच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादहेतुत्वेनाऽसङ्गतं स्यादित्यास्थितव्यमिति । तदतिस्पष्टीयः। तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमान्मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः । अधर्म—शरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेनाऽनादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाश्यजातीयत्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेत् । न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाश्यजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाशमुखेन तस्याऽसाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि तस्याऽभावात् भावे वा अमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीतं वर्त्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरादृष्टेर्दुःखमात्रस्याऽप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादिनाश—प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।..

ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात्। न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम्,, आव-

श्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्। अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वे पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत्। न। सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात्। न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखहानार्थं प्रवर्त्तते। वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम्। तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य शिरो मदीयं यदि याति यास्यतीति कृत्वा परदारादिषु प्रवर्त्तमाना वरं वृन्दावने रम्ये इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः, ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखद्योतिकेति कुपितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः। न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात्। अथ, दुःखाभावोऽपि नात्रेष्यः पुरुषार्थतयेष्यते। न हि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः॥ पुरुषार्थत्वेन सुखवत् ज्ञायमानत्वनियमात्, न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत्। न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखस्याभाव एव पुरुषार्थः। तस्य ज्ञानञ्च स्वकारणाधीनं, न तु पुरुषार्थतोपयोगि. सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते, न तु सुखं जानीयामिति, सुखमत्र तथा न तु तदवगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च। किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते, न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति। न ते विवेकिन इति चेत्। न। पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात्। किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

दुःखध्वंसोऽपि विषयः; तथा चाग्रिमक्षणे तद्दुःखतद्विषयकश्च वि-नश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् न ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु, दुःख-त्वं देवदत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्प्रदीपत्ववत् । सन्त-तित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वम् । एवं सुखत्वादा-वपि साध्यं तेन सकलोच्छेदे मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्त-त्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् निवृत्तिः सम्भव-त्येव । "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिश्च प्रमाण-म् । रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेः अधिकारिविशेष-णत्वात्, 'नः' आत्मज्ञः, 'न पुनरावर्त्तते' न पुनः शरीरी भव-तीत्यर्थः । "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः" इत्युपक्रम्य "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतिश्च मानम् ।

आचार्य्यास्तु, "अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् । वावसन्तमिति यङ्लुकि । तेन संसारि-तादशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसे-न मिलितसुख-दुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत्यात्मन्येव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेत् । न । द्वित्वैनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वा-क्यभेदाभावात्, धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव, न हि तत्र मिलितच्छिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं किञ्चिदस्ती-ति मिलितनिषेधोऽप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे वा भवेत् तत्रैका-न्वयस्याशरीर अयोग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यति, अत

एव सर्वमुक्तिरपि, सर्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात्। यदि चोपरात्मान एव केचित् तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न कश्चित् प्रवर्त्तेत। शम-दम-भोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेत्। न। संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिमत्त्वेन, सामान्ये बाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात्।

किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः शमादिकमपि हि कार्य्यं तत्रापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात्। न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः, सा हि न नित्या, मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात्। नोत्पाद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात्। न च संसारिदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात्। अत एव स्वर्गादौ शरीरकल्पना। किञ्च तज्जनकं न तावदात्म-मनोयोगः, तस्याऽदृष्टादिनिरपेक्षस्याऽजनकत्वात्। विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः। नापि योगजो धर्म्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः। न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयात् दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तद्धेतुरत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेत्। न। शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च मोक्षार्थिप्रवृत्तिरेव तत्र मानं, दुःखहानार्थितयापि तदुत्पत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठित" मित्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत्। न। उपजन-

नापायवतोर्ज्ञान–सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतया अनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते, न च-वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेत् । न । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वा आत्मनोऽपि अनुभवो न स्यात् । अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत–इति चेत्, न, सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात्, तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाऽभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः ।

एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मा अपवर्गे वर्तत इति वेदान्तमतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मुक्त–संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात्, पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेन्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानम्, अर्थान्तरं वा, उभयथापि सुख–दुःखाभाव–तत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डिनस्तु, आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरञ्च एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुख–दुःखावच्छेदकानीत्याहुः । तन्न । शरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतया अपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीव-

नाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, ब्रह्मणो नित्यत्वेन तद्-भिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाऽभावात्। नाप्य-नुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः, आवश्यकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखा-भावस्य पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादि कारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च। न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरी-रादेर्वैयर्थ्यापत्तेः। नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो हानमेव मुक्तिः, सुख–दुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्याऽप्रसि-द्धेः अतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात्।

यत्तु योगर्द्धिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणत्वादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां मुक्तिमासादयतीति मतम्। तन्न। परममुक्तेरपुरुषार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिका-रात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च। मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्र-मचतुष्टयमुपक्रम्य "स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति श्रुतेः, सङ्को-चे कारणाभावात्। आकाङ्क्षया अविशेषेणानन्तर्यस्याऽप्रयोजक-त्वात्। कथं तर्हि "मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्तितः" इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रममाहुः, गृहस्थस्य च पुत्र–दारादिसङ्गो दु-र्वार इत्यसाधारण्येन तथोपदेशात् तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि मु-च्यत इत्यागमाच्च। एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः" इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यः शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य्य शास्त्रेण पदार्थान् वि-विच्य तद्बोधितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरीकरणरूपं मननं विदधा-ति। न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसवासनमि-थ्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथाऽनुपलब्धेः, अतः श्रुति–स्मृ-त्युपदिष्टयोगविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोग-जधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञाननिहनन-

समर्थमासाद्य दोषाभावात्मवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मानुत्पादेऽनादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते। उपदेशमात्राच्छरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कमूकस्य नाऽश्रद्धामलक्षालनमिति मननमावश्यकम्। तथा च "मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरि"ति श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति, मननस्य तदेकसाध्यत्वात्। एवञ्च शम–दम–ब्रह्मचर्याद्युपबृंहितयाऽऽत्मनित्य–नैमित्तिक–सन्ध्योपासनादिकर्म्मसहितात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः। स्यादेतत् ज्ञान–कर्म्मणोर्न समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्म्मनैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च। नाङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात्। नापि प्रयाजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात्। उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्य–निषिद्धयोरभावात्। नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरोधात्। अत एव न यावन्नित्य–नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि। नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः।

"न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।

श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते"—

इति स्मृतेः। न चाऽननुगतमपि साधनं, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभेदाभावात्। *न चापवर्गार्थिकर्त्तव्यतया कर्माणि विहितानि येन* तत्समुच्चयः स्यात्। तस्मात् "सन्न्यस्य सर्वकर्माणी"ति स्मृतेः सर्वकर्मसन्न्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति। मैवम्। स्व–स्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान–कर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात्। तथाच श्रीभगवद्गीता—

"स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

"तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते" ॥

हारीतः—

"उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञान–कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्" ॥

श्रुतिश्च, "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च" इति । एतन्मूलकमेव

"परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः" ;

"ज्ञानं प्रधानं नतु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्माद्द्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति" ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरार्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः । तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव मानम्, एवमन्यत्रापि । भवतु वा आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वद्वारैव ।

यत्तु जडभरतोपाख्याने—

"न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च" इति ॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवंपरं वा। तदुक्तम्— "जड़ो जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्" इति।

अत्र केचित्। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म, सन्निपत्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम्। उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालब्धदृष्टेः शारीरीसमाप्तिवदारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम्। यद्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुख–दुःखाभाव–तत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानाभिन्धत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाऽधर्मक्षयार्थञ्चेति। तन्न। तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणां ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाऽशास्त्रीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात्, निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वान्मुक्तिपरिपन्थीनीति त्यज्यन्ते। धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते। सोऽयं "संन्यस्य सर्वकर्माणी"त्यस्यार्थः। अयमेव हि सन्न्यासपदार्थः, तथा च श्रीभगवद्गीता—

"काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः"॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम्। स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाश्यते इति केचित्। तन्न। मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्। अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात्। एवञ्च त-

नैव विहितत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्य्योच्छेदान्मोक्षः, एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञानोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतुत्वावधारणात् । कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञानद्वाराप्युपपद्यते, साक्षात्तस्याऽश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधिकारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोपपत्तेः । अन्यथा भोगार्थं विहित–निषिद्धाचरणेन धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः । ननु तत्तत्तीर्थमहादान–स्नान–काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः । न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वाच्यं तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् । न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्म्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावादिति चेत् । न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाशविरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात् । तत्तन्नाशविशेषे तु तत्तद्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्म्मणामपि तथात्वमस्तु, तत्रापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चाननुगतानामेव तत्तत्कर्म्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य विहितत्वं चानुगतमस्तीति चेत्र । न । ज्ञान–कर्म्मणोर्निरपेक्षकारणताश्रवणात् व्रीहि–यववद्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आकाङ्क्षाविरहादिति न्यायात् । साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनाऽन्वयो यथा व्रीहि–यवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा । वस्तुतस्तु दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानोन्मू-

लनं विना न मोक्ष इत्युभयसिद्धम्, तादृशमिथ्याज्ञाननाशे चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । यद्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधि-गुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्या-ज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् । "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनराव-र्त्तते" इति श्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्सत्येवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्प्येरन् कर्म्मणा तत्त्वज्ञानद्वा-रापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय । कर्म्मणा तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राऽननुगमो दो-षाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलकत्वमागमादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्म्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनि-मित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अत एव न ब्रह्महत्यादीनां प्रा-यश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधि-वैयर्थ्याच्च, दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः । नापि कर्म्मान्तराधि-कार एव फलम्, महापातकातिरिक्तेऽनधिकाराभावात्, अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनाऽनधिकारापत्तेः । प्राणान्ति-के तदभावाच्च । श्रूयते हि—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि" ॥

स्मृतिश्च—

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" इति ।
"नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म" इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतिभिः सङ्को-

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 103, 108, 114, 122, 129, 137.

वीरमित्रोदयः ।

-संस्कारप्रकाशस्य पूर्वार्धम् उपनयनप्रकरणान्तम्

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितम् ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितम् ।

VÎRAMITRODAYA;

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT MITRA MIŚRA;

EDITED BY

Parvatîya Nityânanda Śarmâ.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETRŶ

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PAṆḌITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS LONDON

Printed by Harikrishna Dâs, Proprietor

AT THE VIDYÂ VILAS PRESS,

BENARÈES.

वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशस्य विषयानुक्रमः ।

.